Annales Universitatis
Paedagogicae Cracoviensis

ISSN 2084-5456

Studia Geographica

18 • 2022

Redaktor Naczelny
Sławomir Kurek

Zastępca Redaktora Naczelnego
Kamila Ziółkowska-Weiss

Redaktor Naukowy Tomu
Agnieszka Świętek

Rada Programowa
Gideon Biger (Tel Aviv University, Izrael), Juan Ariel Castillo Cocom (Universidad Interculhura Maya de Quintana Roo), Zbigniew Długosz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Anatol Jakobson (Irkutsk University, Rosja), Sławomir Kurek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Ana María Liberali (Universidad Nacional de Mar del Plata, Argentyna), Roman Malarz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Keisuke Matsui (University of Tsukuba, Japonia), Aleksandar Petrovic (University of Belgrade, Serbia), Natalia M. Sysoeva (Irkutsk University, Rosja), Zdeněk Szczyrba (Univerzita Palackeho v Olomouci, Czechy), Wanda Wilczyńska-Michalik (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Witold Wilczyński (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Bożena Wójtowicz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Mirosław Wójtowicz (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Jiuchen Zhang (Chinese Academy of Sciences, Chiny), Zbigniew Zioło (Podkarpacka Szkoła Wyższa im. bł. ks. Władysława Findysza, Jasło)

Lista recenzentów
Krzysztof Borodako (Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie), Krystyna German (Uniwersytet Jagielloński), Zygmunt Górka (Uniwersytet Jagielloński), Iwona Jażewicz (Akademia Pomorska w Słupsku), Jerzy Kitowski (Uniwersytet Rzeszowski), Tomasz Komornicki (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN Warszawa), Włodzimierz Kurek (Uniwersytet Jagielloński), Rene Matlovic (Presovska Univerzita v Presove, Słowacja), Mirosław Mika (Uniwersytet Jagielloński), Piotr Pachura (Politechnika Częstochowska), Joanna Pociask-Karteczka (Uniwersytet Jagielloński), Zbigniew Podgórski (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy), Eugeniusz Rydz (Politechnika Koszalińska), Przemysław Śleszyński (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN Warszawa), Zdenek Szczyrba (Univerzita Palackeho v Olomouci, Czechy), Elżbieta Szkurłat (Uniwersytet Łódzki), Mariusz Szubert (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Zygmunt Szymla (Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków), Marek Więckowski (Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania, PAN Warszawa), Bogdan Włodarczyk (Uniwersytet Łódzki), Andrzej Zborowski (Uniwersytet Jagielloński)

Oświadczenie o wersji pierwotnej: wersja drukowana jest wersją pierwotną
Strona internetowa z dostępem do pełnych tekstów i informacjami dla autorów:
http://annalesgeo.up.krakow.pl/

Sekretarz Redakcji
Anna Winiarczyk-Raźniak
Instytut Geografii, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej

Zastępca Sekretarza Redakcji
Dariusz Nowotnik
Instytut Geografii, Katedra Geografii Społeczno-Ekonomicznej

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
30–084 Kraków, ul. Podchorążych 2, p. 537
tel. (+48) 12 662 62 67
e-mail: annalesg@up.krakow.pl

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2022
ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18

Wydawca:
Wydawnictwo Naukowe UP
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl; http://www.wydawnictwoup.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.1

Dawid Abramowicz

Edukacja geograficzna jako przestrzeń partycypacji

Streszczenie

Przedmiotem opracowania są formy partycypacji szkolnej odnoszące się do szkolnej edukacji geograficznej. Zastosowano dwie metody badań – analizę porównawczą oraz sondaż z wykorzystaniem kwestionariusza geoankiety. Wynikiem tych badań było wyróżnienie najważniejszych treści wybranych podstaw programowych oraz opracowań geograficzno-dydaktycznych odnoszących się do partycypacji szkolnej, a także rozpoznanie form tej partycypacji uczniów i nauczycieli. Wykorzystując geoankietę jako przykład Partycypacyjnych Systemów Informacji Geograficznej zaprezentowano studium przypadku z Poznania: opracowanie przez nauczycieli mapy cyfrowej wspierającej organizację zajęć terenowych. Stwierdzono, że uczniowie i nauczyciele rzadko podejmują inicjatywy o charakterze partycypacji. Istotną przesłanką do podjęcia takich działań są zarówno globalne wyzwania ekologiczne, jak i stan środowiska lokalnego. Wśród działań uczniów o charakterze partycypacji są takie, które wymagają aktywności praktyczno-technicznej oraz emocjonalno-artystycznej (kulturalnej). Ich przykładami są utworzenie pomocy dydaktycznej lub zorganizowanie wydarzenia o tematyce ekologicznej, mającego związek z zajęciami terenowymi realizowanymi poza budynkiem szkoły. Potrzebne jest zaproponowanie metod (lub strategii) kształcenia, która sprzyjałaby zwiększeniu częstości występowania inicjatyw o charakterze partycypacji w szkolnej edukacji geograficznej. Przedstawione w pracy wyniki badań oraz ustalenia stanowią część dysertacji doktorskiej D. Abramowicza pt. „Partycypacja społeczna a edukacja geograficzna – znaczenie Partycypacyjnych Systemów Informacji Geograficznej w organizowaniu zajęć terenowych (2022).

Geographical education as a space of participation

Abstract

The subject of the study are forms of school participation relating to school geographic education. Two methods of research were used – a comparative analysis and a survwey method using a geo-questionnaire. As a result of the research, it was possible to identify the most important content of selected core curricula and geography-didactic studies relating to participation, as well as to identify forms of school participation – both by students and teachers. On the other hand, using the geo-questionnaire as an example of Public

Participatory Geographic Information Systems, the result of a case study from Poznań, which goal was to develop a digital map by teachers to support the organization of fieldwork. As shown, both students and teachers rarely undertake participatory initiatives. An important rationale for the occurrence of such activities are both the global environmental challenges and the quality of the local natural environment. Among students' activities of a participatory character are those that involve practical-technical and emotional-artistic, cultural activities. These activities involve the creation of teaching aids, the organization of an event with an ecological theme, but also related to fieldwork. Badly needed is a method (or educational strategy) that would promote an increase in the incidence of participatory initiatives in school geographic education. The research results presented in this paper and the conclusions formulated are parts of the doctoral dissertation by D. Abramowicz, entitled. "Social participation and geographic education – application of Public Participatory Geographic Information Systems in organizing fieldwork (2022).

Słowa kluczowe: edukacja geograficzna; inicjatywy uczniów; partycypacja; Partycypacyjne Systemy Informacji Geograficznej; zajęcia terenowe

Key words: geographical education; student's inititives; participation; Public Participation Geographical Information Systems, fieldwork

Otrzymano: 03.10.2022
Received: 03.10.2022
Zaakceptowano: 10.10.2022
Accepted: 10.10.2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Abramowicz, D. (2022). Edukacja geograficzna jako przestrzeń partycypacji. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 3–19, doi: 10.24917/20845456.18.1

Wprowadzenie

Od wielu dekad obserwujemy pogarszanie stanu środowiska przyrodniczego Ziemi, co wynika z rozwoju społeczno-gospodarczego i technologicznego, a zwłaszcza z działalności przemysłowej i zmian w użytkowaniu ziemi. Problemy te, które mają istotny wpływ na jakość życia i zdrowie ludzi, zostały dostrzeżone przez organizacje międzynarodowe, podkreślające istotę rzetelnej edukacji geograficznej. Według Komisji Edukacji Geograficznej Międzynarodowej Unii Geograficznej (2016), geografia jako nauka jest niezbędna w kształceniu odpowiedzialnego oraz aktywnego obywatela współczesnego i przyszłego świata. Tym samym problemy globalne i ekologiczne, stanowiące przedmiot geografii, mogą wyzwalać postawy zaangażowania i aktywności, czyli partycypacji w warunkach szkolnych. Szkolna edukacja geograficzna może być w tym zakresie efektywniejsza, jeśli będzie wspierała zaangażowanie uczestników procesu kształcenia geograficznego, zwłaszcza uczniów i nauczycieli, poprzez ich społeczną aktywność – partycypację (Abramowicz, 2022). Uzasadnionym zadaniem jest więc identyfikacja i doskonalenie działań, które przyczynią się do wzrostu zjawisk o charakterze partycypacyjnym.

Celem autora opracowania było przedstawienie relacji pomiędzy edukacją geograficzną a przejawami partycypacji uczniów i nauczycieli geografii, a zwłaszcza form partycypacji. Przedstawiono kluczowe wyniki badań porównawczych i sondażowych (w tym studium przypadku z Poznania) Abramowicza (2022) na temat

potencjału szkolnej edukacji geograficznej w zakresie występowania przejawów partycypacji uczniów i nauczycieli, odnosząc je do teorii partycypacji. Badania porównawcze objęły analizy podstaw programowych z Polski, Hiszpanii, Anglii i Finlandii, a badania sondażowe przeprowadzono wśród nauczycieli z Poznania, Madrytu, Londynu i Helsinek. Zaproponowano także rozwiązania metodyczne, mogące sprzyjać zwiększeniu częstotliwości inicjatyw o charakterze partycypacji.

Partycypacja i jej przejawy w społecznościach szkolnych

Wszelkie działania mające na celu przyczynianie się jednostek do rozwoju społeczeństwa i budowania poczucia wspólnoty nazywamy partycypacją (Arnstein, 1969; Kaźmierczak, 2015; Kotus, 2018). Poprawa dobrobytu danej wspólnoty, odbywająca się m.in. właśnie poprzez aktywną współpracę i konsultacje, może dotyczyć różnych sfer funkcjonowania jednostek. Tak rozumiana partycypacja najczęściej dotyczy podejmowania decyzji w zakresie polityki, zagospodarowania przestrzennego, ekologii i edukacji (Bathgate, Roimos, 2011).

W literaturze przedmiotu wyróżniono się kilka form partycypacji: społeczną, obywatelską i uczniowską. Partycypacja społeczna (wertykalna) to rodzaj zaangażowania ludzi, która polega na rozwijaniu interakcji w społecznościach lokalnych, natomiast ich przykładem są akcje i kampanie społeczne (Frączak, Skrzypiec, 2010; Leigers, 2017). W przypadku partycypacji publicznej (obywatelskiej) chodzi o wszelkie działania jednostek, związane ze strukturami demokratycznego państwa. Służą one rozwijaniu tzw. społeczeństwa obywatelskiego poprzez organizowane przez władze m.in. konsultacje społeczne, referenda, budżety partycypacyjne, a także wybory powszechne (Pestoff i in., 2006; Kaźmierczak, 2015; Naumiuk, Bron, 2017). Skalę zaangażowania obywateli w podejmowanie decyzji w zakresie władzy publicznej i jej działań wyjaśnia tzw. drabina partycypacji, zaproponowana przez Arnstein (1969, ryc. 1A). Według tej autorki, niektóre z działań podejmowanych przez ludzi niekoniecznie są przejawami partycypacji (np. manipulacja, terapia, informowanie, konsultacje), będąc wyłącznie działaniami pozornymi. Do czynienia z partycypacją mamy dopiero wówczas, gdy zaangażowane grupy mogą wykazać się partnerstwem (np. dzieląc się władzą z rządzącymi poprzez udział w komitetach), są delegowane do konkretnych zadań (np. w formie przekazania przez władzy konkretnych zadań) lub sprawują kontrolę obywatelską w określonym zakresie (np. przekazywanie przez władzę kontroli nad określoną instytucją, programem, finansami).

Dobrowolne zaangażowanie jednostek odbywające się w społecznościach szkolnych określa się partycypacją szkolną (Lindsay, 1984). Najczęstszą jej formą jest partycypacja uczniowska (Borowska, 2014), rzadziej nauczycieli. Partycypacja uczniowska polega na wpływaniu przez uczniów na struktury szkolne, zwłaszcza na wybory do samorządu uczniowskiego, a także poprzez bezpośredni w nich udział. Według Kołodziejczyk (2011), do głównych form partycypacji uczniów należą: wysłuchiwanie opinii uczniów (np. w formie ankiet), konsultacje z nimi przed podjęciem decyzji (np. w zakresie wyboru preferowanych kół zainteresowań, dodatkowych przedmiotów), a także wspólne podejmowanie decyzji (np. w zakresie wyboru miejsca wycieczki, stosowania ulubionych środków dydaktycznych).

Ten rodzaj partycypacji może zatem wiązać się z możliwościami wpływania przez uczniów na treści i sposób uczenia się w ich szkole (Abramowicz, 2022). Podobnie jak w przypadku partycypacji publicznej, partycypacja uczniowska zachodzi w określonych warunkach, jednakże czasami mylona jest z pozornymi działaniami nie stanowiącymi właściwej partycypacji (Ryc. 1). W hierarchiczny sposób działania o charakterze partycypacji uczniowskiej przedstawił Hart (1992) w formie swej drabiny partycypacji młodzieży (Ryc. 1B).

		A – Drabina partycypacji wg Arnstein		B – Drabina partycypacji młodzieży wg Harta
Uspołecznienie władzy	8	Kontrola obywatelska	8	Inicjatywa młodzieży, decyzje podejmowane w partnerstwie z dorosłymi
	7	Delegowanie	7	Inicjatywa i kierownictwo młodzieży
	6	Partnerstwo	6	Inicjatywa dorosłych, decyzje podejmowane z młodzieżą
Działania pozorne	5	Ugłaskiwanie	5	Decyzje dorosłych, konsultacje i informowanie młodzieży
	4	Konsultacje	4	Przydzielanie zadań i informowanie młodzieży
	3	Informowanie	3	Uczestnictwo na pokaz
Brak uczestnictwa	2	Terapia	2	Dekoracja
	1	Manipulacja	1	Manipulacja

Ryc. 1. Drabiny partycypacji

Źródło: opracowanie własne na podstawie Arnstein (1969) i Harta (1992), zmienione

Działania o charakterze partycypacji, które realnie angażują młodzież, przynosząc dzięki temu pożądane efekty, wymagają właściwego zidentyfikowania. Istotny w tym przypadku jest udział uczniów w zadaniach nadających im moc sprawczą lub powstających z ich inicjatywy (Słowińska, 2021). Biorąc pod uwagę ukazane na rycinie 1 drabiny partycypacji (Arnstein, 1969; Hart, 1992) należy podkreślić, że właściwe działania partycypacyjne zachodzą wtedy, kiedy przyjmują charakter określony na poziomie 6, 7 oraz 8. Partycypacja uczniowska zachodzi wówczas, kiedy działania uczniów opierają się na aktywnym uczestnictwie oraz nie są pozorne (Ryc. 1). Młodzi ludzie stają się uczestnikami partycypacji współpracując z dorosłymi (poziom 6), kierując określonymi projektami przy pomocy dorosłych

(poziom 7) lub biorąc istotny udział w podejmowaniu decyzji w zakresie własnych inicjatyw (poziom 8) i wykazując się samodzielnością w tych działaniach. Trzeba jednak zaznaczyć, że ze względów formalno-prawnych niektóre z tych działań młodzieży muszą uwzględniać współpracę z dorosłymi (np. w sytuacjach związanych z funkcjonowaniem poza lekcjami, budynkiem szkoły, podejmowaniem decyzji finansowych, administracyjnych), dlatego formy partycypacji młodzieży zwykle uwzględniają uzasadnioną opiekę osób dorosłych – zwłaszcza nauczycieli. Jeśli formy partycypacji uczniów dotyczą działania samorządu szkolnego, wówczas jego praca nadzorowana jest przez opiekuna. Jednak częściej procesy partycypacji uczniowskiej dotyczą lokalnego środowiska przyrodniczego, a w szerszym wymiarze – zagrożeń globalnych, ekologicznych, a nawet działalności organizacji międzynarodowych (Janik, 2017). Problemy środowiska przyrodniczego mają zatem duży potencjał dla występowania inicjatyw o charakterze partycypacji w szkolnym kształceniu geograficznym.

Partycypacja i jej przejawy w społecznościach szkolnych

Partycypacja uczniowska

Przeprowadzone przez Abramowicza (2022) badania przejawów partycypacji w kształceniu geograficznym miały charakter jakościowy i ilościowy. Badania jakościowe przeprowadzone metodą analizy porównawczej polegały na identyfikacji treści podstaw programowych i opracowań geograficzno-dydaktycznych z Polski, Hiszpanii, Anglii i Finlandii, powiązanych z problematyką partycypacji. W efekcie badań porównawczych nad założeniami podstaw programowych stwierdzono, że kontekst partycypacji najczęściej dotyczył wspierania postaw obywatelskich, wspólnotowych, partycypacji, solidarności społecznej i przedsiębiorczości. Natomiast pod względem treści dokumentów programowych było to najczęściej zaangażowanie na rzecz poprawy stanu środowiska przyrodniczego Ziemi, w tym zapobieganie globalnemu ociepleniu oraz realizowanie zasad zrównoważonego rozwoju. Przedstawiono też wyniki badań porównawczych, jako efekt analizy treści opracowań dydaktyczno-geograficznych z Polski, Hiszpanii, Anglii, Finlandii. W tym przypadku kontekst partycypacji ponownie dotyczył tematyki obywatelstwa, niejednokrotnie poruszanej w powiązaniu z funkcjonowaniem obywateli w mieście, możliwości włączania się ich do działań w zakresie zagospodarowania przestrzennego oraz procesów urbanizacji. Kontekst partycypacji poruszano również w treściach odnoszących się do zajęć terenowych oraz wykorzystywania technologii cyfrowych. Wymienione treści opracowań geograficzno-dydaktycznych potwierdzają, że partycypacja może zachodzić w realizowaniu treści związanych z wyzwaniami i problemami współczesnego świata (Abramowicz, 2022).

Celem identyfikacji konkretnych form uczniowskiej partycypacji o tematyce geograficznej i częstości jej występowania, przeanalizowano sto losowo wybranych szkolnych raportów ewaluacyjnych udostępnionych na platformie elektronicznej Systemu Ewaluacji Oświaty w Polsce (www.npseo.pl). W wyniku przeglądu i analizy dokumentów określono przykłady inicjatyw uczniowskich o tematyce geograficznej (Tab. 1).

Tabela 1. Inicjatywy uczniowskie o tematyce geograficznej

Typ aktywności	Przykłady uczniowskich inicjatyw o tematyce geograficznej
praktyczno-techniczna	• opracowanie książki, przewodnika lub ulotki (np. dotyczącej regionu, kraju, zagadnienia geograficznego lub problemu ekologicznego), • opracowanie scenariusza zajęć, który zostałby wykorzystany, • przeprowadzenie lekcji lub jej fragmentu na forum klasy, • zorganizowanie wycieczki lub zajęć w terenie, • utworzenie geograficznej ścieżki dydaktycznej (w formie koncepcji lub wytyczonej w terenie), • organizowanie przez uczniów zajęć dodatkowych (samopomoc).
emocjonalno-artystyczna, kulturalna	• nagranie filmu, który podlegałby rozpowszechnieniu, • utworzenie teledysku lub piosenki, które podlegałyby rozpowszechnieniu, • odegranie sztuki teatralnej (dramy), • utworzenie audycji w radiowęźle/radio, • wygłoszenie referatu lub prezentacji na forum (np. szkoły), • przygotowanie wystawy (np. wystawa fotografii, plakatów itp.), • zorganizowanie debaty np. na temat ochrony środowiska, • zorganizowanie konkursu geograficznego lub ekologicznego, • prowadzenie strony internetowej lub bloga, • wykonanie muralu (w budynku szkoły lub poza nią), • utworzenie dzieła artystycznego na infrastrukturze miejskiej (np. malowanie wiat komunikacji miejskiej).

Źródło: opracowanie własne na podstawie Abramowicz (2022)

Inicjatywy te uporządkowano pod względem typu aktywności uczniów, determinującego wykonanie działań. Wyróżniono więc aktywności praktyczno-techniczne, polegające na bezpośrednim włączeniu się w proces kształcenia (poprzez utworzenie środka dydaktycznego lub pomoc z opanowaniu materiału innym) oraz emocjonalno-artystyczne i kulturalne, będące formami ekspresyjnymi lub impresyjnymi (Charzyński i in., 2004). Analiza częstości występowania tych inicjatyw wśród 151 respondentów z Poznania, Madrytu, Londynu i Helsinek wykazała, że zdaniem nauczycieli geografii, działania te występują rzadko, choć mają one pozytywny wpływ na proces kształcenia (Abramowicz, 2022). Najczęściej występującymi inicjatywami (raz w tygodniu) były: przeprowadzanie lekcji na forum klasy, prezentacja prac w formie wystawy i organizacja debat (Ryc. 2).

W opracowaniu Abramowicza (2022) dokonano analizy częstotliwości obserwowanych przez nauczycieli inicjatyw uczniowskich w czterech wybranych miastach. Według 12,3% nauczycieli z Poznania, przynajmniej raz w tygodniu obserwują oni przeprowadzanie lekcji na forum klasy, opracowanie scenariusza zajęć oraz zorganizowanie wycieczki lub zajęć w terenie. Natomiast nauczyciele z Madrytu w większej liczbie odnotowali inicjatywy takie jak przygotowanie wystawy swoich prac (38,7%), zorganizowanie debaty (35,9%), przeprowadzenie lekcji na forum klasy (33,9%), a także zorganizowanie kampanii ekologicznej (30,6%). Inicjatywy uczniowskie zaobserwowane przez nauczycieli z Londynu były rzadsze – na ogół raz na miesiąc. Były to: zorganizowanie wycieczki lub zajęć w terenie (29,4%) oraz opracowanie książki, przewodnika lub ulotki (11,8%). Z taką samą częstotliwością

Ryc. 2. Częstotliwość przejawów działań uczniów o charakterze partycypacyjnym w szkolnym kształceniu geograficznym w opinii nauczycieli z Poznania, Madrytu, Londynu, Helsinek

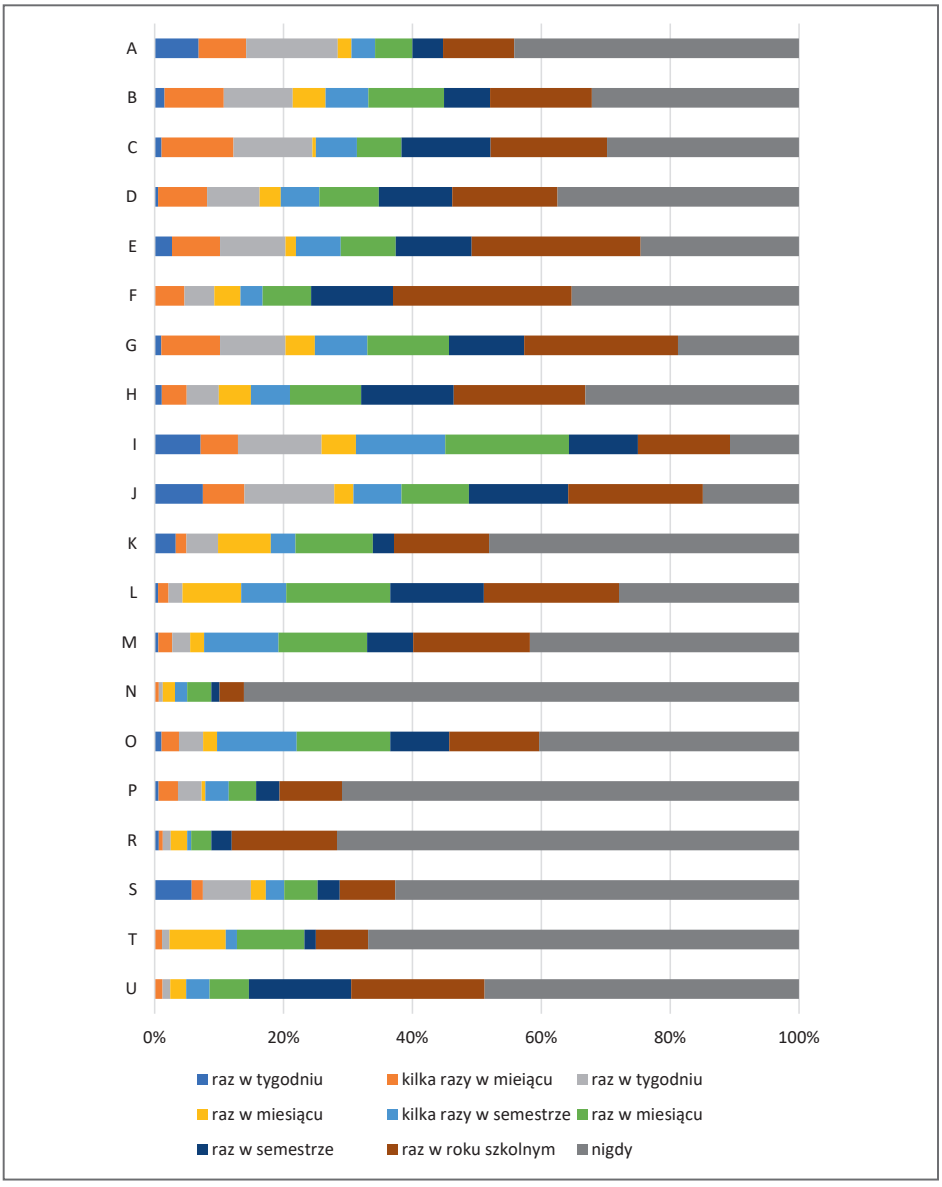

Inicjatywy uczniowskie: **A**: nagranie filmu, **B**: utworzenie teledysku lub piosenki, **C**: odegranie sztuki teatralnej, **D**: utworzenie audycji w radiowęźle/radio, **E**: wykonanie muralu (w budynku szkoły lub poza nią), **F**: opracowanie scenariusza zajęć, **G**: utworzenie dzieła artystycznego na infrastrukturze miejskiej, **H**: utworzenie geograficznej ścieżki dydaktycznej, **I**: opracowanie książki, przewodnika lub ulotki, **J**: prowadzenie strony internetowej, **K**: przygotowanie wystawy geograficznej, **L**: przeprowadzenie lekcji lub jej fragmentu na forum klasy, **M**: wygłoszenie referatu lub prezentacji na szerszym forum, **N**: zorganizowanie wycieczki lub zajęć w terenie, **O**: zorganizowanie akcji sprzątania świata, **P**: zorganizowanie kampanii ekologicznej, **R**: zorganizowanie konkursu geograficznego lub ekologicznego, **S**: zorganizowanie debaty, **T**: organizacja przez uczniów zajęć dodatkowych z geografii (samopomoc), **U**: inne.

Źródło: Abramowicz (2022)

nauczyciele z Helsinek stwierdzili występowanie takich inicjatyw wśród swoich uczniów jak przeprowadzanie lekcji na forum klasy (37,5%) oraz nagranie filmu, utworzenie teledysku lub piosenki, lub odegranie sztuki teatralnej (25%). Chociaż wymienione inicjatywy uczniowskie występują dość rzadko, duży wpływ na nie ma organizacja pracy nauczycieli, zwłaszcza przygotowanie merytoryczne nauczycieli, stosowanie przez nich odpowiednich metod kształcenia, jak zajęcia terenowe i gry dydaktyczne, motywujące uczniów do zaangażowania i pobudzające kreatywność (Abramowicz, 2022).

Jednocześnie warto zauważyć, że część inicjatyw podejmowanych przez uczniów była rodzajem zajęć terenowych, czyli zalecanej metody kształcenia geograficznego (Pulinowa, 1996). Według Angiel i in. (2020), zajęcia terenowe polegają na bezpośrednim poznawaniu środowiska geograficznego oraz nabywaniem doświadczeń w kontakcie z rzeczywistymi zjawiskami, tworzonymi wyobrażeniami i kształtowanymi pojęciami geograficznymi. Przedstawionymi przykładami inicjatyw uczniowskich, które z powodzeniem mogą zaistnieć w formie zajęć terenowych jest zorganizowanie wycieczki szkolnej, zaprojektowanie geograficznej ścieżki dydaktycznej i przeprowadzenie (a także zorganizowanie) kampanii o tematyce ekologicznej (Abramowicz 2022).

Partycypacja nauczycieli – studium przypadku z Poznania

W Poznaniu przeprowadzono badanie wśród 83 nauczycieli geografii w zakresie ich uczestniczenia w określonych działaniach o charakterze partycypacji (Abramowicz 2022). Pomimo, że partycypacja taka jest zjawiskiem rzadkim, wyróżnić można pewne aktywności (Ryc. 3).

Ryc. 3. Formy partycypacji nauczycieli geografii ze szkół w Poznaniu

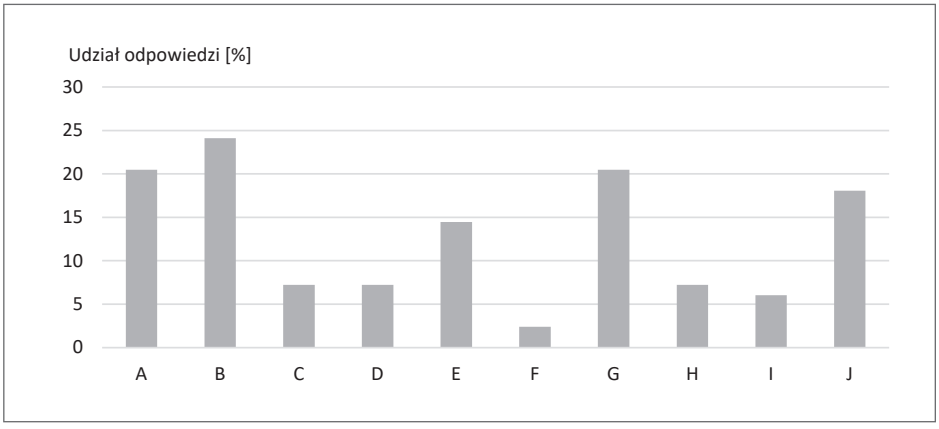

Objaśnienia: A: uczestnictwo w konsultacjach społecznych, B: aktywny udział w grupach samopomocowych (np. udostępnianie materiałów dydaktycznych), C: uczestnictwo w grupach eksperckich, bez pobierania wynagrodzenia, D: prowadzenie warsztatów i/lub wykładów, bez pobierania wynagrodzenia, E: organizacja konkursów międzyszkolnych, bez pobierania wynagrodzenia, F: pełnienie funkcji przewodnika wycieczek na terenie regionu, bez pobierania wynagrodzenia, G: organizacja wydarzeń o charakterze geograficznym lub ekologicznym poza wymiarem pracy, H: koordynacja punktu edukacyjnego np. ogródka meteorologicznego, stanowiska dokumentacyjnego, I: prowadzenie strony internetowej lub bloga o tematyce geograficznej, J: brak działań

Źródło: Abramowicz (2022)

Spośród 10 wymienionych form partycypacji, najwięcej respondentów zadeklarowało udział w grupach o charakterze wzajemnej pomocy (24,1%), natomiast co piąty z nich podał, że uczestniczył w konsultacjach społecznych lub zorganizował wydarzenie o tematyce geograficznej lub ekologicznej poza wymiarem swojej pracy (20,4%). Niewielki udział nauczycieli w działaniach o charakterze partycypacji najpewniej wynika z tego, że poza praktyką szkolną nauczyciele częściej są uczestnikami wydarzeń popularno-naukowych i edukacyjnych, nie będąc ich inicjatorami.

Interesującą formę partycypacji nauczycieli stwierdzono w Poznaniu, gdzie zaproszono nauczycieli do uczestnictwa w geoankiecie służącej opracowaniu cyfrowej mapy wspierającej organizację zajęć terenowych w Poznaniu, jako innowacji dydaktycznej w kształceniu geograficznym (Abramowicz, 2022). Geoankieta jako przykład Partycypacyjnych Systemów Informacji Geograficznej (ang. *Public Participatory Geographic Information*

Systems, PPGIS) stosowana bywa w konsultacjach społecznych, jak połączenie klasycznych kwestionariuszy internetowych z interaktywnymi mapami. Geoankieta umożliwia respondentom wskazywanie, charakterystykę i ocenę elementów w przestrzeni (Jankowski i in., 2015, 2017, 2018; Bąkowska i in., 2017; Wójcicki, 2018). Jednocześnie jest też ona coraz bardziej popularnym narzędziem w badaniach geograficznych, zwłaszcza w zakresie planowania przestrzennego. W trakcie badania nauczyciele zaznaczali w kwestionariuszu geoankiety obiekty w formie punktów (Ryc. 4), linii (Ryc. 5) i poligonów (Ryc. 6), najczęściej wykorzystywanych w trakcie zajęć terenowych. Przykładem obiektów punktowych były np. pomniki przyrody, zabytkowe budynki i urządzenia hydrotechniczne, natomiast obiektów liniowych – m.in. ścieżki dydaktyczne, zabytkowe aleje drzew i odcinki ulic. Spośród obiektów powierzchniowych nauczyciele zaznaczali najczęściej: parki, użytki ekologiczne, rezerwaty przyrody, fragmenty lasu i zabytkowe dzielnice miasta. Uzyskane dane w postaci cyfrowej zostały następnie uporządkowane w oprogramowaniu geoinformacyjnym pod kątem położenia i geometrii, a następnie przyporządkowano im dodatkowe informacje, takie jak: nazwa, kategoria (np. obiekty wodne, parki miejskie, rzeki, itp.), fotografia, źródło wiedzy. Utworzona w ten sposób cyfrowa baza danych została przekazana do Urzędu Miasta Poznania, celem umieszczenia jej na cyfrowym planie miasta (Ryc. 7).

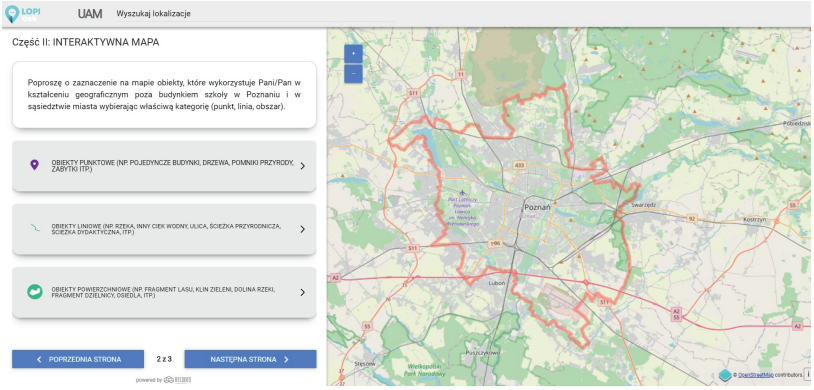

Ryc. 4. Kwestionariusz geoankiety – instrukcja zaznaczenia obiektów

Źródło: Abramowicz (2022)

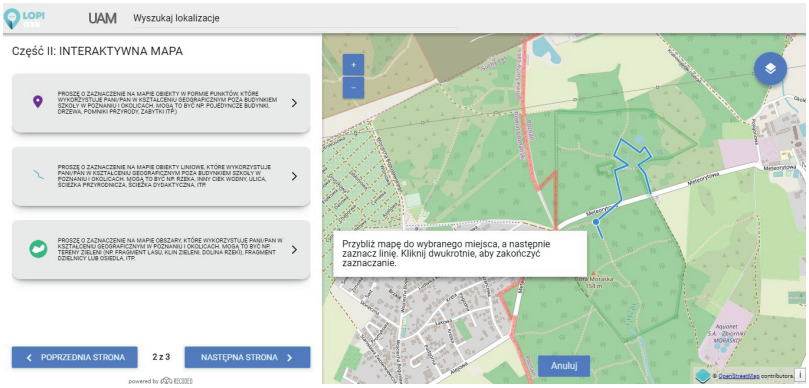

Ryc. 5. Kwestionariusz geoankiety – przykład zaznaczenia obiektów liniowych

Źródło: Abramowicz (2022)

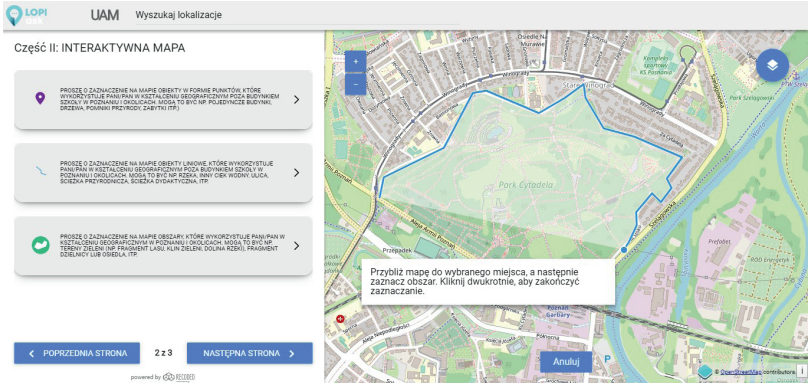

Ryc. 6. Kwestionariusz geoankiety – przykład zaznaczenia obiektów powierzchniowych

Źródło: Abramowicz (2022)

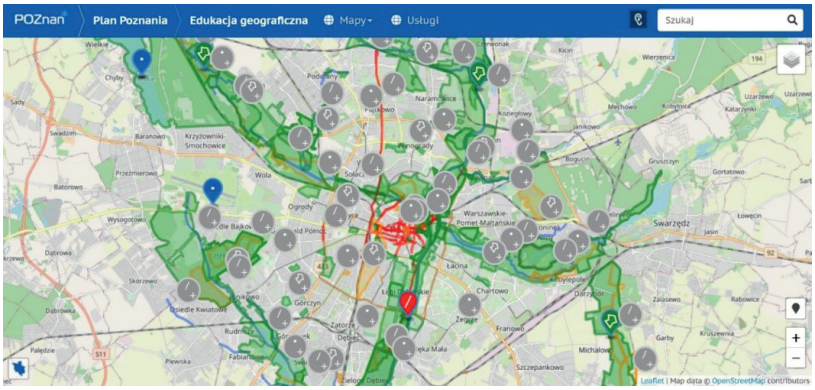

Ryc. 7. Warstwa „Edukacja geograficzna” na planie miasta Poznania

Źródło: https://www.poznan.pl/mim/public/plan/plan.html?mtype=geo_education

Następnie kontynuowano badania w formie dwóch zogniskowanych badań grupowych, podczas których zebrano opinie od nauczycieli geografii pracujących w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych na temat wykorzystania wspomnianej cyfrowej mapy wspierającej organizację zajęć terenowych w Poznaniu, a także możliwych nowych jej treści i funkcji. Stworzenie możliwości, by nauczyciele decydowali o treści cyfrowej mapy dowodzi, że mają oni szansę uczestniczenia w działaniach typu partycypacji. Najpewniej motywacją do zaangażowania się ich w tą wspólną pracę była możliwość usprawnienia pracy, gdyż utworzenie cyfrowej mapy okazało się cenną innowacją dydaktyczną wspierającą prowadzenie zajęć terenowych.

Partycypacja w szkolnej edukacji geograficznej – perspektywy rozwoju

Zaprezentowane formy partycypacji szkolnej wymagają od ich uczestników wykazania się aktywnością praktyczno-techniczną lub emocjonalno-artystyczną, kulturalną i muszą być wywołane czynnikiem wyzwalającym motywację do zaangażowania się w takie działanie. Na kwestię zaangażowania zwrócił uwagę Fromm (1976), podając, że w warunkach nadmiernej kontroli i nieograniczonego postępu osoby mają potrzebę samodzielnego decydowania o sprawach uznawanych przez siebie za ważne. W świetle globalnych przemian i rozwoju społeczno-gospodarczego, zaangażowanie jednostek coraz częściej związane jest z problemami współczesnego świata i środowiska przyrodniczego, w skali globalnej i lokalnej, a jak wynika z referowanych tu badań, przejawy partycypacji w tym zakresie widoczne są w edukacji geograficznej. Potwierdzili to także Wajchman i in. (2014), podając, że to właśnie edukacja przyrodnicza (w tym geograficzna) kształtuje potrzebę współodpowiedzialności za środowisko przyrodnicze. Ważne jest zatem właściwe zidentyfikowanie działań partycypacyjnych. Jak podają Arnstein (1969) i Hart (1992), działania jednostek przyjmują charakter partycypacji wtedy, kiedy jej uczestnicy biorą rzeczywisty udział w podejmowaniu decyzji – w formie partnerstwa lub delegowania do reprezentowania danej grupy w jej podejmowaniu. W tabeli 2 zaproponowano przykłady powodów motywujących uczniów i nauczycieli do podejmowania działań o charakterze partycypacji w szkolnej edukacji geograficznej i przykłady odpowiadających im inicjatyw. Mogą one dotyczyć problemów globalnych i lokalnych.

Wśród inicjatyw uczniowskich odpowiadających na dostrzegane globalne i lokalne problemy środowiska przyrodniczego znajdują się działania polegające na zorganizowaniu debaty, kampanii ekologicznej, nagraniu filmu lub opracowaniu geograficznej ścieżki dydaktycznej, a także na podejmowaniu działań o charakterze partycypacji publicznej – w tym uczestnictwie w konsultacjach społecznych lub lokalnych budżetach partycypacyjnych. Należy zwrócić uwagę na to, że działania o charakterze partycypacji szkolnej mogą odbywać się nie tylko w przestrzeni szkoły (budynek szkoły i jego otoczenie), lecz również poza nią. Niektóre z działań takich mogą oddziaływać na większą skalę, np. kiedy polegają one na nawiązywaniu współpracy z krajowymi i międzynarodowymi szkołami lub instytucjami. Konieczne jest jednak zrozumienie, że partycypacja w warunkach szkolnych odbywać się musi przy pomocy osoby dorosłych (Hart 1992). Oprócz uczniów i nauczycieli, w szkolnej edukacji geograficznej uczestniczą też inni tzw. aktorzy

partycypacji, którymi są m.in.: dyrektorzy szkół, członkowie rodzin uczniów, zaproszeni goście, przedstawiciele władz i lokalni mieszkańcy (Abramowicz, 2022). Włączanie się pozostałych aktorów partycypacji szkolnej w działania inicjowane przez uczniów nie będzie powodowało utracenia charakteru partycypacyjnego tych działań – przeciwnie, może ono wzmocnić ich skuteczność i poziom motywacji młodzieży.

Tab. 2. Powody zaangażowania się w sprawy globalne i lokalne w edukacji geograficznej i opowiadające im przykłady inicjatyw

Zasięg	Przykłady powodów	Przykłady inicjatyw
globalny	pogłębiające się zmiany klimatu wynikające z rozwoju przemysłu i konsumpcjonizmu w bogatych krajach	zorganizowanie przez uczniów debaty na temat przyczyn i skutków zmian klimatu wywołanych działalnością człowieka
	problem głodu i niedożywienia w najbiedniejszych krajach	włączenie się przez uczniów w organizowane międzynarodowe działania na rzecz ograniczenia ubóstwa i zaproponowanie sposobów na rozwiązanie problemu
	wydobywanie nieodnawialnych surowców naturalnych do produkcji energii elektrycznej	opracowanie przez uczniów anglojęzycznego filmu na temat alternatywnych źródeł energii stosowanych w miejscu zamieszkania i jego upowszechnienie
	brak rozwiązań metodycznych w zakresie partycypacji w edukacji geograficznej	opracowanie przez nauczycieli propozycji strategii kształcenia na temat pobudzania partycypacji, oraz upowszechnienie jej w międzynarodowym czasopiśmie lub podczas konferencji
lokalny	degradacja środowiska przyrodniczego w lokalnym parku	przygotowanie kampanii społecznej na temat degradacji środowiska w lokalnym parku i zorganizowanie ogólnodostępnej debaty na temat jego ochrony
	niekorzystne plany zagospodarowania przestrzennego w miejscu zamieszkania	udział uczniów i nauczycieli w konsultacjach społecznych, zainicjowanie lokalnego referendum
	brak ścieżki dydaktycznej prezentującej środowisko przyrodnicze cennego przyrodniczo obszaru	zaprojektowanie przez uczniów geograficznej ścieżki dydaktycznej i próba jej sfinansowania w ramach lokalnego budżetu partycypacyjnego
	trudności w organizowaniu zajęć terenowych w sąsiedztwie szkoły	opracowanie przez nauczycieli cyfrowej mapy wspierającej organizację zajęć terenowych z wykorzystaniem założeń Partycypacyjnych Systemów Informacji Geograficznej

Źródło: opracowanie własne

Poprawa skuteczności procesu kształcenia uzależniona jest od przygotowania merytorycznego (zwłaszcza w zakresie stosowanych metod kształcenia) oraz postawy nauczycieli (Abramowicz, 2022). Duży wpływ na tę postawę mają takie

czynniki, jak funkcjonowanie i organizacja pracy w szkole oraz poziom wynagrodzeń nauczycieli, lecz także rozwój nowoczesnych strategii i technologii – ich dostępność, popularyzacja i innowacyjność (Piotrowska i in., 2022). Mając na uwadze zaobserwowane przez nauczycieli geografii rzadkie występowanie działań o charakterze partycypacji w edukacji szkolnej, uzasadnione jest opracowanie strategii wspierającej motywację uczniów i nauczycieli do podejmowania takich inicjatyw. W tym celu zaproponowano *partycypacyjny metaplan* (Tab. 3), jako modyfikację tradycyjnego metaplanu zaliczanego do metod aktywizujących i poszukujących (Charzyński in. 2004, Ziółkowski 2015).

Tab. 3. Partycypacyjny metaplan

1. Jak jest?	2. Jak być powinno?
3. Dlaczego nie jest tak, jak być powinno?	4. Co zrobić?
5. W jaki sposób ja mogę to zrobić	6. Jaki jest mój plan działania

Źródło: opracowanie własne

Metaplan jako metoda kształcenia służy diagnozie problemu, określając możliwe sposoby jego rozwiązania. W tradycyjnym ujęciu metoda ta polega na wspólnym odszukaniu przez uczniów odpowiedzi na cztery pytania: *Jak jest?*, *Jak być powinno?*, *Dlaczego nie jest tak, jak być powinno?*, *Co zrobić?* Wśród największych zalet stosowania metaplanu wymienia się m.in. uzyskanie szerokiego spojrzenia na problem, wzbudzanie zainteresowania i zaangażowania każdego członka grupy, przełamywanie wewnętrznych oporów, wzmacnianie postawy odpowiedzialności, zwiększenie efektywności pracy (Ziółkowski, 2015). W kształceniu geograficznym znane są przykłady zastosowania metaplanu. Szedzianis i in. (2017) proponują zastosowanie metody metaplanu do rozwiązania takich problemów środowiska przyrodniczego, jak ustalenie miejsca lokalizacji spalarni odpadów, rozstrzygnięcie sporu pomiędzy planami budowy zapory i rozwoju małej retencji. Szczęsna (2018) rekomenduje zastosowanie tej metody w zakresie konsekwencji rozwoju turystyki. Natomiast Angiel (2019) podaje przykład stosowania metaplanu jako części metody projektu w zakresie oceny ładu przestrzennego w miejscu życia uczniów. Metodę tę stosowano również przy ocenie możliwości wykorzystania interaktywnych, multimedialnych map i atlasów (Ławiński, 2021). Diagnoza problemów środowiska przyrodniczego występujących w różnych skalach przestrzennych może zostać zaaplikowana w celu pobudzaniu partycypacji szkolnej.

W związku z tym zaproponowano rozszerzenie metody o dwa kolejne pytania: (5) *W jaki sposób mogę to zrobić?* oraz (6) *Jaki jest mój plan działania?* (Zob. tab. 3). Odpowiedź na zaproponowane pytania powinna uwzględniać wybór przez zainteresowanych uczniów optymalnych, możliwych do podjęcia zadań, a także rozważenie, jakie dodatkowe grupy osób mogą zostać zaangażowane do podejmowanej inicjatywy. W kolejnym kroku, przygotowany plan działania powinien przyjąć formę harmonogramu czasowo-przestrzennego zadań. Jeśli inicjatywa podejmowana jest przez uczniów, harmonogram taki należy przedstawić osobom dorosłym (najczęściej nauczycielom), którzy powinni okazać wsparcie i zapewnić warunki

organizacyjne do osiągnięcia zamierzonego celu. Pomimo tego, że rozszerzenie metody metaplanu stanowi obiecujący sposób na zwiększenie efektywności w zakresie partycypacji, warto wziąć pod uwagę to, że jego zastosowanie powinno mieć miejsce tylko przy wyraźnie okazywanej motywacji i nieprzymuszonej inicjatywie uczniów, dostrzeżonych przez nauczyciela. Niestosowne byłoby przymuszanie uczniów do wykonywania zadań, których w toku metody sami dobrowolnie nie zaplanowali.

Podsumowanie

Partycypacja szkolna w edukacji geograficznej jest zjawiskiem rzadkim, jednakże jej występowanie może wpłynąć pozytywnie na proces kształcenia geograficznego. Chociaż przesłanki do występowania partycypacji w podstawach programowych i opracowaniach geograficzno-dydaktycznych są nieliczne, to w praktyce występują przykłady takich działań uczniów. Związane są one z ich praktyczno-techniczną lub emocjonalno-artystyczną aktywnością. Należy zwrócić uwagę na to, że duża część tych inicjatyw dotyczy globalnych i lokalnych problemów środowiska przyrodniczego. Nauczyciele, stosujący odpowiednio dobrane metody kształcenia, mogą wpływać na kreatywność i występowanie inicjatyw uczniowskich. Wydaje się, że opracowanie nowych metod lub strategii kształcenia może mieć w tym zakresie istotne znaczenie. Przykładem takiej metody jest m.in. zaproponowany w artykule partycypacyjny metaplan. Kolejnym przykładem jest wykorzystywanie technologii cyfrowych, a zwłaszcza Partycypacyjnych Systemów Informacji Geograficznej. Przedstawione w formie studium przypadku z Poznania wykorzystanie geoankiety jest przykładem partycypacji nauczycieli geografii, którzy sami decydowali, jakie obiekty geograficzne znajdą się na cyfrowej mapie wspierającej organizację zajęć terenowych na planie miasta Poznania.

Niewątpliwie duży jest potencjał rozwijania działań o charakterze partycypacji uczniów i nauczycieli w szkolnym kształceniu geograficznym. W związku z tym należy zadbać, aby kontekst partycypacji był uwzględniany na poziomie opracowywania: (1) międzynarodowych strategii na rzecz edukacji geograficznej, (2) krajowych podstaw programowych, (3) naukowych opracowań geograficzno-dydaktycznych, a także (4) programów kształcenia oraz (5) programów szkolno-wychowawczych. Równie ważnym jest wspieranie młodych ludzi w kierunku budowania w nich potrzeby sprawczości i współodpowiedzialności za stan środowiska przyrodniczego w różnych skalach przestrzennych.

Literatura

Abramowicz, D. (2022). *Partycypacja społeczna a edukacja geograficzna – znaczenie Partycypacyjnych Systemów Informacji Geograficznej w organizowaniu zajęć terenowych*. Praca doktorska. Poznań: Archiwum Wydziału Nauk Geograficznych i Geologicznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Angiel, J. (2019). O potrzebie edukacji geograficznej na rzecz odnajdywania tożsamości miejsc i tworzenia ładu przestrzennego. „Czytanie" i „pisanie" krajobrazu. W: J. Angiel, E. Szkurłat (red.), *Miejsce i przestrzeń. Edukacja geograficzna w ujęciu humanistycznym*. Poznań–Warszawa: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 33–47.

Angiel, J., Hibszer, A., Szkurłat, E. (2020). *Zajęcia terenowe w kształceniu geograficznym. Od teorii i idei dydaktycznych do praktyki szkolne*j. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Arnstein, S. (1969). Aladder of citizen participation. *Journal of the American Institute of Planners*, *35*(4), 216–224. DOI: 10.1080/01944366908977225.

Bathgate, T., Romios, P. (2011). *Consumer participation in health: Understanding consumers as social participants*. La Trobe: La Trobe University, Institute for Social Participation and Health Issues Centre.

Bąkowska, E., Kaczmarek, T., Mikuła, Ł. (2017). Wykorzystanie geoankiety jako narzędzia konsultacji społecznych w procesie planowania przestrzennego w aglomeracji poznańskiej. *Polskie Towarzystwo Informacji Przestrzennej, Roczniki Geomatyki*, *2*(77), 147–158.

Borowska, J. (2014). Partycypacja uczniów w procesie uczenia się a ich płeć i wiek. *Zarządzanie Publiczne*, 2(26), 163–175.

Charzyński, P., Podgórski, Z., Zaklikiewicz, A. (2004). Próba klasyfikacji metod aktywizujących stosowanych w nauczaniu geografii. W: M. Tracz, Z. Zioło (red.), *Polska dydaktyka geografii jako nauka i sztuka*. Kraków: Akademia Pedagogiczna, 34–44.

Frączak, P., Skrzypiec, R. (2010). Zarządzanie społecznością lokalną – aktywność obywatelska i rozwój lokalny. Przypadek Lesznowoli. W: B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec (red.), *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 81–95.

Fromm, E. (1976). *Mieć czy być?* Warszawa: Wydawnictwo Rebis.

Hart, R. (1992). Children's Participation: from Tokenism to Citizenship. Florencja: UNICEF Innocenti Research Centre.

Janik, A. (2017). Partycypacja dzieci – wprowadzenie do zagadnienia. *Stocznia*. Pozyskano z: https://partycypacjaobywatelska.pl/wp-content/uploads/2017/01/Partycypacja-dzieci_wprowadzenie_Agnieszka-Janik.pdf (dostęp: 9 listopada 2022 r.)

Jankowski, P., Czepkiewicz, M., Młodkowski, M., Zwoliński, Z. (2015). Geo-questionnaire: A Method and Tool for Public Preference Elicitation in Land Use Planning. *Transactions in GIS*, *20*(6), 903–924.

Jankowski, P., Kaczmarek, T., Zwoliński, Z., Bąkowska-Waldmann, E., Brudka, C., Czepkiewicz, M., Mikuła, Ł., Młodkowski, M. (2018). *Zastosowanie aplikacji geoankiety i geodyskusji w partycypacyjnym planowaniu przestrzennym – dobre praktyki*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Jankowski, P., Kaczmarek, T., Zwoliński, Z., Mikuła, Ł., Wójcicki, M., Bąkowska, E., Czepkiewicz, M., Młodkowski, M., Brudka, C. (2017). *Narzędzia internetowe w konsultacjach społecznych w planowaniu przestrzennym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Kaźmierczak, T. (2015). Partycypacja publiczna: pojęcie, ramy teoretyczne. W: A. Olech (red.), *Partycypacja publiczna. O uczestnictwie obywateli w życiu wspólnoty lokalnej*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 83–99.

Kołodziejczyk, J. (2011). Partycypacja uczniów, rodziców i nauczycieli w zarządzaniu szkołą. W: G. Mazurkiewicz (red.), *Ewaluacja w nadzorze pedagogicznym, Refleksje.* Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 179–199.

Komisja Edukacji Geograficznej Międzynarodowej Unii Geograficznej, (2016). Międzynarodowa Karta Edukacji Geograficznej. Pekin, Międzynarodowa Unia Geograficzna.

Kotus, J. (2018). Partycypacja-aktywność-podmiotowość. Krok wstecz czy postęp rozwoju społeczeństwa obywatelskiego? W: T. Markowski, P. Legutko-Kobus, E. Ryźlak (red.), *Teoretyczne i aplikacyjne wyzwania współczesnej geografii społeczno-ekonomicznej*. Warszawa: Polska Akademia Nauk, Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 119–131.

Leigers, K.L. (2017). *Social Participation in schools: Developing the role of occupational therapy practitioners*. Lexington: Theses and Dissertations-Rehabilitation Sciences, 41, University of Kentucky.

Ławiński, A. (2021). Umiejętności nauczycieli w konstruowaniu zadań z geografii opartych na mapach cyfrowych i platformach cyfrowych. W: A. Hibszer, E. Szkurłat (red.), *Kształtowanie i ocenianie umiejętności w edukacji geograficznej – założenia teoretyczne i ich praktyczna weryfikacja*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 157–171.

Naumiuk, A., Bron, M. (2017). Budżet partycypacyjny w kształtowaniu wspólnej przestrzeni lokalnej – potencjał edukacyjny i inspiracje pedagogiczne. *Pedagogika Społeczna*, *3*(65), 37–54.

Pestoff, V., Osborne, S.P., Brandsen, T. (2006). Patterns of co-production in public services: Some concluding thoughts. *Public Management Review*, *8*, 591–599.

Piotrowska, I., Abramowicz, D., Cichoń, M., Sypniewski, J. (2022). Determinants and challenges of distance geographical education in Polish schools. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 1–17. DOI:10.1080/10382046.2022.2084269.

Słowińska, S. (2021). Możliwości uczestnictwa w kulturze dzieci i młodzieży w projektach edukacji kulturowej. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, *40*(4), 243–261. DOI: 10.17951/lrp.2021.40.4.243–261

Szczęsna, J. (2018). Edukacja do turystyki zrównoważonej i odpowiedzialnej w ramach edukacji szkolnej. W: A. Hibszer, E. Szkurłat (red.), *Nauczyciel geografii wobec wyzwań reformowanej szkoły*. Sosnowiec: Bogucki Wydawnictwo Naukowe, 233–248.

Szedzianis, E., Sendecka, Z., Nych, R., Kamińska P. (2017). *Nieeksperymentalne metody aktywizujące w ponadpodstawowej edukacji przyrodniczej*. Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Wajchman, S., Borzyszkowski, W., Matulewski, P. (2014). Rola edukacji przyrodniczo-leśnej w kształtowaniu proekologicznych postaw społeczeństwa. W: M.K. Terlecka (red.), *Edukacja ekologiczna. Wybrane problemy*. Krosno: Armagraf, 127–137.

Wójcicki, M. (2018). *Formy i zakres partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego w Poznaniu*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Ziółkowski, P. (2015). *Teoretyczne podstawy kształcenia*. Bydgoszcz: Wydawnictwo uczelniane WSG.

Notka bibliograficzna o autorze: Biorąc pod uwagę problematykę kształcenia geograficznego, Dawid Abramowicz w ostatnich latach prowadził badania dotyczące zjawiska partycypacji, zajęć terenowych, projektowania i wykorzystywania geograficznych ścieżek dydaktycznych oraz kształcenia geograficznego w formie zdalnej. Opracował liczne prace naukowe na temat praktycznego zastosowania koncepcji georóżnorodności, świadczeń ekosytemowych, a także funkcjonowania małych zlewni rzecznych w Poznaniu.

Biographical note of author: Considering the problems of geographic education, Dawid Abramowicz in recent years has conducted research on the phenomenon of participation, fieldwork, designing and use of geographic didactic trails, and geographic education in remote form. He has developed various scientific studies on the subject and the practical application of the concept of geodiversity, ecosytem services, and the functioning of small river catchments in Poznań (Poland).

ORCID: 0000-0003-0523-8379

e-mail: dawid.abramowicz@amu.edu.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456

DOI 10.24917/20845456.18.2

Kinga Bargieł

Zdalne nauczanie geografii: ewaluacja założeń, metod i środków

Streszczenie

Nauczanie na odległość ma ponad 200-letnią historię, w trakcie której zmieniały się jego definicje. Rozwój technologiczny spowodował, że pojawiały się nowe narzędzia i środki dydaktyczne oraz metody nauczania wykorzystywane w tej formie nauczania. Nieoczekiwane rozpowszechnienie się edukacji zdalnej w skali globalnej ostatnich latach z powodu pandemii COVID-19 spowodowało, że można uznać je za swoiste zdarzenie krytyczne w edukacji. Przyniosło one duże zmiany strategii nauczania-uczenia się zarówno dla uczniów jak i nauczycieli. Celem artykułu jest scharakteryzowanie zmian zaistniałych w kształceniu zdalnym w latach 1900–2022, w tym przede wszystkim na ewolucji jego definicji, metod i środków dydaktycznych. Artykuł jest efektem studiów literatury dotyczącej zdalnego nauczania, także w kontekście nauczania geografii. Przegląd literatury wykazał istotną lukę w zakresie opracowań naukowych poświęconych edukacji na odległość. Nowe okoliczności w szkolnej rzeczywistości, wynikłe z pandemii oraz postęp technologiczny ujawniły i wzmocniły potrzebę pilnego uzupełnienia tej luki.

Remote teaching of Geography: evaluating assumptions, methods and means

Abstract

Remote learning has had over 200 years of history during which the definition of remote learning has changed. Technological development resulted in the emergence of new didactic tools and aids as well as teaching methods used in this form of teaching. The unexpected proliferation of remote education on a global scale in recent years due to the COVID-19 pandemic meant that it can be considered a specific critical event in education. It has brought about major changes in the teaching-learning strategy for both students and teachers. The aim of the article is to characterize the changes that took place in remote education in the years 1900–2022, including, first of all, the evolution of definitions, methods and didactic means. The article is the result of studying literature upon remote learning, also in the context of teaching Geography. A literature review revealed a gap in research studies on remote education. New circumstances in the school reality resulting from the pandemic and technological progress have exposed and strengthened the need to urgently fill the indicated gap.

Słowa kluczowe: edukacja geograficzna, formy nauczania, generacje, metody kształcenia, , środki dydaktyczne, zdalne nauczanie, zdarzenie krytyczne

Key words: geography education, forms of educations, generations, teaching methods, teaching aids, distance learning, critical incident

Otrzymano: 02.11.2022
Received: 02.11.2022
Zaakceptowano: 07.11.2022
Accepted: 07.11.2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Bargieł K. (2022). Zdalne nauczanie geografii: ewaluacja założeń, metod i środków. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica, 18,* 20–35, doi: 10.24917/20845456.18.2

Wprowadzenie

Ostatnie lata przyniosły wiele zmian systemowych i programowych w edukacji w Polsce. W zakresie przemian systemu najbardziej znacząca była likwidacja gimnazjów, powrót do ośmioklasowej szkoły podstawowej oraz czteroletniego liceum. W ślad za tym nastąpiły poważne zmiany planów i programów nauczania, w tym także z geografii (Szkurłat, Hibszer, Piotrowska, Rachwał, 2018; Wójtowicz, Świętek, 2018).

Zmianą najbardziej zaskakującą i nieoczekiwaną, która objęła wszystkie typy szkół, szczeble kształcenia i przedmioty nauczania, było zdalne nauczanie, jako konsekwencja zagrożenia epidemicznego związanego z COVID-19. Powszechna i długotrwała zmiana formy nauczania-uczenia się z bezpośredniej na zdalną w Polsce w roku szkolnym 2019/20–2020/21 trwała 29 tygodni (Jakubowski, Gajderowicz, Wrona, 2022). Wpłynęła ona dogłębnie na wszystkich interesariuszy procesu (uczniów, nauczycieli, rodziców) oraz na przyjmowane strategie nauczania, oceniania i motywowania. Zgodnie z definicją Davida Trippa można je zakwalifikować jako swoiste zdarzenie krytyczne w edukacji (1990). Skala wykorzystania edukacji zdalnej była w tym przypadku unikatowa, a procesy z nią związane wyjątkowe.

Dla wszystkich interesariuszy zdalne nauczanie było nowym doświadczeniem, jednak należy zaznaczyć, że nie jest to nowa forma nauczania. Nauczanie na odległość funkcjonuje w edukacji co najmniej od 200 lat, jednak do 2020 roku w Polsce było znane głównie w szkolnictwie wyższym i szkołach prywatnych (Godawa, Kutek-Sładek, 2020). Miało ono wiele form i definicji. Samo słowo „zdalne" pochodzi od wyrażenia „z dala" które odnosiło się do odległości (Doroszewski, 1996). Określenie to używane jest naprzemiennie z wyrażeniami takimi, jak: *kształcenie na odległość i nauczanie na odległość*, co jest tłumaczeniem angielskiego terminu Distance Learning/Distance Education (Landowska, Kaczmarek, 2006).

Pojęcie zdalnego nauczania pojawiło się zaś w literaturze na początku XIX wieku. Od tego czasu zmieniała się jego definicja, ale jej podstawowy zakres nie ulegał znaczącym zmianom. Ewoluowały natomiast istotnie środki, które stosowano w tej formie nauczania. Do kształcenia wykorzystywano także różne formy komunikacji między uczniem a nauczycielem. Pomimo zmian jakie przez lata zaszły w zdalnym nauczaniu, jego idea pozostała taka sama – nauczać na odległość. Ewoluowała jego

formuła, środki oraz zaplecze techniczne. Przegląd literatury wykazał lukę w zakresie opracowań naukowych syntetyzujących dotychczasowe naukowe ustalenia poświęcone edukacji na odległość. Nowe okoliczności w rzeczywistości szkolnej, wynikłe z pandemii, ujawniły i wzmocniły potrzebę pilnego uzupełnienia wskazanej luki.

Celem artykułu jest prezentacja zmian zaistniałych w kształceniu zdalnym w latach 1900–2022, w tym przede wszystkim ewolucji jego definicji, metod i środków dydaktycznych. Opracowanie jest efektem studiów literatury i ma charakter przeglądowo-syntetyzujący.

Ewolucja założeń zdalnego nauczania

W początkowym okresie (XVII–XIX wiek) nauczanie na odległość rozumiane było jako nauczanie korespondencyjne (Korzan, 2003; Kusztelak, 2009). Zarówno w Anglii, Włoszech jak i we Francji przez dziesiątki lat to właśnie to odpowiadało dzisiejszemu zdalnemu nauczaniu. Polegało ono na przesyłaniu zadań i korespondowaniu z uczniem, przy wykorzystaniu drogi pocztowej (Kusztelak, 2009). Najdokładniejszą definicję edukacji korespondencyjnej sfomułowała Elżbieta Zawacka w latach 60. XX wieku. Określiła ją jako: „Kształcenie się metodą korespondencyjną polega na przerabianiu przez uczestnika/korespondenta samodzielnie, ale pod kierunkiem instruktora, w tempie dla siebie stosownym, z dala od uczelni, określonego przez tę uczelnię programu naukowego, przy jednoczesnym utrzymywaniu z uczelnią periodycznego korespondencyjnego kontaktu. W pracy uczestnik posługuje się specjalnym podręcznikiem, ujętym w formę kolejnych listów. Kontakt z uczelnią jest dwustronny i polega na tym, że uczestnik w celu skontrolowania zakresu opanowanej wiedzy, objętej jednym listem, przesyła kolejno opracowywane przez siebie zadania kontrolne, wskazane w tym liście i otrzymuje je z powrotem po ich zrecenzowaniu przez instruktora. Ponadto uczestnik zwykle przesyła raporty i zapytania, zaś uczelnia dodatkowe materiały w zależności od potrzeb uczestnika" (1967: 40).

Wynalezienie radia rozpoczęło erę coraz szybszych zmian technologicznych i wywołało powolną ewolucję zdalnego nauczania/kształcenia korespondencyjnego. Rosnąca popularność radia spowodowała, że do celów edukacyjnych zaczęto wykorzystywać łącza radiowe. Dzięki temu nauczanie korespondencyjne nie opierało się więc już tylko na przesyłaniu papierowych materiałów dydaktycznych, lecz na wykorzystaniu łączności z pomocą fal radiowych. Stacje radiowe oferowały edukacyjne audycje, które prowadzili nauczyciele w określonych godzinach. Korzystano także z możliwości nagrywania lekcji na kasety. Nagrane materiały trafiały do ucznia pocztą i za pośrednictwem radia i mógł on w dowolnym momencie wysłuchać tych nagrań. Kiedy jednak zaczęto wykorzystywać fale radiowe do przekazywania wiedzy, definicja związana z nauczaniem korespondencyjnym stała się nieaktualna. To właśnie wtedy pojawiło się pierwsze sformułowanie zdalnego nauczania, które powoli zaczęło zastępować nauczanie korespondencyjne. W nauczaniu ograniczono korespondencję z uczniami na rzecz przekazu radiowego, co usprawniło cały proces. Uważano też, że radio w bardzo krótkim czasie będzie głównym środkiem przekazu w relacji nauczyciel-uczeń. Okazało się jednak,

że było to tylko uzupełnienie dla kształcenia korespondencyjnego a nie odwrotnie (Szawłowska, 2017).

Następny i znaczący wpływ na zdalne nauczanie miało upowszechnienie telewizji, która stała się nowym nośnikiem przekazu informacji oraz środkiem dydaktycznym. J. Nowak i A. Cieślak (1982:103) definiują zdalne nauczanie jako „Kształcenie kierowane z dala, pośrednio przez nauczyciela i za pomocą środków pośrednich, takich jak podręczniki, poradniki, emisje telewizyjne i radiowe, filmy, płyty, taśmy, kasety, maszyny uczące itp.". W ich definicji wskazano, jak znaczące stały się środki pośrednie (np. płyty, kasety) wspomagane telewizorem. Szkoły/uniwersytety prowadzące nauczanie zdalne oferowały kursy i lekcje nagrane na kasety wideo, a stacje telewizyjne emitowały lekcje o określonej porze. Programy edukacyjne dla dzieci i dorosłych, cieszyły się dużą popularnością, ponieważ były w zupełnie nową formą poznawania świata i zdobywania wiedzy o nim (Bialik, 2020). Mimo upływu lat telewizor to środek dydaktyczny, który do dziś wykorzystuje się w tej formie kształcenia. Podczas edukacji zdalnej w 2020 roku stał się on alternatywą dla Internetu i w telewizji ogólnokrajowej były emitowane lekcje dla klas szkół podstawowych, przede wszystkim dla uczniów wykluczonych cyfrowo.

Kształcenie z wykorzystaniem telewizji bądź radia było powszechne w krajach o niskiej gęstości zaludnienia (często zastępując tam całkowicie stacjonarną szkołę) jak np. w Australii czy Kanadzie. W Polsce i w całej Europie szkoły i uczelnie wyższe oferowały kursy zdalne, jednak nie były one tak popularne jak w przypadku tradycyjnego nauczania korespondencyjnego. Przyczyniła się do tego wzrost poziomu życia ludzi oraz rozwój oferty edukacji stacjonarnej (Wieczorkowski, 1997).

Zasadniczym przełomem w edukacji zdalnej ale i stacjonarnej było pojawienie się na początku XXI wieku ogólnodostępnego Internetu. Nauczanie na odległość odrodziło się ponownie, wykorzystując zupełnie inne środki przekazu i style uczenia się. Tradycyjne listy zostały zastąpione przez maile i wiadomości tekstowe, zaś nagrywane lekcje – wideokonferencjami. Z tego powodu wzrosło naukowe zainteresowanie tym zagadnieniem, co ujawniło się w próbach podziałów oraz charakterystyki zdalnego nauczania. Zmodyfikowano definicje zdalnego nauczania uwzględniając udział nowych technologii (TIK) w kształceniu (tzn. wideokonferencje, platformy e-learningowe itp.) (Kubiak, 2000; Bednarek, Lubina, 2005; Donocik, 2020). Przykładem może być definicja P. Ziółkowskiego, która mówi, że nauczanie na odległość to „metoda prowadzenia procesu dydaktycznego w warunkach, gdy nauczyciel i uczniowie są od siebie oddaleni (czasami znacznie) i nie znajdują się w tym samym miejscu, stosując do przekazywania informacji – oprócz tradycyjnych sposobów komunikowania się – również współczesne, bardzo nowoczesne technologie telekomunikacyjne, przesyłając: głos, obraz wideo, komputerowe dane oraz materiały drukowane. Współczesne technologie umożliwiają również bezpośredni kontakt w czasie rzeczywistym pomiędzy nauczycielem a uczniem za pomocą audio lub wideokonferencji, niezależnie od odległości, jaka ich dzieli" (Ziółkowski, 2015: 159) Rozwój technologii teleinformacyjnej i powszechność telefonów komórkowych, które obecnie swoimi dostępnymi funkcjami mogą zastąpić komputer, spowodował, że smartfon jest obecnie ważnym środkiem przekazu informacji i jednocześnie środkiem dydaktycznym. Podkreśla to E. Domagała-Zyśk: „edukacja zdalna może mieć różne nazwy, ale wszystkie one obejmują edukację,

w której relacja nauczyciel–uczeń odbywa się za pomocą komputera czy smartfona i jest silnie wspierana elektronicznymi/cyfrowymi materiałami dydaktycznymi" (Domagała-Zyśk, 2020: 8). Rola smartfonu w nauczaniu wzrosła w ostatnich dwóch latach szkolnych (2019/20;2020/21) spędzonych w zdalnym nauczaniu, spowodowanym pandemią COVID.

Mnogość środków oraz dynamiczne tempo pojawiania się nowych aplikacji i platform edukacyjnych, metod, ćwiczeń powoduje, że zdalne nauczanie bardzo szybko się zmienia. Równie szybko ewoluowały definicje związane z nauką na odległość. Z perspektywy czasu widać, że definicje z lat 70–80. XX wieku nie korespondują z aktualną wizją i praktyką edukacji zdalnej (Tab. 1).

Tabela 1 Zestawienie wybranych definicji zdalnego nauczania (wg. dat publikacji)

Definicja zdalnego nauczania	**Autor**
Kształcenie się metodą korespondencyjną polega na przerabianiu przez uczestnika korespondenta samodzielnie, ale pod kierunkiem instruktora, w tempie dla siebie stosownym, z dala od uczelni, określonego przez tę uczelnię programu naukowego, przy jednoczesnym utrzymywaniu z uczelnią periodycznego korespondencyjnego kontaktu. W pracy uczestnik posługuje się specjalnym podręcznikiem, ujętym w formę kolejnych listów. Kontakt z uczelnią jest dwustronny i polega na tym, że uczestnik w celu skontrolowania zakresu opanowanej wiedzy, objętej jednym listem, przesyła kolejno opracowywane przez siebie zadania kontrolne, wskazane w tym liście i otrzymuje je z powrotem po ich zrecenzowaniu przez instruktora. Ponadto uczestnik zwykle przesyła raporty i zapytania, zaś uczelnia dodatkowe materiały w zależności od potrzeb uczestnika.	Zawacka E.1967. *Kształcenie korespondencyjne*
Nauczanie na odległość jest to metoda prowadzenia procesu dydaktycznego w warunkach, gdy nauczyciele i uczniowie (studenci) są od siebie oddaleni (czasami znacznie) i nie znajdują się w tym samym miejscu, stosując do przekazywania informacji – oprócz tradycyjnych sposobów komunikowania się – również współczesne, bardzo nowoczesne technologie telekomunikacyjne, przesyłając: głos, obraz wideo, komputerowe dane oraz materiały drukowane. Współczesne technologie umożliwiają również bezpośredni kontakt w czasie rzeczywistym pomiędzy nauczycielem a uczniem za pomocą audio- lub wideokonferencji, niezależnie od odległości, jak ich dzieli.	Kubiak 1997 *Internet dla nauczyciela* Kubiak M.2000. *Szkoła, Internet, Intranet. Wirtualna edukacja*
Zdalna edukacja opiera się na najnowszych trendach związanych z mobile learningiem, wirtualnymi uczelniami, eksiążkami, systemami ułatwiającymi wytwarzanie, przechowywanie oraz wyszukiwanie informacji.	Diarra M., Kaczmarek J. 2003. *Nowoczesne technologie dla systemów zdalnej edukacji*.
Zdalne nauczanie to proces nauczania prowadzony na odległość (a zatem niezależnie od miejsca i czasu), z zachowaniem bezpośredniego kontaktu jego uczestników (interakcja).	Stanisławska A.2003. *Różnice i podobieństwa, zalety i słabości nauczania przez Internet versus nauczanie tradycyjne*

Przez e-edukację rozumiemy taki system edukacyjny, czyli całość instytucji, osób i czynności – a więc instytucje, prawo, metodykę nauczania, proces nauczania oraz jego organizację i wreszcie relacje między uczestnikami tego procesu – które prowadzą do zdobycia przez studenta nowej wiedzy, umiejętności i kompetencji przy użyciu nowoczesnych technologii informatycznych.	Mischke J. 2004. *Dylematy współczesnej edukacji: nauczanie tradycyjne czy zdalne?*
Zdalne nauczanie jest taką formą uczenia się, podczas której nauczyciele oraz uczniowie są oddzieleni od siebie w czasie i przestrzeni. Interakcja pomiędzy uczniem i nauczycielem odbywa się przy wykorzystaniu nowoczesnych technologii informatycznych, sieci komputerowych, Internetu, technologii telekomunikacyjnych przesyłających dźwięk i obraz, umożliwiających kontakt w czasie rzeczywistym pomiędzy uczniem bądź grupą uczniów a nauczycielem	Bednarek J., Lubina E. 2005. *Kształcenie na odległość. Podstawy dydaktyki*
Kształcenie na odległość najczęściej definiowane jest jako metoda nauczania, która zamiast bezpośredniego kontaktu ucznia i nauczyciela (studenta i profesora) wykorzystuje kontakt pośredni. Uczyć się na odległość, oznacza opanować wiedzę samodzielnie bez udziału tradycyjnej formy lekcyjnej. Każdy uczestnik tego procesu wyznacza sobie (programuje) cel kształcenia dostosowany do swoich potrzeb oraz warunków i trybu swojego życia	Dziewaluk D. 2012. *Kształcenie na odległość w wybranych państwach europejskich*
Kształcenie na odległość (ang. Distance Education) jest metodologią kształcenia z założenia wolną od ograniczeń związanych z miejscem i czasem uczenia. Przekłada się to na indywidualizację tempa uczenia się oraz możliwość nauki w przyjaznych warunkach środowiskowych.	Kopciał P.2013. *Analiza metod e-learningowych stosowanych w kształceniu osób dorosłych*
Nauczanie na odległość to metoda prowadzenia procesu dydaktycznego w warunkach, gdy nauczyciel i uczniowie są od siebie oddaleni (czasami znacznie) i nie znajdują się w tym samym miejscu, stosując do przekazywania informacji – oprócz tradycyjnych sposobów komunikowania się – również współczesne, bardzo nowoczesne technologie telekomunikacyjne, przesyłając: głos, obraz wideo, komputerowe dane oraz materiały drukowane. Współczesne technologie umożliwiają również bezpośredni kontakt w czasie rzeczywistym pomiędzy nauczycielem a uczniem za pomocą audio lub wideokonferencji, niezależnie od odległości, jaka ich dzieli.	Ziółkowski P.2015. *Teoretyczne podstawy kształcenia. Skrypt dla studentów*
E-kształcenie jest alternatywą dla tradycyjnego nauczania, opartego na bezpośrednim kontakcie nauczyciela i ucznia, szkoleniowca i uczestnika szkolenia. W nowoczesnym wydaniu proces nauczania-uczenia się odbywa się całkowicie w przestrzeni medialnej (np. na platformie e-learningowej) i jest zapośredniczony. Strony procesu edukacyjnego są od siebie oddalone w przestrzeni fizycznej.	Frania M.2017. *Nowe media, technologie i trendy w edukacji. W kierunku mobilności i kształcenia hybrydowego*
Zdalne nauczanie to rodzaj edukacji, w którym nauczyciel i uczeń nie są obecni w tym samym miejscu(…)edukacja zdalna może mieć różne nazwy, ale wszystkie one obejmują edukację, w której relacja nauczyciel–uczeń odbywa się za pomocą komputera czy smartfona i jest silnie wspierana elektronicznymi/cyfrowymi materiałami dydaktycznymi.	Domagała-Zyśk E. 2020. *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii Covid-19*

Zdalne nauczanie jest metodą uczenia, która polega na odizolowaniu nauczyciela od ucznia i grupy innych osób, które chcą posiąść wiedzę w celu zastąpienia konwencjonalnej nauki odbywającej się w trybie stacjonarnym pośrednimi metodami m.in. za pomocą tradycyjnej poczty oraz technologii komunikacyjnej.	Potera A.2021. *Korzyści i zagrożenia zdalnego nauczania z perspektywy studentów oraz nauczycieli akademickich wybranych krakowskich uczelni*

Źródło: Opracowanie własne

W związku z tym obecnie, jedną z definicji zdalnego nauczania, która odpowiada rzeczywistości szkolnej jest definicja M. Kubiaka „metoda prowadzenia procesu dydaktycznego w warunkach, gdy nauczyciele i uczniowie (studenci) są od siebie oddaleni, czasami znacznie, i nie znajdują się w tym samym miejscu, stosując do przekazywania informacji – oprócz tradycyjnych sposobów komunikowania się – również współczesne(...)" (Kubiak, 2000: 11).

Ewolucja form, metod i środków zdalnego nauczania

Zdalne nauczanie nie tylko było i jest różnie definiowane, ale także realizowane jest z wykorzystaniem różnych modeli i form kształcenia. W toku studiów literatury stwierdzono, że wyróżnia się następujące formy: e-learning, b-learning, m-learning czy v-learning. Rycina 1 przedstawia autorski i usystematyzowany w toku studiów literaturowych, podział form oraz odmian zdalnego nauczania (ryc. 1).

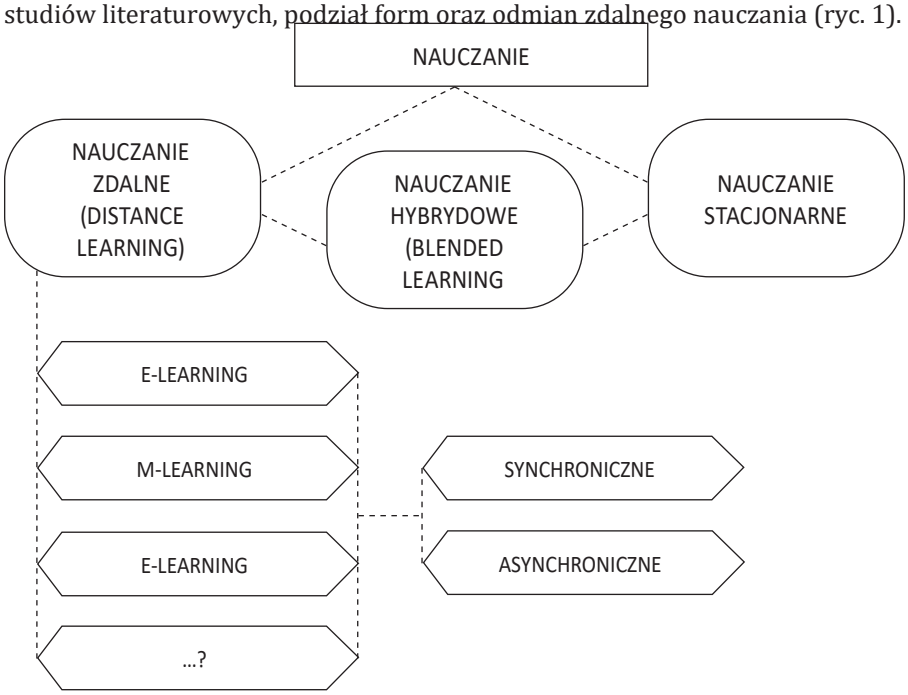

Rycina 1 Podział zdalnego nauczania

Źródło: opracowanie własne

Kształcenie na odległość/zdalne nauczanie nazywane d-learningiem (z ang. *distance learning*) może się odbywać przy obecności różnych narzędzi czy środków. Określenie *distance learning* obejmuje więc nauczanie korespondencyjne, radiowe czy wykorzystujące najnowsze technologie (Sendur, Kościńska, 2021).

Obok tradycyjnego stacjonarnego i zdalnego modelu nauczania wyróżnia się trzeci model –mieszany, zawierający cechy jednego i drugiego. W literaturze nazywany jest *blended learningiem* (b-learning), znanym także pod nazwami nauczania hybrydowego bądź komplementarnego. B-learning w literaturze jest określany w dwojaki sposób. Pierwotną ideą blended learningu było zastosowanie możliwości zdalnych form nauczania podczas stacjonarnych lekcji (m.in. wykorzystując komputer i Internet) (Frania, 2017; Bednarek, Lubina, 2008).

W ostatnich latach nauczanie hybrydowe nabrało nowego, drugiego znaczenia i stało się powszechniejsze. B-learning przyjął formę łączącą naprzemiennie nauczanie stacjonarne ze zdalnym. W praktyce edukacyjnej połowa zajęć prowadzonych jest stacjonarnie a druga zdalnie (np. w podziale tygodniowym).W przypadku szkolnictwa wyższego stosowany model obecnie opiera się najczęściej na stacjonarnych ćwiczeniach i zdalnych wykładach (Sendur, Kościńska, 2021). Wydawać by się mogło, że jest to nowy model nauczania, który powstał w trakcie ostatnich latach reorganizacji edukacji. Jak wskazuje literatura, początki tego modelu sięgają jednak czasów nauczania korespondencyjnego, kiedy możliwości transportowe były utrudnione, więc spotkania na linii nauczyciel-uczeń były ograniczone (Landowska, Kaczmarek, 2006). B-learning jest możliwy przy wykorzystaniu nowoczesnych metod nauczania i środków przekazu. Pozwala on na indywidualizację zajęć i dostosowanie ich do potrzeb uczniów. Mogą oni w swoim tempie przyswajać udostępniony materiał oraz odtwarzać go wielokrotnie, przy czym konsultować się, bądź rozwiązywać problemy bezpośrednio z nauczycielem podczas zajęć stacjonarnych (Mokwa-Tarnowska, 2015) Komplementarny model nauczania jest uważany za efektywny i przyszłościowy, gdyż znalazł nie tylko zastosowanie w środowisku edukacyjnym, lecz także w międzynarodowych korporacjach, gdzie pracę wykonuje się w systemie zdalnym (Home Office), stacjonarnym bądź hybrydowym (Retyk, 2022).

Tradycyjne zdalne nauczanie (d-learning) ma dwie odmiany nauczania – synchroniczny i asynchroniczny. Różnią się one organizacją czasu pracy ucznia i nauczyciela (Landowska, Kaczmarek, 2006). Synchroniczna odmiana zdalnego nauczania polega na kontakcie ucznia i nauczyciela w jednym czasie. Nauczyciel i uczniowie, mimo, że nie mają ze sobą bezpośredniego kontaktu fizycznego (nie przebywają wspólnie w klasie), to przekaz informacji między nimi odbywa się jednocześnie, w tym samym momencie (Sendur, Kościńska, 2021). Najnowszy model lekcji prowadzonej synchronicznie odbywa się zazwyczaj z wykorzystaniem aplikacji/platform edukacyjnych z opcją wideokonferencji (np. MS Teams, Skype). W utworzonych „wirtualnych klasach" zamieszczane są materiały edukacyjne, sprawdziany i zadania. Uczniowie mogą kontaktować się między sobą (oraz nauczycielem) bezpośrednio. Synchroniczna odmiana zdalnego nauczania charakteryzuje się tym, że lekcje odbywają się zgodnie z wyznaczonym harmonogramem, a użytkownicy przełączają się tylko między poszczególnymi zajęciami/jednostkami lekcyjnymi. Uczestnicy lekcji muszą posiadać odpowiedni sprzęt (m.in. komputer z kamerą), dobre łącza internetowe oraz warunki mieszkaniowe. Każdy uczeń

musi mieć swój sprzęt, miejsce do pracy oraz nie współdzielić komputera np. z rodzeństwem, które ma lekcje w tym samym czasie. Odmiana ta może być interesująca, efektywna i skuteczna, jednak zależy od obustronnego podejścia (nauczyciela i ucznia). Nauczyciel powinien mieć umiejętności związane z obsługą programów do komunikacji oraz nowoczesnych środków dydaktycznych, które można wykorzystać na lekcji. Ważne jest także, aby znał i swobodnie stosował metody aktywizujące, które mają potencjał do zaangażowania ucznia pracującego „po drugiej stronie kamery". Od ucznia wymaga zaś aktywnej postawy i chęci zdobywania wiedzy w tej formie. Wyzwaniem, nawet przy pełnym staraniu obu stron, jest dostosowanie tempa pracy do wszystkich uczniów, tj.: i tych pracujących wolniej, i tych szybko wykonujących kolejne zadania (Juszczyk, 2002).

Synchroniczna odmiana zdalnego nauczania znalazła szerokie zastosowanie, m.in. w Polsce w 2020 roku, kiedy została zarekomendowana przez Ministerstwo Edukacji Narodowej. Jeszcze kilka lat temu, odmiana ta stosowana była głównie przez Native Speakerów do nauki języków obcych. Uważana była za efektywną i skuteczną, jednak trzeba zauważyć, że były to zajęcia dodatkowe, na które uczniowie się świadomie i dobrowolnie się decydowali i chcieli coś osiągnąć (Paradowski, 2009).

Asynchroniczna odmiana zdalnego nauczania polega na przekazywaniu informacji w sposób niejednoczesny. W pewnych aspektach może przypominać typowe kształcenie korespondencyjne, kiedy to uczniowie dostawali materiały od nauczyciela pocztą i w swoim tempie przyswajali materiał. W przypadku asynchronicznej odmiany zdalnego nauczania idea pozostała ta sama, jednak udoskonalony i usprawniony pozostał system przesyłania informacji (m.in. przez maila). Uczniowie dostają materiały, które nauczyciel przesyła przez m.in. maila, dziennik elektroniczny bądź zamieszcza na platformie edukacyjnej (np. Moodle). Przy pomocy wymienionych środków masowego przekazu uczestnicy mają ze sobą kontakt. Materiały dydaktyczne mogą być nagranymi lekcjami, prezentacjami multimedialnymi, ćwiczeniami interaktywnymi lub plikami tekstowymi. Zaletą tej odmiany nauczania jest niezależność czasowa. Udostępnione uczniom materiały mogą oni odtworzyć w wybranym przez siebie momencie. Nowoczesne środki pozwalają natomiast kontrolować nauczycielowi postęp ucznia oraz sprawdzić czy materiały zostały otworzone. Podobnie jak w przypadku synchronicznej odmiany zdalnego nauczania, wymaga to od nauczyciela dużych nakładów czasu poświęconego na przygotowanie kompletnych materiałów udostępnianych dla uczniów, a także znajomości dodatkowych programów komputerowych (np. do nagrywania filmów), aplikacji oraz platform oprócz tych, wykorzystywanych przy synchronicznej odmianie zdalnego nauczania(Sendur, Kościńska, 2021).

Odmiana ta znalazła zastosowanie w nauczaniu na szerszą skalę już w momencie rozpowszechnienia Internetu, a wraz z nim e-learningu. Jest to jedna z głównych form zdalnego nauczania, na bazie której kształtują się kolejne. E-learning to sposób przekazywania wiedzy z wykorzystaniem technologii teleinformacyjnej- głównie internetowej (Plebańska, 2011).

W przestrzeni medialnej bardzo często określenie e-learningu używane jest zamiennie z d-learningiem (distance learning-nauczanie zdalne), co jest błędem. E-learning to jedna z form d-learningu. Ziółkowski (s.164, 2015) podaje różnice „Do nauczania zdalnego nie zawsze jest potrzebna elektronika, wystarczy

chociażby przesyłanie listów. Z kolei e-learning nie musi oznaczać nauczania na odległość – może bowiem określać samodzielną naukę poprzez wykorzystanie materiałów elektronicznych, np. CD-ROM-ów." Środkiem przekazu informacji jest Internet, natomiast głównym narzędziem dydaktycznym jest komputer stacjonarny (Szawłowska, 2017). Dzisiejszy model e-learningu to nie tylko komputer i łącze stacjonarne, lecz wszystkie urządzenia, które mają możliwość wykorzystania stałego łącza internetowego i mogą przesyłać/udostępniać materiały dydaktyczne (laptopy, smartfony, tablice multimedialne).

E-learning może przyjmować odmiany synchroniczne i asynchroniczne, wykorzystując zarówno asynchroniczne platformy edukacyjne jak i bezpośrednie wideokonferencje(Frania, 2017). Tradycyjna idea e-learningu opiera się o synchroniczne nauczanie poprzez platformy e-learningowe z wykorzystaniem możliwości Stosowanie e-learningu nie musi odbywać się wyłącznie w sposób zdalny. W trakcie stacjonarnych zajęć uczestnicy mogą wykonywać ćwiczenia i projekty korzystając ze wspólnej bazy danych bądź platformy e-learningowej. Od lat dostępne są kursy e-learningowe służące samokształceniu (np. teoretyczne części kursu na prawo jazdy, językowe). Uczelnie wyższe proponują kursy kształcenia poprzez platformy edukacyjne (np. Moodle) (Machalska, 2019).

Ciągły rozwój technologiczny i Internetowy spowodował, że wykreowała się świeża i nowa forma zdalnego nauczania zwana m-learningiem. Kilka lat temu uważano go za zmodyfikowaną odmianę e-learningu, bądź technikę uczenia (Bednarek, Lubina, 2008). M-learning to sposób przekazywania wiedzy przy pomocy Internetu i komputera jednak w odmianie mobilnej. Cały proces nauczania odbywa się tak samo jak w przypadku e-learningu jednak uczniowie/nauczyciele nie są uzależnieni od stacjonarnego łącza sieciowego (m.in. Wi-fi), które dostępne jest w domu czy szkole. M-learning charakteryzuje się swobodniejszą formą. Edukacja zdalna może się odbywać z każdego miejsca na Ziemi, w którym jest zasięg telefonii komórkowej (Kuźmicz, 2015). Dostęp do Internetu mobilnego jest teraz podstawą sieci komórkowej, w związku z czym użytkownicy mają do niej dostęp W 2021 roku dostęp do Internetu mobilnego posiadało 72% użytkowników telefonii komórkowej w Polsce (GUS, 2021). Przedstawione dane pokazują, że współczesne nauczanie zdalne opiera się głównie o m-learning.

Podstawowymi narzędziami do komunikacji są: laptop, smartfon lub tablet. Urządzenia mobilne posiadają systemy operacyjne (np. Android, Ios), które umożliwiają zainstalowanie różnych aplikacji i programów. Strony internetowe czy platformy e-learningowe coraz częściej są dostosowane graficznie do wyświetlania na urządzeniach mobilnych. Mogą być to komunikatory (MS Teams, Skype, Zoom), ale także platformy i aplikacje dydaktyczne wspierające nauczanie-uczenie się. Popularne wśród nich są aplikacje językowe, matematyczne ale także geograficzne. M-learning mocno wpasowuje się w idee Lifelong Learning (nauka przez całe życie). Idea ta mówi o swobodnej nauce w różnym formach, miejscach i okresach życia. Ogólnodostępny sprzęt multimedialny oraz Internet pozwalają lepiej realizować założone cele. Szeroki dostęp do mobilnego Internetu pomaga uskutecznić tę teorię zarówno w trakcie lekcji na żywo jak i zdalnej (Maniak, 2015).

Kolejną formą zdalnego nauczania jest v-learning (ang: *Virtual Learning*). Jest to nauczanie oparte na filmach. Podstawowym narzędziem do przekazywania wiedzy jest urządzenie multimedialne z dostępem do Internetu (np. laptop, smartfon

czy tablet) i możliwością nagrywania głosu i obrazu. W ostatnich latach coraz bogatsza jest oferta kursów zdalnych opartych wyłącznie na filmach tematycznych. Autorzy filmów omawiają zakres tematyczny, wykorzystując różne techniki i środki dydaktyczne. Filmy są dostępne dla użytkowników zarówno na platformach prywatnych jak i ogólnodostępnych (np.Youtube). Oprócz merytorycznych treści przekazanych na filmie, zawierają one praktyczne ćwiczenia. Filmy takie są często instrukcją do wykonania ćwiczenia i utrwalenia zagadnień (tzn. tutoriale). Uczestnik może odtwarzać filmy kilkukrotnie i wracać do materiału, tworząc i ucząc się na własnych błędach.

Zgodnie z koncepcją Dale'a człowiek zapamiętuje to, co usłyszy tylko w 20%, a jeżeli dodatkowo widzi – w 50%. Jeżeli czegoś słuchamy, widzimy i jednocześnie robimy coś (np. zadanie) zgodnie z instrukcją jesteśmy w stanie zapamiętać 80% poznanych treści. Dlatego, im więcej zmysłów aktywizujemy tym nauka jest efektywniejsza i skuteczniejsza (Ogonowska, 2013).

Virtual learning to przyszłościowa forma nauczania, która intensywnie się rozwija, staje się bardzo popularna zarówno podczas edukacji zdalnej jak i stacjonarnej (dostępne są np. kursy podyplomowe dla nauczycieli oparte wyłącznie na v-learningu) (Klej, 2013).

Generacje zdalnego nauczania

W literaturze tematu, zdalne nauczanie podzielone jest na generacje. Generacja rozumiana jest w dwojaki sposób. Określa ogół ludzi żyjących w tym samym czasie bądź typ urządzeń czy maszyn konstruowanych na danym etapie według określonej technologii (Nowy Słownik Języka Polskiego, 2002). W kontekście zdalnego nauczania każda generacja dotyczy edukacji zdalnej związanej z wiodącymi środkami przekazu treści popularnych w danym czasie (np. przekaz pocztowy czy radiowy). Znane są podziały na cztery bądź pięć głównych generacji zdalnego nauczania (Kopciał, 2013; Meger, 2006)

P. Kopciał wyszczególnia generacje oparte na: modelu korespondencyjnym (materiały papierowe), modelu teleedukacyjnym (wideokonferencje), modelu multimedialnym (kasety, komputer) oraz modelu wirtualnym (interaktywne usługi Internetu) (2013). Z. Meger wyszczególnia natomiast pięć generacji obejmujące: edukację korespondencyjną, radio i telefony, telewizję i transmisję satelitarną, nauczanie wspomagane komputerem oraz sieci cyfrowe i multimedia początków XXI wieku (2006). W przypadku generacji zdalnego nauczania technologia wyprzedziła teorię i znany nam dotychczas podział jest nieaktualny. Próbę wyszczególnienia kolejnej szóstej generacji, podjął się Z. Meger w publikacji z 2008 roku. Według niego poprzednie generacje nie potrafiły odzwierciedlić świata realnego, dlatego szósta generacja pozwoli „odwzorowywać realny świat, w którym będzie można realizować eksperymenty i kooperować z innymi użytkownikami sieci" (2008: 3). Podstawą tej generacji było wykorzystanie wirtualnej rzeczywistości 3D i połączenie jej z tradycyjnymi metodami nauczania (np. eksperymentami). Celem zaś urzeczywistnienie przebiegu doświadczenia/procesu za pomocą środowiska wirtualnego (komputer). Tworzenie symulacji w różnych wariantach czy jednoczesne współdziałanie przy jednym projekcie w dzisiejszych czasach

jest czymś oczywistym. Przez ostatnie lata wykreowała się bardziej rozbudowana niż wyżej opisana generacja zdalnego nauczania. Generacja mogłaby nosić nazwę „Interaktywne media lat 2015–2022". Postęp technologiczny ostatniego dziesięciolecia widoczny jest w każdym sektorze życia. Znaczący postęp wystąpił w obszarze sprzętu multimedialnego i jego powszechna dostępność dla użytkowników. Porównując parametry techniczne i możliwości sprzętu multimedialnego z ostatnich 10 lat widać wyraźną różnicę. Stanowią one całkowicie inne generacje i technologie. Obecnie prawie każda osoba posiada smartfon z dostępem do Internetu (mobilnego), który może swoimi funkcjami zastąpić komputer. Uczniowie mogą uczestniczyć w lekcjach z każdego miejsca, gdzie jest dostępny zasięg telefonii komórkowej. Różnice technologiczne widać także w sektorze edukacji (m.in. wyposażeniu szkół i klas). Internet bezprzewodowy, projektory multimedialne i tablice interaktywne w 2010 roku były rzadko dostępne. Dzisiaj są to podstawowe środki dydaktyczne, w które wyposażona jest prawie każda sala lekcyjna. Szósta generacja (bądź siódma) zdalnego nauczania opiera się o nauczanie synchroniczne z wykorzystaniem komunikatorów i aplikacji. Lekcje odbywają się zgodnie z harmonogramem, uczniowie zaś mają bezpośredni kontakt Internetowy z prowadzącym i swoimi kolegami z klasy

Nauczyciele stosują metody aktywizujące „na żywo", wykorzystując narzędzia TIK. Dzięki nowoczesnym technologiom możliwa jest interakcja uczniów- praca w grupach czy współtworzenie wirtualnych projektów i ćwiczeń w czasie rzeczywistym. Potwierdzeniem tych zmian jest przebieg zdalnego nauczania w latach 2019–2021, kiedy nauczanie było synchroniczne, oparte o wykorzystanie platform do komunikacji (np. MS Teams, Classroom, Zoom). W tym momencie możemy wykorzystać technologię do celów poznawczych (np. Google Street View do oglądania świata z pozycji „obserwatora" czy kamery na żywo z każdego miejsca na Ziemi) (Donocik, 2021).

Zdalne nauczanie geografii

Ostatnie lata pokazały, że zdalne nauczanie inaczej przebiega w zależności od przedmiotu, na którym jest wykorzystywane. Edukacja zdalna jest specyficzna i wymaga innego podejścia metodycznego w przypadku nauczania przedmiotów ścisłych a humanistycznych. Stosowanie metod i środków, które idealnie sprawdzą się w nauczaniu języków obcych, mogą stać się bezużyteczne w przypadku nauczania przedmiotów ścisłych. W związku z tym, że zdalne nauczanie języków obcych jest popularne od wielu lat, zaplecze materiałów czy platform edukacyjnych jest rozbudowane (Sendur, Kościńska, 2021).

Wymogiem podstawy programowej a także swoistą cechą kształcenia geograficznego, jest realizacja zajęć terenowych. Istotne jest wykorzystanie multimediów i nowoczesnych technologii do celów poznawczych. Zarówno w kształceniu stacjonarnym jak i zdalnym w toku edukacji geograficznej ważne jest aby pokazać jak najwięcej autentycznych przykładów przebiegu procesu lub zjawiska. Potężną bazą danych jest w tym przypadku Internet, jednak samo zaplecze multimedialnych materiałów dydaktycznych dostępnych online oraz offline i tak jest uboższe, niż w przypadku języków obcych.

Jak wskazuje dokonany przegląd piśmiennictwa,, zdalne nauczanie geografii nie było w zasadzie przedmiotem badań naukowych i dlatego nie ma polskojęzycznych publikacji dotyczących wykorzystania metod, środków czy technik w zdalnym kształceniu geograficznym w szkole podstawowej i ponadpodstawowej. W szerszym kontekście edukacji przyrodniczej dostępne są publikacje Jancarz-Łanczakowskiej (2016) oraz Z. Megera (2013). Opracowania ich jednak nie dotyczą dokładnie zdalnego nauczania lecz wspomagania się elementami e-learningu i nauczania zdalnego w trakcie kształcenia stacjonarnego

Zdalne nauczanie geografii w innych krajach było częstszym przedmiotem badań. W kontekście wykorzystania metod i środków autorzy rekomendują prowadzenie lekcji synchronicznych z wykorzystaniem podczas zdalnych zajęć oprogramowania GIS i dostępnych geoportali (Lynth, Bednarz, Boxall, Chalmers, France, Kesby 2008). Zdalne nauczanie tematów związanych z kartografią, tworzeniem map czy ich rodzajów może być skuteczniejsze niż podczas lekcji stacjonarnych. Możliwa jest wtedy praca uczniów za pośrednictwem prywatnego komputera we własnym tempie, co nie jest realne w przypadku stacjonarnej lekcji geografii. Ustalono także, że w edukacji geograficznej ważne jest aby wprowadzać interaktywne modele i grafiki, które przeplatane są komentarzem, tradycyjną pracą z podręcznikiem oraz wspólną dyskusją w czasie rzeczywistym (Lynth, Bednarz, Boxall, Chalmers, France, Kesby, 2008). Dzisiejsze możliwości techniczne pozwalają na prowadzenie odwróconej lekcji zdalnej. Materiały dostępne w sieci pozwalają uczniom działać poszukująco. Możliwość interakcji uczniów i nauczyciela powoduje, że mogą oni współpracować. Nauczyciel ma wówczas wytyczyć ścieżkę i zaplanować plan oraz przyjąć stanowisko partnera a nie przewodnika (Palmentieri, 2022).

Podsumowanie

Podsumowując, należy stwierdzić, że nauczanie na odległość, (w tym także geografii), dostosowuje się do aktualnych możliwości technicznych. Ewaluowały jego formy, środki, ale zawsze celem było osiągnięcie jak najlepszych efektów kształcenia. Zaczynając od edukacji korespondencyjnej, przez stosowanie w nauczaniu radia, telewizji lub komputera nauczycielowi zależało przede wszystkim na skutecznym i odpowiednim przekazaniu wiedzy, pobudzania do myślenia i rozwijaniu umiejętności podopiecznych.

Wszystko wskazuje na to, że znaczenie tego typu edukacji będzie się nasilało. Już dziś można obserwować, że pomimo powrotu do edukacji stacjonarnej, tradycyjnie stosowane środki i metody pracy na lekcjach zostały uzupełnione o inne, typowe dla kształcenia zdalnego. Upowszechnione podczas pandemii platformy oraz komunikatory stanowią teraz ważne i dobrze wszystkim znane uzupełnienie lekcji stacjonarnych.

Należy zaznaczyć, że wiedza oraz umiejętności, które są obligatoryjne do wykształcenia u uczniów w toku lekcji geografii w sposób szczególnie wyraźny nakreślają przestrzenie, w których środki i metody edukacji zdalnej mogą być fundamentalne , aby te efekty kształcenia osiągać skutecznie oraz trwale. Powszechność cyfryzacji społeczeństwa z pewnością będzie w dalszym ciągu zmieniać postrzeganie zdalnego nauczania przez kolejne pokolenia w kierunku oczekiwania by szkoła w sposób nowatorski, bliski życiu i głęboko przemyślany wykorzystywała

nowe technik i możliwości przekazu wiedzy i motywowania do samokształcenia. Rozwijać się będą dotychczas znane formy zdanego nauczania oraz pojawiać się będą nowe. Generacje zdalnego nauczania wchodzić będą w kolejne fazy powodując kolejne próby ich podziału.

Bibliografia

Bednarek, J., Lubina, E. 2008. *Kształcenie na odległość. Podstawy dydaktyki.* Warszawa: Wydawnictwo PWN.

Bialik, M. 2020. Zdalne nauczanie jako element pracy z uczniami w szkołach w czasie pandemii koronawirusa w Polsce*. Zeszyty Naukowe WSG*, *40.*

Domagała-Zyśk, E. 2020. *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne Z doświadczeń pandemii Covid-19.* Wydawnictwo Episteme.

Donocik, I. 2021. *Kształcenie na odległość w szkołach i placówkach systemu oświaty w sytuacji pandemii. Z doświadczeń w roku szkolnym 2019/2020.* Ośrodek Rozwoju Edukacji.

Doroszewski, W. 1996. *Słownik języka polskiego.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Frania, M. 2017. *Nowe media, technologie i trendy w edukacji. W kierunku mobilności i kształcenia hybrydowego.* Kraków.

Godawa, G., Kutek-Sładek, K. 2020. Zdalne nauczanie w sytuacji pandemii COVID-19 w opinii rodziców uczniów szkół podstawowych. *Roczniki Pedagogiczne*, *12*(4).

Jakubowski, M., Gajderowicz, T., Wrona S. 2022*. Achievement of secondary school students after pandemic lockdown and structural reforms of education system.* Warszawa: Evidence Institute.

Jancarz-Łanczakowska, B. 2016. *Edukacja przyrodnicza z zastosowaniem e-learningu przygotowaniem do uczenia się przez całe życie.* Kraków.

Juszczyk, S. 2003. *Edukacja na odległość: kilka refleksji konstruktywistycznych i kognitywistycznych, 1*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Klej, A. 2013. Wykorzystanie potencjału interaktywnych technologii w procesie dydaktycznym w oparciu o audiowizualną metodę uczenia się Edgara Dale'a*. E-mentor*, *4.*

Kopciał, P. 2013. Analiza metod e-learningowych stosowanych w kształceniu osób dorosłych. *Zeszyty Naukowe Warszawskiej Wyższej Szkoły Informatyki*, *7.*

Korzan, D. 2003. *Ewolucja kształcenia zdalnego, Kształcenie ustawiczne – idee i doświadczenia.* Płock: Wyd. Naukowe NOVUM.

Kubiak, M. 2000. *Szkoła, Internet, Intranet. Wirtualna edukacja.* Warszawa.

Kusztelak, A. 2009. Edukacja na dystans : zarys dziejów, wyniki, perspektywy. *Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa*, *1.*

Kuźnicz, K. 2015. *E-learning. Kultura studiowania w przestrzeni sieci*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Landowska, A., Kaczmarek J. 2006*.* Współczesne trendy w dziedzinie systemów zdalnego nauczania. *Zeszyty Naukowe Wydziału Elektrotechniki i Automatyki Politechniki Gdańskiej*, *22.*

Lynch, K., Bednarz, B., Boxall, J., Chalmers, L., France, D., Kesby, J. 2008. E-learning for Geography's Teaching and Learning Spaces. *Journal of Geography in Higher Education*, (32)1.

Machalska, M. 2019. *Digital learning. Od e-learningu do dzielenia się wiedzą.* Warszawa.

Maniak, G. 2015. Kształcenie przez cały życie-idea i realizacja. Polska na tle Unii Europejskiej. *Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, *214.*

Meger, Z. 2006. Podstawy e-learningu. Od Shannona do konstruktywizmu. *E-mentor*, *16.*

Meger, Z. 2008. *Szósta generacja nauczania zdalnego, E-edukacja dla rozwoju społeczeństwa*. Warszawa: Fundacja promocji i Akredytacji Kierunków Ekonomicznych.

Meger, Z. 2013. *Kooperatywna edukacja zdalna w kształceniu przyrodniczym*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Mokwa-Tarnowska, I. 2015. *E-learning i blended learning w nauczaniu akademickim.* Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.

Nowak, J., Cieślak, A. 1983. *Edukacja dorosłych w Polsce i na świecie.* Warszawa.

Nowy Słownik Języka Polskiego. 2002. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Ogonowska, A. 2013. *Współczesna edukacja medialna: teoria i rzeczywistość.* Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Palmentieri, S. 2022. E-Learning in Geography: new perspectives in post-pandemic. *AIMS Geosciences*, *8* (1).

Paradowski, M. 2009. *Rola native speakera w nauczaniu języków obcych. Perspektywa pedagogiczna, psychologiczna i praktyczna, Kształcenie językowe w szkolnictwie wyższym.*

Plebańska, M. 2011. *E-learning. Tajniki edukacji na odległość.* Warszawa.

Retyk, J. 2022. Wpływ definicji pracy zdalnej na rynek pracy w Polsce. *Problematyki Prawa Pracy i Polityki Socjalnej*, *3.*

Sendur, A., Kościńska, A. 2021. *Kształcenie w sieci – teoria i praktyka. Przewodnik dla nauczycieli języków obcych i nie tylko.* Kraków.

Szawłowska, K. 2017. Od kursów korespondencyjnych do e-learningu akademickiego. Przeszłość i teraźniejszość nauczania na odległość. *Człowiek w Kulturze*, *27.*

Szkurłat, E., Hibszer, A., Piotrowska, I., Rachwał, T. 2018. Podstawa programowa geografii źródłem nauczycielskich wyzwań. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8.*

Tripp, D. 1990. *Zdarzenia krytyczne w nauczaniu. Kształtowanie profesjonalnego osądu.*

Wieczorkowski, K. 1997. Metody informatyczne w kształceniu na dystans. *NEODiDAGMATA*, *23.*

Wójtowicz, B., Świętek, A. 2018. Geografia po reformie – zmiany zakresu treści kształcenia w podstawie programowej a ich dobór w podręcznikach szkolnych. *Prace Komisji Edukacji Geograficznej Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *8*.

Zawacka, E. 1967, Kształcenie korespondencyjne. Warszawa.

Ziółkowski, P. 2015. *Teoretyczne podstawy kształcenia*. *Skrypt dla studentów.* Bydgoszcz: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy.

Notka biograficzna o autorze: Kinga Bargieł, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii UP. Od 2021 roku jest pracownikiem naukowo-dydaktycznym w Katedrze Badań nad Edukacją Geograficzną (asystent). Zainteresowania badawcze koncentrują się wokół nowoczesnych metod nauczania, zdalnego nauczania oraz zdarzeń krytycznych w edukacji.

Biographical note of author: Kinga Bargieł, Pedagogical University of Krakow, Institute of Geography. Since 2021 she is a research and didactic worker at the Department of Research in Geography Education (assistant). Research interests are concentrated on Modern Teaching Methods, distance learning and critical incidents in education.

ORCID: 0000-0003-1608-7289

e-mail: kinga.bargiel@up.krakow.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456

DOI 10.24917/20845456.18.3

Agnieszka Świętek, Kamila Brusik

Kultura islamu w kształceniu geograficznym w Polsce jako egzemplifikacja koncepcji „geografii ciszy"

Streszczenie

Naczelnym celem edukacji, w tym edukacji geograficznej jest zapewnienie młodemu pokoleniu wszechstronnego rozwoju i przygotowanie go do dorosłego życia. Kształt przyszłości, w jakiej żyć będą kolejne pokolenia: Zet i Alfa, formowany jest przez długofalowe trendy cywilizacyjne. Współczesna cywilizacja zachodnia, ulega postępującym trendom, m.in.: liberalizacji, sekularyzacji, modernizacji i globalizacji. Jeśli geografia ma spełniać założenia tego naczelnego celu edukacji, to przy określaniu celów kształcenia i doborze treści do ich realizacji, konieczne jest wzięcie pod uwagę wskazanych trendów cywilizacyjnych. Szczególnie istotne stają się w tym kontekście treści kształcenia z zakresu geografii kultury. Koncepcja „geografii ciszy", rozwijana od połowy XX wieku przez geografów amerykańskich, zakłada celowe pominięcie lub marginalizację pewnych obszarów wiedzy geograficznej na mapach i innych formach prezentacji informacji geograficznej, w szczególności tych publikowanych przez organy państwowe. Autorki przedstawiają w swym artykule wyniki badań z nurtu „geografii ciszy" w obszarze edukacji, skupiając się na treściach kształcenia geograficznego w Polsce, na przykładzie kultury islamu. Celem była odpowiedź na pytanie: Czy formalne, obowiązkowe kształcenie geograficzne w Polsce zapewnia uczniom możliwość zdobycia rzetelnej i wystarczającej wiedzy na temat kultury islamu celem przygotowania ich do życia w społeczeństwie wielokulturowym, do jakiego zmierza Europa, zgodnie z aktualnymi trendami cywilizacyjnymi? Analiza treści kształcenia według zapisów podstaw programowych i sposobów prezentacji kultury islamu w podręcznikach szkolnych wykazała, że cel ten nie jest w pełni realizowany.

The Islam culture in geography education in Poland as an exemplification of the concept of "the geography of silence"

Abstract

The main goal of education, including geographic education, is to ensure comprehensive development for the next generation and to prepare them for adult life. The shape of the future in which the next generations, those of Zet and Alpha, will live, is shaped by long-term civilization trends. Contemporary Western civilization is undergoing progressive trends, including liberalization, secularization, modernization and globalization. If

geography wants to meet the main objectives of education, then the definition of these objectives and the selection of content for their implementation has to take into account the indicated civilization trends. In this context, the content of education in the field of cultural geography becomes very important. The concept of "geography of silence", developed in the mid-twentieth century by American geographers, implies the deliberate omission or marginalization of certain areas of geographical knowledge on maps and other vehicles of geographic information, in particular those published by state authorities. In this article, their authors present the results of research on the "geography of silence" as it appears in geographic education in Poland—especially as it relates to Islamic culture. Her aim was to answer the questions: Does formal, compulsory geographic education in Poland provide students the opportunity to acquire reliable knowledge about Islamic culture? And is the knowledge provided sufficient to prepare the next generation for living in the multicultural society towards which Europe is heading in accordance with current civilization trends? An analysis of the content of education in core curricula and methods of presenting Islamic culture in school textbooks show that current education methods are not sufficient.

Słowa kluczowe: geografia ciszy, kultura islamu, islam, trendy cywilizacyjne, edukacja geograficzna, podręczniki, treści kształcenia

Key words: geography of silence, Islam culture, Islam, civilization trends, geographic education, textbooks, education content

Otrzymano: 10.10.2022
Received: 10.10.2022
Zaakceptowano: 15.10.2022
Accepted: 15.10.2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Świątek, A., Brusik, K. (2022). Kultura islamu w kształceniu geograficznym w Polsce jako egzemplifikacja koncepcji „geografii ciszy". *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica, 18,* 36–57, doi: 10.24917/20845456.18.3

Wprowadzenie

Naczelnym celem edukacji jest zapewnienie młodemu pokoleniu wszechstronnego rozwoju i przygotowanie go do dorosłego życia. Kształt przyszłości, w jakiej żyć będą kolejne pokolenia: Zet (urodzonych w latach 1996–2015) i Alfa (2010–2025), formowany jest przez takie wydarzenia bieżące jak: pandemia COVID-19, inwazja Rosji na Ukrainę, uchodźctwo i inflację, lecz nade wszystko przez długofalowe zmiany w postaci trendów cywilizacyjnych. „Współczesna zachodnia cywilizacja, stworzona przez Europę i naśladowana przez innych, dominująca na świecie jako model zachodniego systemu światowego" (Malikowski, 2014: 85), którego Polska jest częścią, ulega postępującym trendom, m.in.: liberalizacji, sekularyzacji, modernizacji i globalizacji (Świętek, 2018

Liberalizacja życia społecznego Europejczyków polega na spadku znaczenia wartości tradycyjnych na rzecz ponowoczesnych wartości samorozwojowych i priorytetów postmaterialistycznych (m.in. emancypacji, równości i autonomii) (Inglehart, Norris, 2004; Inglehart, Welzel, 2006). Sekularyzacja przejawia się zarówno w zmianie świadomościowej (spadku religijności i przestrzegania wartości wyznaczanych przez wiarę chrześcijańską), jak i zmianie społeczno-instytucjonalnej

(odkościelnienia). Globalizacja natomiast, której źródła leżą w ekonomicznym rozwoju globalnego rynku, powoduje zanikanie barier (obiektywnych i mentalnych) w przepływie ludzi, towarów i usług, dzięki wysoko rozwiniętej komunikacji, co sprawia, że wraz z nimi migrują wzorce kulturowe i zwyczaje (Wierzbicki, 2000). Skutkiem potężnej ekspansji międzynarodowych korporacji, ideologii konsumeryzmu, komercjalizacji kultury i masowej turystyki, jest niszczenie lokalnej kultury. Tożsamości narodowa i regionalna wypierane są przez globalną, a lokalne tradycje – przez zwyczaje zapożyczone z filmów i reklam. W wielu tradycyjnych społeczeństwach dominacja kulturowa Zachodu budzi niepokój, a nawet agresję.

Jeśli geografia szkolna ma spełniać założenia, sformułowanego wyżej, naczelnego celu edukacji, to zarówno przy określaniu celów kształcenia geograficznego, jak i doborze treści do ich realizacji, konieczne jest wzięcie pod uwagę wskazanych trendów cywilizacyjnych. W zakresie podjętej przez autorki tematyki badawczej, cele poznawcze kształcenia geograficznego powinny obejmować poznanie przez uczniów zróżnicowania kulturowego Polski i świata (w tym kultur spoza zachodniego kręgu kulturowego), w takim stopniu, by uczniowie rozumieli obecne i potencjalne przyszłe zjawiska społeczne zachodzące w Polsce i na świecie. Natomiast cele wychowawcze powinny uwzględniać kształtowanie postawy krytycznego myślenia o stanie i zmianach w kręgach kulturowych – własnym i innych, w oparciu o rzetelne źródła i z zachowaniem szacunku dla odmienności kulturowej

W realizacji tych celów, szczególną uwagę należy poświęcić islamskiemu kręgowi kulturowemu bezpośrednio sąsiadującemu geograficznie z zachodnim i zasadniczo się od niego różniącemu. Jego podstawą jest islam, będący nie tylko religią, lecz całym systemem prawno-polityczno-ekonomicznym państw regionu, w którym przestrzegane jest prawo *szariatu*. Masowy napływ odmiennych kulturowo imigrantów ekonomicznych i uchodźców z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej do Europy, z jednej strony zasila zachodnioeuropejskie rynki pracy, a z drugiej, budzi niepokoje społeczne. Wynikają one tak z obiektywnych różnic, jak i narosłych stereotypów, u których źródeł leży dobrze znana koncepcja „swój – inny – obcy" (Mróz, 1986). Uzasadnia ona pierwotne źródła dystansu społecznego, prowadzącego do wykluczenia społecznego (Jasińska- Kania, 2009; Świętek, 2015), których główną przyczyną jest niewłaściwa edukacja (Świętek, 2016; Świętek i in., 2019). Sposób, w jaki uczymy na lekcjach geografii o kulturze islamu, ukształtuje zarówno podstawy wiedzy i umiejętności, jak i postawy uczniów, z którymi jako bazowymi wkroczą w dorosłe życie w społeczeństwie wielokulturowym, a muzułmanie stanowić będą istotną składową tego społeczeństwa.

Przedmiotem rozważań autorek są treści kształcenia dotyczące kultury islamu w formalnej edukacji geograficznej w Polsce i sposób ich prezentacji w podręcznikach szkolnych do geografii. Celem głównym badania była odpowiedź na pytanie: Czy formalne, obowiązkowe kształcenie geograficzne w Polsce zapewnia uczniom możliwość zdobycia rzetelnej i wystarczającej wiedzy na temat kultury islamu, na rzecz ich przyszłego przygotowania do życia w społeczeństwie wielokulturowym, do jakiego zmierza Europa zgodnie z aktualnymi trendami cywilizacyjnymi? Celami szczegółowymi zaś były odpowiedzi na trzy pytania badawcze:

Czy koncepcja „geografii ciszy" może stanowić ramę teoretyczną dla badania prezentacji kultury islamu w kształceniu geograficznym?

Czy treści kształcenia zawarte w podstawach programowych kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej i ponadpodstawowej umożliwiają realizację celów kształcenia dotyczących kultury islamu w myśl przygotowania uczniów do życia w społeczeństwie wielokulturowym?

Jaki jest zakres i sposób prezentacji treści dotyczących kultury islamu w podręcznikach szkolnych do geografii?

Dla realizacji postawionych celów autorki przeprowadziły: analizę założeń koncepcji „geografii ciszy" i możliwości jej zastosowania jako ram teoretycznych dla badania kultury islamu w kształceniu geograficznym. Następnie przeprowadziły analizę i porównanie treści kształcenia dotyczących kultury islamu zawartych w dwóch podstawach programowych kształcenia ogólnego (dla szkoły podstawowej i ponadpodstawowej). Ostatnim elementem badania była analiza treści dotyczących kultury islamu zawartych w podręcznikach, biorąc pod uwagę dwa kryteria: zakres treści oraz sposób prezentacji kultury islamu. Łącznie badaniu poddano 26 podręczników do geografii, z czego 12 – szczegółowej analizie jakościowej. Były to podręczniki szkolne z pięciu różnych popularnych wydawnictw edukacyjnych do szkoły podstawowej i ponadpodstawowej. Wykaz tych podręczników zawarto w spisie literatury i źródeł. W pracy celowo nie podano tytułów podręczników z przyczyn komercyjnych (wskazano tylko źródła 6 fotografii).

Koncepcja geografii ciszy a badanie kultury islamu w kształceniu geograficznym

Autorki podjęły w artykule próbę zastosowania jako ramy teoretycznej dla podjętych badań, rozwijaną od połowy XX wieku przez geografów amerykańskich koncepcję „geografii ciszy" (Harley 1989). Zapoczątkowali ją kartografowie, analizując znaczenie treści map w budowaniu wyobrażeń ich odbiorców o ukazywanych na nich miejscach i zjawiskach, lecz również badając znaczenie pomijania niektórych treści na mapach, co skutkowało wypaczonym obrazem rzeczywistości u ich odbiorców (Wright 1947). Rozszerzoną koncepcję „geografii ciszy" wprowadził do literatury naukowej pod koniec lat 80. XX wieku Harley (1988, 1989). Rozumiał ją jako celowe pominięcie lub marginalizację wiedzy geograficznej na mapach i we wszelkich innych formach prezentacji informacji geograficznej, w szczególności tej przekazywanej przez instytucje publiczne. Koncepcję Harley'a (1989) stopniowo rozwijano, dostrzegając obszary geograficznej ciszy m.in. w zakresie tematyki podejmowanych badań geograficznych, obszarach badawczych, sposobach prezentacji danych geograficznych oraz niskiej aplikacyjności niektórych badań geograficznych (Wood 1993; Crampton 2001; Livingstone 2010). W ostatnich dwóch dekadach geografowie, historycy i antropolodzy stosowali koncepcję „geografii ciszy", badając zagadnienia władzy, cenzury, reprezentacji, wprowadzania w błąd opinii publicznej, a także zagadnień imperialnych i postkolonialnych (Brunn, Wilson 2002; Akerman 2009; Safier 2009). Ostatnio dostrzeżono też duży potencjał koncepcji „geografii ciszy" w jej zastosowaniu do badań braku reprezentacji treści kulturowych na mapach oraz w treściach materiałów stosowanych w kształceniu na różnych etapach edukacyjnych (Yang 2013; Bagoly-Simó 2013; Zee, Ryu 2013). Podejmowane są też badania reprezentacji kultury islamu w procesach kształcenia geograficznego

w Afryce Północnej, Stanach Zjednoczonych, a w Europie – w Grecji i w Niemczech (Ziaka, Liagkis, 2021; De Meyer 2021; Balcı, 2018; Zayzafoon, 2011; Ihtiyar, 2003

W polskiej literaturze naukowej zagadnienie to jak dotąd było rzadko podejmowane (Barwiński, 2016). Prace badawcze w zakresie edukacji w obszarze wielokulturowości w Polsce skupiają się na edukacji wielokulturowej na pograniczach (Awramiuk-Godun, 2008), oraz jej znaczeniu w kontekście integracji Polski z państwami Unii Europejskiej (Piróg, 2008), na polskim szkolnictwie mniejszości etnicznych (Osuch, 2007; Świętek i in., 2014) oraz na antydyskryminacyjnej roli edukacji geograficznej w kształtowaniu postaw tolerancji wobec mniejszości narodowych i etnicznych (Zatorski, 2016). W Polsce koncepcję „geografii ciszy" wykorzystano do badania reprezentacji romskiej mniejszości etnicznej w treściach programowych i podręcznikach szkolnych (Świętek, Brunn, Wójtowicz, 2019), wyraźnie wykazując, że pozostaje ona w sferze geograficznej ciszy w procesie edukacyjnym w Polsce. Badania tych autorów wskazały, że przykład Romów nie jest odosobniony i treści dotyczące innych kultur w geograficznym kształceniu formalnym również mogą być pomijane, marginalizowane lub stereotypizowane (Świętek, Brunn, Wójtowicz, 2019). Takie zjawisko w przypadku kultury islamu może mieć szczególnie negatywny wpływ na przygotowanie młodych ludzi do funkcjonowania w przyszłości w wielokulturowym społeczeństwie.

Postępowanie badawcze w ramach koncepcji „geografii ciszy" przypomina prowadzenie procesu poszlakowego, polegającego na zbieraniu dowodów pominięć, marginalizacji i stereotypów w materiałach oficjalnie publikowanych przez władze państwowe, lub przez nie zatwierdzanych przed zastosowaniem ich w szkole. W przypadku edukacji w Polsce, formalnymi, emitowanymi przez władze państwowe źródłami (lub przez nie zatwierdzanymi), które w głównej mierze decydują o przebiegu procesu kształcenia, są:

- podstawy programowe kształcenia ogólnego – rozporządzenia Ministerstwa Edukacji Narodowej (obecnie: Ministerstwa Edukacji i Nauki), wyznaczające cele i treści kształcenia obowiązkowo realizowane przez uczniów na poszczególnych przedmiotach szkolnych na danych etapach edukacyjnych;
- programy nauczania – opisy sposobu realizacji celów kształcenia i zadań edukacyjnych ustalonych w podstawie programowej kształcenia ogólnego określonego przedmiotu szkolnego na danym etapie edukacyjnym;
- podręczniki szkolne, wydawane przez wydawnictwa edukacyjne i dopuszczane do użytku szkolnego przez MEN po uzyskaniu pozytywnej opinii rzeczoznawców.

Autorki przeprowadziły analizę kolejno tych trzech źródeł. W artykule swym przedstawiły wyniki analizy kluczowych z nich: podstaw programowych (wyznaczających obowiązkowe treści kształcenia) i podręczników (jedynych środków dydaktycznych powszechnie posiadanych przez uczniów).

Kultura islamu w treściach kształcenia geograficznego w formalnym systemie edukacji

Obowiązująca podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej w zakresie geografii (Rozporządzenie MEN, 2017) w wymaganiach ogólnych,

dotyczących kształtowania postaw uczniów, obejmuje: „(…) Przełamywanie stereotypów i kształtowanie postawy szacunku, zrozumienia, akceptacji i poszanowania innych kultur przy jednoczesnym zachowaniu poczucia wartości dziedzictwa kulturowego własnego narodu i własnej tożsamości" (Rozporządzenie MEN, 2017:117). W wymaganiach szczegółowych tejże podstawy programowej nie występują pojęcia „islam" ani „kultura islamu". Zagadnienia te zostały jednak częściowo ujęte w dziale XIV wymagań szczegółowych: „Wybrane problemy i regiony geograficzne Azji (…) uczeń (…): 9) charakteryzuje region Bliskiego Wschodu pod względem cech kulturowych oraz zasobów ropy naftowej i poziomu rozwoju gospodarczego; 11) wykazuje postawy ciekawości i poszanowania innych kultur i religii" (Rozporządzenie MEN, 2017: 125). Twórcy podstawy programowej zakładają więc zapoznanie młodszych uczniów w szkole podstawowej z cechami kultury islamu, wiążąc ją geograficznie z jej kolebką na Bliskim Wschodzie, choć nie precyzują, z jakimi cechami ma zostać uczeń zapoznany. Celem jest rozbudzenie ciekawości i szacunku dla odmienności kulturowej islamu. Nie unikają oni przy tym trudnych tematów konfliktów zbrojnych na Bliskim Wschodzie, nie wiążąc ich jednak bezpośrednio z islamem, zakładając zaś poszukiwanie przez ucznia ich przyczyn i skutków.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego w zakresie geografii w szkołach ponadpodstawowych (Rozporządzenie MEN, 2018), podobnie jak dla szkoły podstawowej, uwzględnia w wymaganiach ogólnych: „ (…) 8. Kształtowanie postawy zrozumienia i szacunku dla tradycji, kultury i osiągnięć cywilizacyjnych Polski, własnego regionu i społeczności lokalnej oraz dla ludzi innych kultur i tradycji. 9. Przełamywanie stereotypów i kształtowanie postaw solidarności, szacunku i empatii wobec Polaków oraz przedstawicieli innych narodów i społeczności" (Rozporządzenie MEN, 2018:173). W wymaganiach szczegółowych podstawy programowej dla szkół ponadpodstawowych na poziomie podstawowym, islam pojawia się w dziale XX: „Problemy polityczne współczesnego świata: (…) przyczyny i skutki terroryzmu, relacje między cywilizacją zachodnią i cywilizacją islamu. Uczeń: (…) 4) charakteryzuje nowe wyzwanie dla świata, jakim jest terroryzm, oraz podaje jego główne przyczyny oraz skutki społeczno-kulturowe, gospodarcze i polityczne ze szczególnym uwzględnieniem Europy; 5) przedstawia cechy kulturowe cywilizacji zachodniej i cywilizacji islamu, dokonuje ich porównania oraz podaje czynniki kształtujące relacje między nimi" (Rozporządzenie MEN, 2018: 182). Tematyka kultury islamu podejmowana jest również podczas realizacji celów szczegółowych działu VIII: „(…) Przemiany struktur demograficznych i społecznych (…) Uczeń: (…) 10) charakteryzuje zróżnicowanie religijne ludności świata i Polski oraz wpływ religii na życie społeczne i gospodarkę; 11) wyróżnia główne kręgi kulturowe, przedstawia wartości wyznawane przez ich społeczności oraz wkład w dziedzictwo kulturowe ludzkości" (Rozporządzenie MEN, 2018: 167). Na poziomie rozszerzonym natomiast, w przeciwności do zdecydowanego pogłębienia innych zagadnień z poziomu podstawowego, w przypadku islamu treści kształcenia są bardzo ograniczone i w zasadzie powielają te z poziomu podstawowego: „XX. Problemy polityczne współczesnego świata (…) Uczeń: (…) 4) charakteryzuje nowe wyzwanie dla świata, jakim jest terroryzm, oraz podaje jego główne przyczyny oraz skutki społeczno-kulturowe, gospodarcze i polityczne ze szczególnym uwzględnieniem Europy; 5) przedstawia cechy kulturowe cywilizacji

zachodniej i cywilizacji islamu, dokonuje ich porównania oraz podaje czynniki kształtujące relacje między nimi" (Rozporządzenie MEN, 2018: 182). Na etapie szkoły ponadpodstawowej występują podobne założenia w zakresie kształtowania postaw otwartości i szacunku dla odmienności kulturowej, co w szkole podstawowej, jednak w przypadku kultury islamu dobór treści kształcenia nie służy temu celowi. Twórcy podstawy, owszem, zakładają poznanie przez ucznia kręgów kulturowych, lecz poznanie to w przypadku islamu oparte jest na konfrontacji. Cechy kultury islamu ukazywane są w porównaniu z cywilizacją Zachodu, a tłem dla tych rozważań jest terroryzm!

Podręczniki szkolne są autorskimi interpretacjami treści podstaw programowych, zatwierdzanymi przed wprowadzeniem do szkół przez władze państwowe. Szczegółowa analiza 12 podręczników szkolnych, 5 popularnych wydawnictw edukacyjnych wykazała, że kultura islamu jest w nich prezentowana poprzez przedstawienie: przestrzennego zasięgu kręgu cywilizacji islamu, cech kultury islamu, roli kobiety w islamie oraz terroryzmu. Autorki przeanalizowały kolejno sposób prezentacji każdego z tych zagadnień.

Geografia kultury islamu

Religia i bezpośrednio związana z nią kultura islamu powstały na Półwyspie Arabskim. Współcześnie nadal 90% Arabów jest muzułmanami (pozostałe 10% to wyznawcy różnych religii, głównie chrześcijańskich (m.in. Koptowie, Maronici). Arabowie stanowią jednak dziś zaledwie 10% populacji muzułmanów na świecie, liczącej 1,57 miliarda osób (*Mapping the global*…, 2009). Wspólna kolebka Arabii i islamu spowodowały, że w potocznym rozumieniu, zamiennie używane są terminy „państwo muzułmańskie" i „państwo arabskie". W rzeczywistości jest między nimi istotna różnica: w państwie arabskim urzędowym językiem jest język arabski, a w państwie muzułmańskim ponad połowę obywateli kraju stanowią muzułmanie (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012). W niniejszym opracowaniu, do przyporządkowania państw do „arabskich" lub „muzułmańskich" posłużono się danymi o rozmieszczeniu wyznawców islamu na świecie z raportu *Mapping the Global Muslim Population* amerykańskiej agencji pozarządowej Pew Research Center Forum on Religion & Public Life, stworzonej głównie w oparciu o najnowsze dostępne krajowe spisy ludności i dane World Religion Database Uniwersytetu w Bostonie.

Zgodnie z powyższym rozróżnieniem, do „państw arabskich" należą: Algieria, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Czad, Dżibuti, Egipt, Erytrea, Irak, Izrael, Jemen, Jordania, Katar, Komory, Kuwejt, Liban, Libia, Maroko, Mauretania, Oman, Sudan, Syria, Tunezja i Zjednoczone Emiraty Arabskie.

Natomiast do „państw muzułmańskich" zaliczyć należy (w kolejności od największej liczby wyznawców islamu): Indonezję, Pakistan, Bangladesz, Egipt, Nigerię, Iran, Turcję, Algierię, Maroko, Irak, Sudan, Afganistan, Uzbekistan, Arabię Saudyjską, Jemen, Syrię, Malezję, Niger, Mali, Senegal, Tunezję, Burkina Faso, Somalię, Kazachstan, Azerbejdżan, Gwineę, Czad, Libię, Jordanię, Tadżykistan, Turkmenistan, Kirgistan, Autonomię Palestyńską (nieuznawaną powszechnie za państwo), Sierra Leone, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Mauretanię, Kuwejt,

Albanię, Liban, Oman, Kosovo, Gambię, Katar, Dżibuti, Komory, Bahrajn i Malediwy (*Mapping the global*..., 2009).

Znacząca populacja muzułmanów występuje również w krajach nie będących ani muzułmańskimi ani arabskimi. Są to przede wszystkim: Indie (ok. 161 mln muzułmanów), Etiopia (ok.28 mln), Chiny (ok.22 mln) i Rosja (ok.16,5 mln) (*Mapping the global*..., 2009).

Powyższe wykazy dowodzą, że nie można utożsamiać państw arabskich z islamskimi, choć zdecydowana większość państw arabskich jest muzułmańska. Kultura islamu wskutek swej ekspansji terytorialnej, wyraźnie wykroczyła poza Półwysep Arabski i Afrykę Północną; najwięcej muzułmanów zamieszkuje obecnie największe ludnościowo kraje Azji południowej.

W podręcznikach geograficznych do szkoły podstawowej zasięg kultury islamu został zawężono do obszaru Bliskiego Wschodu, w myśl założeń programowych. Autorzy wspominają jedynie o występowaniu muzułmanów w niektórych krajach europejskich, przy okazji omawiania migracji do Europy. W podręcznikach do szkoły ponadpodstawowej również nie rozróżniono państw islamskich i muzułmańskich. Zamieszczane są w nich jednak dwa rodzaje map: mapy rozmieszczenia wyznawców poszczególnych religii na świecie oraz mapy zasięgów poszczególnych kręgów kulturowych, na których do islamskiego kręgu kulturowego zaliczono kraje, w których muzułmanie stanowią powyżej 70% obywateli. Sprawia to, że obecność wyznawców islamu w krajach południowo- wschodniej Azji pozostaje w strefie ciszy (ryc.1). Tylko w jednym spośród analizowanych podręczników zamieszczono mapy rozmieszczenia wyznawców poszczególnych religii świata, w tym osobny kartodiagram dla muzułmanów (ryc.2).

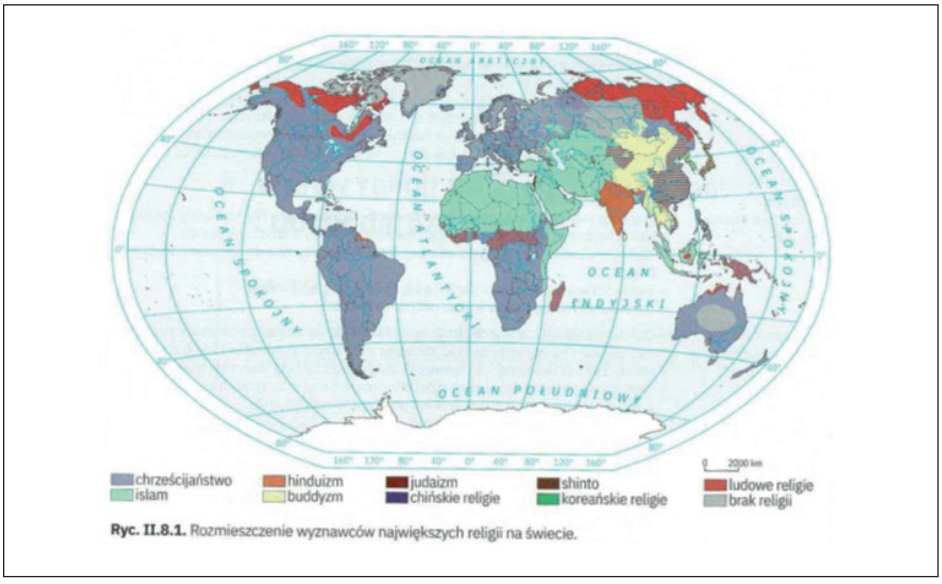

Ryc. 1 Rozmieszczenie wyznawców największych religii świata w podręczniku do geografii do szkoły ponadpodstawowej

Źródło: Maląg, 2020

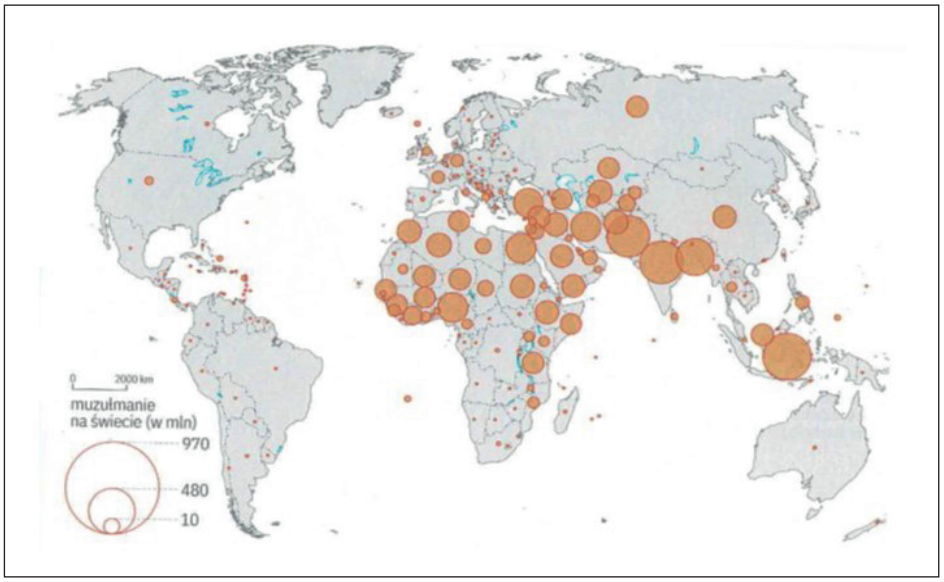

Ryc. 2 Mapa rozmieszczenia muzułmanów na świecie w podręczniku do geografii do szkoły ponadpodstawowej

Źródło: Kurek, 2020

Cechy kultury islamu

Islam zrodził się na Półwyspie Arabskim zamieszkałym przez koczownicze plemiona beduińskie. W okresie przed objawieniami Proroka, zwanym *dżahilijja* (Mroczek, 2011) nastąpił rozkwit językowy i kulturowy miejscowych społeczności, spowodowany położeniem ich kraju na styku różnych kultur i religii, m.in. judaizmu, zoroastrycyzmu i chrześcijaństwa (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012). Centrum kulturowym i religijnym regionu już wówczas była Mekka – miasto o ważnym znaczeniu gospodarczym, w którym zbiegały się główne szlaki handlowe z Afryki, Jemenu i Iraku. Arabowie byli wówczas wyznawcami politeistycznej religii staroarabskiej, opartej na wierzeniach w 354 bóstwa, dobre i złe duchy – *dżinny* oraz kult przedmiotów m.in. kamieni. Najpopularniejszym z nich był Czarny Kamień al-Kaaba w Mekkce (Machut-Mendecka, 2005), dziś uznawany za symbol wiary w Allaha i cel rytualnej pielgrzymki *hadż*, którą każdy muzułmanin powinien odwiedzić zgodnie z jednym z pięciu filarów islamu.

Fundamentem kultury islamu jest religia, zapoczątkowana przez proroka Mahometa w VII w. n.e. (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012). Za umowny jej początek przyjmuje się rok 610, gdy Mahometowi objawił się archanioł Gabriel, nakazując recytację Słów Boga (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012). Początkowo treści islamskie przekazywane przez Mahometa ludność arabska przyjmowała niechętnie, a w skutek sporu z kupcami, w 622 roku Mahomet został zmuszony wraz ze swymi wiernymi do przeniesienia się do Medyny (migracja określana w islamie mianem *hidżra*), gdzie założył pierwszą

ummę, czyli gminę muzułmańską i ogłosił Konstytucję Medyńską, stanowiącą zbiór praw wyznawców tej religii w Medynie. Po powrocie do Mekki, Prorok ustanowił Al-Kaabę Świętą Świątynią islamu, usuwając z niej wszelkie ślady wielobóstwa (prócz Czarnego Kamienia, uznanego za dar archanioła Gabriela dla Abrahama). Wpływ nauk Mahometa na ludność arabską nie zakończyła jego śmierć w 632 roku. Mahomet pozostawił pierwszym wyznawcom islamu zadanie dalszego głoszenia Słów Boga i powiększanie zasięgu terytorialnego muzułmanów. Dokonano tego prawie w ciągu stu lat, za czasów dynastii Umajjadów, a kierunki podbojów stanowiła Syria, Palestyna, Egipt, Afryka Północna, Hiszpania i tereny na wschód do Indii.

Po śmierci Mahometa nastąpił podział islamu na kilka odłamów, w wyniku sprzecznych interesów jego następców. Głównymi obecnie są sunnici i szyici (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012). Szyici popierają stanowisko Aliego (zięcia Mahometa) i imputują swoje zwierzchnictwo nad wszystkimi muzułmanami. Sunnici natomiast opowiadają się za poglądami Abu Bakra (teścia Mahometa) i nie uznają zwierzchnictwa szyitów, a ich cechą charakterystyczną jest oczekiwanie na ponowne przyjście *mahdiego*, czyli *imama* zbawiciela.

Pomimo tych wewnętrznych sporów, wyznawcy wszystkich odłamów islamu podlegają prawom i obowiązkom *szariatu* przekazanym Mahometowi przez Allaha i zapisanym w Koranie. *Szariat* jest zbiorem zasad religijnych, politycznych i gospodarczych, a nadanie ich przez samego Boga, zakazuje jakiejkolwiek ingerencji w te treści przez człowieka (Machut-Mendecka, 2003). Koran składa się z 114 *sur* (rozdziałów), podzielonych na mekkańskie i medyńskie – odpowiadające przebywaniu Proroka w Mekce i Medynie (Kuriata, 2014). Podstawą islamu wynikającą z Koranu jest wiara w jednego Boga Allaha oraz misje proroków głoszących Słowo Boga, wśród których najważniejsi to: Abraham, Mojżesz, Jezus (w odróżnieniu do chrześcijaństwa, w islamie uznawany jest on za jednego z proroków, nie zaś za mesjasza) i Mahomet (Ruthven, 1997). Wszyscy muzułmanie wierzą w Sąd Ostateczny i przeznaczenie będące przejawem wpływu Boga na życie człowieka (Michalczak, 2019).Ważnymi źródłami poznawania prawd islamu dla jego wyznawców są również *hadisy* opisujące wizerunek i działalność Mahometa, jako najważniejszego proroka.

Szariat zobowiązuje wyznawców islamu do wypełniania określonych obowiązków, z których 5 najważniejszych, stanowi filary religii: wyznanie wiary (*szahada*), modlitwa (*salat*), post (*saum*) w miesiącu Ramadan, jałmużna (*zakat*) oraz pielgrzymka (*hadżdż*).

Szahada, to powtarzane pięciokrotnie wyznanie wiary: „Nie ma Boga prócz Allaha, a Mohammed jest Jego Prorokiem", wygłaszane w obecności przynajmniej dwóch świadków. Potocznie *szahadą* określona się również świadectwo muzułmańskiego męczennika, który po śmierci będzie znajdował się w Raju (Michalczak, 2019).

Salat, czyli modlitwa, zajmuje szczególne miejsce w życiu religijnym i codziennym muzułmanina. Polega ona na wykonywaniu serii pokłonów, gestów i recytacji wersetów Koranu. Odmawiana jest pięć razy dziennie: o świcie, rano, w południe, wieczorem i o zachodzie słońca. Szczególnym rodzajem modlitwy jest *rakats,* w trakcie której muzułmanie padają twarzą do ziemi w kierunku świątyni w Mekce (*kibli*). Odpowiednikiem chrześcijańskiej niedzieli w islamie jest piątek. W ten dzień mężczyźni udają się po południu do meczetu w celu odmówienia wspólnej

modlitwy pod kierunkiem przewodnika duchowego – *imama* (Ruthven, 1997). Modlitwy te uważane są za ważniejsze, niż codziennie (Michalczak, 2019). Przed wejściem do meczetu, wierni są zobowiązani do założenia skromnego ubioru, nakrycia głowy, zdjęcia butów i rytualnego obmycia się wodą.

Zakat oznaczający w języku arabskim oczyszczenie, to podatek płacony przez wiernego raz w roku na rzecz ubogich (Michalczak, 2019). W przeszłości jałmużna ta była rozdawana w wysokości ustalanej na podstawie określonego systemu. Współcześnie wielkość datków zależy od woli wiernego (Ruthven, 1997). Muzułmanie czynią ją jednak sumiennie, wierząc, że nie mogą zostać zbawieni bez dowodów swych dobrych uczynków względem bliźniego (Michalczak, 2019).

Saum to post uczący muzułmanów wytrwałości. W trakcie poszczenia, trwającego od wschodu do zachodu słońca w czasie *Ramadanu* (Michalczak, 2019), wyznawcy Allaha czytają wersety Koranu, rezygnują ze stosunku seksualnego, jedzenia, picia i używek (Ruthven, 1997). Dzień postny kończy się wraz z zachodem słońca, po którym organizowane są spotkania zwieńczone spożywaniem przedpostnego posiłku tuż przed świtem (Ruthven, 1997). Rezygnacja z postu jest zabroniona bez ważnej przyczyny, dlatego zwolnione są z niego tylko dzieci, starcy i osoby nieuleczalnie chore (Ruthven, 1997).

Hadżdż to obowiązkowa pielgrzymka do Świątyni al-Kaaby w Mekce (Michalczak, 2019). Co roku, przybywają tam tysiące pątników w czasie dziesięciu dni miesiąca *al-hidżdża,* w celu oczyszczenia się z grzechów (Michalczak, 2019*)* i pogłębienia relacji z Allahem (Ruthwen, 1997). Przybywający do Mekki pątnicy wykonują specjalne rytuały: *tawaf* (obejście Ka'by), *sa'y* (siedmiokrotny bieg między wzgórzami As- Safa i Al –Marwa), *wu kuf* (ceremoniał postoju na wzgórzu Arafat i podążanie do Al-Muzdalify, gdzie składają w ofierze bydło). Współcześnie ubój ten odbywa się w specjalnie przygotowanej ubojni, a muzułmanie otrzymują „certyfikaty owcze" na mięso, które zostaje następnie rozdane ubogim rodzinom (Ruthven, 1997). Oprócz funkcji religijnych, *hadżdż* jest współcześnie wykorzystywana jako element politycznych manifestacji (Ruthven, 1997).

W podręcznikach do geografii do szkoły podstawowej podkreślana jest dominacja islamu na Bliskim wschodzie, lecz zakres informacji o kulturze islamu jest bardzo ograniczony. (zajmuje on maksymalnie jedną stronę podręcznika). Wskazuje się Koran jako podstawę wiary, podkreśla zakaz spożywania wieprzowiny i hierarchiczność muzułmańskich rodzin. Podręczniki nie zawierają informacji o genezie i założeniach religii (nie pada słowo Allach), wykazując bardzo pragmatyczne podejście do islamu. Spośród pięciu filarów wiary wymieniane są zawsze trzy: *salat, saum* i *hadżdż*. Żadne z nich nie jest jednak nazywane, a ich wyjaśnienie sprowadza się do kilku zdań, bardzo spłycających wiarę w islam (to tak jakby chrześcijan opisać słowami: „ich wiara opiera się na Biblii, w piątki nie jedzą mięsa, a w niedzielę chodzą do kościoła, gdzie klęczą", nie wspominając o Chrystusie) (fot.1). *Zakat* i *szachada* są zupełnie pomijane. Ryciny zamieszczane w podręcznikach zarówno dla szkół podstawowych jak i ponadpodstawowych są schematyczne i prozaiczne – sprowadzają się zawsze do prezentacji: Świątyni Al-Kaba i Czarnego Kamienia, muzułmanów padających na twarz w trakcie modlitwy i kobiet ubranych w zakrywające ciało stroje (fot.1).

W podręcznikach do geografii do szkół ponadpodstawowych (zarówno dla zakresu podstawowego i rozszerzonego) kultura islamu przedstawiana jest w nieco

Bliski Wschód – kultura i gospodarka

Mieszkańcy regionu

Państwa Bliskiego Wschodu zamieszkuje ponad 400 mln ludzi, z czego prawie 95% stanowią wyznawcy **islamu**, czyli **muzułmanie**. Religia ta w największym stopniu wpływa na życie mieszkańców, a także na gospodarkę i politykę państw regionu. W większości bliskowschodnich krajów islam jest religią państwową. Oznacza to, że jest ona, jako jedyna, wspierana przez państwo. Należy jednak pamiętać, że w tym regionie, na obszarze dzisiejszego Izraela, narodziły się również dwie inne wielkie religie: **judaizm** i **chrześcijaństwo**.

A to ciekawe...

Największą świętością muzułmanów jest Czarny Kamień wmurowany w ścianę świątyni Al-Kaba. Świątynia ta jest centralnym punktem znajdującego się w Mekce Wielkiego Meczetu, który może pomieścić nawet 4 mln osób.

Wpływ religii na życie muzułmanów

Cechy kulturowe muzułmańskich społeczeństw ukształtował islam. Religia ta opiera się na systemie nakazów i zakazów zapisanych w świętej księdze muzułmanów – Koranie. Życie religijne wyznawców islamu polega na wypełnianiu kilku podstawowych obowiązków. Należą do nich: modlitwa z twarzą zwróconą ku Mekce – świętemu miastu wyznawców islamu, przestrzeganie postu w czasie **ramadanu** i odbycie przynajmniej raz w życiu pielgrzymki do Mekki. Muzułmanów obowiązuje zakaz spożywania wieprzowiny. Powszechnie zaś spożywa się jagnięcinę. W kulturze islamu relacje rodzinne mają charakter hierarchiczny. Żona jest podporządkowana swemu mężowi, a dzieci – rodzicom.

Jednym z obowiązków każdego muzułmanina jest odmówienie modlitwy pięć razy w ciągu doby.

Islam nakazuje kobietom noszenie stroju, który szczelnie zakrywa ich ciało oraz włosy.

Ramadan – miesiąc, w którym muzułmanów od wschodu do zachodu słońca obowiązuje post (zakaz jedzenia i picia).

Fot.1. Prezentacja kultury islamu w podręczniku do geografii do szkoły podstawowej

Źródło: Rachwał, Szczypiński, 2018

szerszym zakresie. Pojawiają się w nich te same informacje, co w podręcznikach do szkoły podstawowej, z tą różnicą, że wymienianych jest (lecz również nieopisywanych) wszystkie pięć filarów wiary i wskazane są lakonicznie źródła islamu: jako wiary w Allaha, powstałej w VII w.n.e. i zapoczątkowanej przez Mahometa. Czasem pojawia się informacja o podziale wyznawców na sunnitów i szyitów. Przedstawienie tych treści ma charakter encyklopedyczno-schematyczny: kilkuzdaniowy opis każdej religii, przedstawionych jedna obok drugiej (fot.2), lub zestawionych w tabeli.

Rozczarowujące są opisy kręgów kulturowych, kilkuzdaniowe i pełne wybiórczych informacji, stawiających kulturę islamu w opozycji do zachodniej. Wskazują one jako najistotniejsze aspekty islamskiego kręgu kulturowego, m.in. „świętą wojnę", wielożeństwo oraz analfabetyzm wśród kobiet (fot.2).

Fot.2. Prezentacja kultury islamu w podręczniku do geografii do szkoły ponadpodstawowej

Źródło: Rachwał, Kilar, 2020

Fot.3. Przykładowe opisy islamskiego kręgu kulturowego w podręcznikach do geografii dla szkoły ponadpodstawowej

Źródło: Rachwał, Kilar, 2020 (z lewej); Kurek, 2020 (z prawej)

W większości podręczników znajdują się ponadto wartościowe informacje, dotyczące wkładu poszczególnych religii w światowe dziedzictwo kulturowe. W przypadku islamu, autorzy podręczników uwzględniali zwykle 3–4 fakty dotyczące: wkładu muzułmanów w naukę, literaturę, architekturę i sztukę (arabeska), islamskiej bankowości (zakaz pobierania odsetek przez banki, wynikający z zakazu lichwy), lub solidarności społecznej (jałmużnie oddawanej na rzecz biednych, wyjątkowemu szacunkowi i opiece nad osobami starszymi). Zdaniem autorek, treści te powinny stać się przewodnim, a nie pobocznym wątkiem w poznawaniu kultury islamu w polskich szkołach (fot. 4).

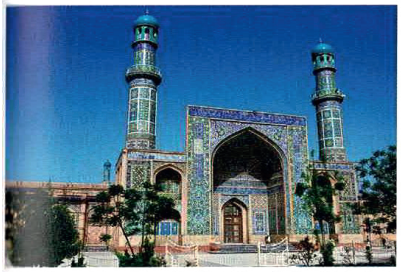

Wkład kręgu islamskiego w dziedzictwo kulturowe ludzkości przejawia się między innymi w architekturze i ornamentyce. Wspaniałe zdobienia są widoczne na przykład na portalu meczetu piątkowego w mieście Herat (Afganistan).

Wkład kręgu islamskiego

Istotny wkład w dziedzictwo kulturowe ludzkości ma krąg islamski. Zaznacza się on szczególnie w nauce, m.in. w astronomii, medycynie, fizyce oraz matematyce. To w tym kręgu dokonano pierwszej tracheotomii, opisano gruźlicę czy też odkryto znaczenie higieny dla zdrowia człowieka. Przedstawiciele tego kręgu rozpowszechnili pochodzące z Indii cyfry arabskie (wyparły one cyfry rzymskie). Wpływy islamskie zaznaczają się także w światowej literaturze i architekturze. Charakterystyczne dla tego kręgu misterne zdobienia (np. motywy roślinne na budynkach), widoczne także w innych kręgach kulturowych, wynikają z tradycji nieprzedstawiania wizerunku Mahometa, innych ludzi oraz zwierząt.

Fot.4. Przykładowy opis wkładu kręgu islamskiego w światowe dziedzictwo kulturowe

Źródło: Rachwał, Kilar, 2020

Kobieta w islamie

Prócz narzucania obowiązków wynikających z pięciu filarów wiary, *szariat* determinuje również codzienne życie osobiste i społeczne muzułmanów. Jego podstawą są tradycyjne islamskie wartości religijne i rodzinne, często niezrozumiałe dla przedstawicieli liberalnych społeczeństw zachodniego kręgu cywilizacyjnego. Szczególnie jaskrawym przykładem różnic kulturowych pomiędzy islamską i zachodnią wizją człowieka w strukturze społecznej jest rola kobiet. Pozycja kobiety w islamie ukształtowana została jeszcze w okresie *dżahiliji* (przed Mahometem). Role kobiece i męskie zostały wówczas jasno określone: kobiety zajmowały się domem i dziećmi, a mężczyźni utrzymywali rodzinę (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012). Taki system patriarchalny, obejmujący podległość kobiety i dzieci wobec mężczyzny (męża i ojca), dziś w wielu krajach muzułmańskich jest obecnie usankcjonowany prawnie (Ruthven, 1997). Poziom inteligencji kobiet, a przez to ich status prawny w islamie jest uznawany za niższy, niż mężczyzn (Warner, 2010). Niższość tę uzasadnia się nadmierną „wrażliwością" kobiet przy podejmowaniu decyzji, w porównaniu z „rozsądnymi" mężczyznami (Machut-Mendecka, 2003).

Proces powstawania najmniejszych jednostek społecznych, jakimi są rodziny rozpoczyna się od zawarcia małżeństwa. W islamie kobiety muszą spełnić w tym celu określone warunki. Muzułmanka może poślubić wyłącznie muzułmanina, a podstawowym warunkiem zamążpójścia jest jej silna wiara (Ruthven, 1997). Kandydat na męża musi zostać zaakceptowany przez opiekuna kobiety. Wyrazem aprobaty mężczyzny jako przyszłego męża jest milczenie kobiety (Warner, 2010). Następnie zostaje ustalona wysokość *mahru,* jaki powinien zostać przekazany kobiecie (Ruthven,1997). Jest to posag, w postaci biżuterii, pieniędzy czy samochodu, który stanowi jej własność w małżeństwie (Sadowa, 2013). Małżeństwo zostaje zawarte na zasadach kontraktu pomiędzy przyszłymi małżonkami. Koran zawiera liczne prawa i obowiązki wynikające z bycia muzułmanką. Kobietom nie wolno pozostawać samym w obecności nieznanego mężczyzny, gdyż uważa się, że zagraża to ich obowiązkowi oddawania się wyłącznie swojemu mężowi. Muzułmanka nie może zanegować chęci odbycia stosunku seksualnego zgłaszanej przez męża. Przekorność żony może być zwalczana przez rozmowę i nakaz oddzielnego spania. W ostateczności dozwolone jest również uderzenie kobiety, choć nie w twarz (Warner, 2010). Jeśli małżonkowie zdecydują o rozwodzie, prawo do wychowywania dzieci po osiągnięciu przez nie odpowiedniego wieku przyznawane jest ojcu – w przypadku chłopców od ukończenia siedmiu lat, a dziewczynek powyżej dziewiątego roku życia.

Odmienne prawa w tej kwestii przysługują mężczyznom. Dozwolony jest ślub muzułmana z chrześcijanką lub Żydówką. Islam pozwala mężczyznom na małżeństwo z maksymalnie czterema żonami (Sadowa, 2013) i posiadanie nieograniczonej ilości konkubin (Warner, 2010). Muzułmanin musi jednak zapewnić żonom życie na godnym poziomie i traktować każdą z nich jednakowo, przez co liczba zawieranych małżeństw poligamicznych jest mała (Ruthven, 1997). Poligamia dopuszczona jest w każdym państwie muzułmańskim, z wyjątkiem Turcji (Prochwicz-Studnicka, Teperska-Klasińska, 2012).

Wynikająca z nakazów Koranu skromność zachowania i wyglądu kobiet oraz zakaz ich kontaktów z obcymi mężczyznami, doprowadziły do powstania charakterystycznego ubioru muzułmanek, ułatwiającego im przestrzeganie obowiązujących w islamie norm kultury. Pierwotną przyczyną tradycyjnego stroju muzułmanek były względy praktyczne – codzienna toaleta kobiet w podróży przez pustynie była niemożliwa. Kobiety zaczęły więc zakładać chusty chroniące ich ciała przed słońcem, pyłem i piaskiem (Sadowa, 2013). Dopiero później chustom nadano symboliczne znaczenie granicy oddzielającej kobietę od obcych mężczyzn (Kuriata, 2014). Interpretacje zapisanego w Koranie obowiązku zachowania skromności ubioru są współcześnie różne. Część z nich nakazuje zakrywanie całego ciała *burką,* inne tylko zalecają noszenie *hidżabu*. Panuje zgoda co do tego, że strój kobiety nie może być wykonany z przeźroczystych materiałów, ani podkreślających figurę krojów. Ostatecznie strój muzułmanek zależy od interpretacji zasad skromności ubioru kobiet w społeczności w której żyją i/lub zostały wychowane. W niektórych krajach muzułmańskich pozostawia się kobietom względną swobodę, z czego korzysta młodsze pokolenie muzułmanek. W innych zaś wprowadzono kary za nieodpowiedni strój kobiet m.in. chłosty, grzywny lub pozbawienia wolności (Kuriata, 2014).

W podręcznikach do geografii niższa pozycja kobiet w stosunku do mężczyzn jest silnie podkreślana, pomimo braku jej wskazania w podstawie programowej. We wszystkich analizowanych podręcznikach do geografii, zarówno dla szkół podstawowych (fot. 1), jak i ponadpodstawowych wskazano choć jeden dowód nierówności kobiet i mężczyzn w islamie, a najczęściej pojawiającym się dowodem był tradycyjny strój kobiecy (fot. 1 i 3). Zestawienie zachodnich wzorców kulturowych z islamskimi w kwestii ubioru ukazuje bowiem najsilniej różnice kulturowe. Tradycyjny damski strój muzułmanek stał się dla Europejczyków symbolem dyskryminacji kobiet w kulturze islamu (Kuriata, 2014). Wszystkie badane podręczniki szkolne wykorzystują ten symbol w przekazie edukacyjnym.

Terroryzm

Słowo islam w języku arabskim oznacza „pokój" (Wilczyński, 2019). Podjęta pod koniec XX wieku terrorystyczna działalność niewielkiej liczby islamskich fundamentalistów sprawiła jednak, że światowa opinia publiczna nie postrzega muzułmanów jako społeczności o pokojowym nastawieniu.

W kulturze islamu *dżihad*, oznaczający „walkę", lub „zmaganie", termin nietrafnie tłumaczony na języki europejskie jako „święta wojna", jest pojęciem oznaczającym wewnętrzną walkę muzułmanina ze złem, czynienie starań i podejmowanie trudu wzmocnienia swojej wiary w celu zbawienia (Michalczak, 2019; Ruthven, 1997). Z tego powodu wszyscy wierni są zobowiązani do podjęcia tej walki. *Dżihad* obejmuje również troskę o własną rodzinę i zobowiązuje wiernych do jej ochrony przed zewnętrznymi atakami. Jeśli w ich wyniku obrońcy stracą życie, udają się do Raju, a na ziemi są określani mianem męczenników (Michalczak, 2019). Pierwotnie *dżihad* nie był powiązany z działaniami ofensywnymi (Ruthven, 1997).

Terroryzm to „stosowanie przemocy, gwałtu, okrucieństwa w celu zastraszania kogoś. Działania te są realizowane z całą bezwzględnością, za pomocą różnych środków i celowo wytworzonego w społeczeństwie lęku" (Resztak, 2012). Zamach terrorystyczny na World Trade Center, dokonany przez islamskich fundamentalistów w 2001 roku, wywołał obawy na całym świecie i wzniósł barierę w kontaktach muzułmanów z przedstawicielami innych kręgów kulturowych (Bagrowicz, 2017). Badacze terroryzmu są zdania, że powodem działań terrorystów jest ich fundamentalizm religijny, polegający na konsekwentnym trzymaniu się podstawowych twierdzeń islamu (Łabędź, 2015, Zubrzycki, 2016). Słusznym wydawało się więc założenie, że jeśli prawa islamu dopuszczają akty terroryzmu (lub uzasadniają je), to każdy wyznawca islamu może być potencjalnym terrorystą (Zubrzycki, 2016). Analizy wywiadów z terrorystami wykazały jednak, że ich wiedza o religii jest pobieżna, a wiara często płytka (Piwko, 2020). Źródła terroryzmu leżą więc nie tyle w samej religii islamu (Piwko, 2020), co w chęci narzucenia, przez islamskich fundamentalistów, jej zasad we wszystkich sferach życia: osobistego, społecznego, politycznego i gospodarczego w odpowiedzi na ekspansję kulturową krajów zachodniego kręgu cywilizacyjnego, zagrażającemu pozostałym kręgom (Piwko, 2020). Głównym powodem uczestnictwa w organizacjach terrorystycznych jest

nie tyle religijność, co utożsamianie się z grupą zwalczającą te ekspansywne wartości Zachodu (Łabędź, 2015).

Współcześnie dominującą organizacją terrorystyczną, powołującą swoich członków w Europie jest tzw. „Państwo Islamskie" (ang. *Islamic State of Iraq and Syria*, Sznajder, 2005). Organizacja ta została założona na przełomie XX i XXI wieku na terenie Afganistanu. W wyniku płomiennych, silnie propagandowych internetowych przemówień terrorystów, ugrupowanie to zdobyło wielu zwolenników i znacznie zwiększyło liczbę swych członków. Bojownicy zachęcali młodych ludzi do zabijania osób należących do społeczności LGBT, uznania praw *szariatu* i pobierania podatku od „niewiernych" w Europie. W trakcie wojny domowej w Syrii, przejmowali oni transporty broni wysyłane przez Zachód dla syryjskich przeciwników prezydenta al-Asada, zaś w Iraku i Syrii dokonywali morderstw, gwałtów i grabieży. Do Europy islamiści zaczęli przybywać wraz z uchodźcami z Bliskiego Wschodu, nakłaniając muzułmańskie społeczności w Europie do dołączenia w ich szeregi. W efekcie, niektóre z nich wspomagały ataki terrorystyczne w Berlinie, Paryżu i Tunisie, które spowodowały śmierć setek ludzi (Tryk, 2018).

Strach spowodowany tą działalnością terrorystyczną wywołał niechęć Polaków wobec wszystkich muzułmanów (Łabędź, 2015). Badania Centrum Badań Opinii Społecznej nad stosunkiem Polaków do innych narodów, prowadzone od roku 1993, po zamachach na World Trade Center, słusznie odczytując nastroje społeczne, dołączyło Arabów do nacji podlegających tym badaniom. Warto przy tym zaznaczyć, że Arabowie i muzułmanie wg badań Oskiery (2011) to dla Polaków (z racji dominacji kultury islamu w krajach arabskich), były tożsamymi grupami. Arabowie w latach 2002–2022 byli nacją budzącą wśród Polaków największą niechęć (podobnie wysoką skalę niechęci w niektórych latach deklarowano tylko wobec Romów). Odsetek badanych Polaków deklarujących swoją niechęć do Arabów w latach 2002–2022 wahał się w granicach 42–70% respondentów (*Stosunek do innych*…, 2022).

Zagadnienie terroryzmu jest rozpatrywane w podręcznikach szkolnych do geografii do szkół ponadpodstawowych, najczęściej w działach dotyczących

Fot.5. Infografika o fundamentalistach islamskich zawarta w podręczniku do geografii do szkoły ponadpodstawowej

Źródło: Rachwał, 2016

konfliktów. Postawy niechęci wobec wszystkich muzułmanów, spowodowane działalnością terrorystyczną tzw. „Państwa Islamskiego", mogą być skutecznie utrwalane poprzez nieprecyzyjne przekazywanie informacji w podręcznikach szkolnych. Niezbędna precyzja polega przede wszystkim na odróżnieniu większości muzułmanów od fundamentalistów islamskich, w tym w szczególności od członków organizacji terrorystycznych. Wśród dwunastu analizowanych podręczników, tylko w jednym Autorki znalazły jasne wyjaśnienie dotyczące tej kwestii (fot.5).

Podsumowanie

Dokonana przez autorki analiza założeń koncepcji „geografii ciszy" potwierdziła możliwość i słuszność jej zastosowania jako ramy teoretycznej dla badania kultury islamu w kształceniu geograficznym. Analiza treści kształcenia zawartych w podstawach programowych do geografii wykazała, że islam pozostaje w sferze geograficznej ciszy na etapie szkoły podstawowej. Jest on ukryty w enigmatycznym sformułowaniu „kultury Bliskiego Wschodu", co ogranicza go przestrzennie do jego kolebki. Treści kształcenia dotyczące islamu w podstawach programowych pojawiają się szerzej dopiero na etapie szkoły ponadpodstawowej. Ich dobór jest symptomatyczny: kręgi kulturowe, porównanie kultury cywilizacji islamu z cywilizacją zachodnią oraz terroryzm. Dobór treści szczegółowych do podstawy programowej stoi w opozycji do zakładanych celów ogólnych w zakresie kształtowania postaw: ciekawości, otwartości i szacunku wobec innych kultur.

Dalsze poszukiwania obszarów ciszy wykazały, że kultura islamu jest marginalizowana w treściach podręczników geograficznych dla szkół podstawowych. W podręcznikach do szkół ponadpodstawowych natomiast, treści dotyczące kultury islamu są obecne, lecz niepokojący jest sposób ich prezentacji. Nosi on bowiem znamiona uproszczeń i stereotypizacji. Przekaz płynący z podręczników geograficznych na temat kultury islamu jest zgodny z założeniami nurtu liberalizmu życia społecznego, charakterystycznego dla współczesnej myśli kręgu cywilizacji zachodniej. Przyjęta strategia polityki edukacyjnej wobec kultury islamu, polegająca na przeciwstawianiu sobie cech kultury islamu i Zachodu w kształceniu geograficznym utrwala istniejące stereotypy i dystans społeczny młodych Polaków wobec muzułmanów. Nasilająca się globalizacja, która w przyszłości doprowadzi do ich funkcjonowania w społeczeństwie wielokulturowym każe stwierdzić, że przygotowanie geograficzne młodych ludzi do dorosłego życia w zakresie tematyki kultury islamu wymaga od twórców podstaw programowych, autorów podręczników i nauczycieli, ponownej i głębokiej refleksji.

Literatura

Akerman, J.R. (red.) (2009). *The imperial map. Cartography and the memory of empire*. Chicago: University of Chicago Press.

Awramiuk-Godun, A. (2008). Pogranicza kulturowe w nauczaniu geografii Polski. *Prace i Studia Geograficzne*, *39*, 35–42.

Bagoly-Simó, P. (2013). Still red and in war or just poor? European transformation societies in geography textbooks. *Journal of Geography, 112* (3),109–119.

Bagrowicz, J. (2017). „Nie wycofujemy się!", czyli o możliwości dialogu z islamem. *Studia Wrocławskie*, *19*, 77–92.

Balcı, T. (2018) Islam and the Middle East in Texas Textbook. *Digest of Middle East Studies*, *27*(2), 227–260.

Barwiński, M. (2016). Wielokulturowość we współczesnych polskich badaniach geograficznych i edukacji geograficznej – zarys problematyki. *Przegląd Geograficzny*, *88*, 2, 137–157.

Brunn, S.D., Wilson, M.W. (2002). Cape Town's million plus black township of Khayelitsha: Terrae incognitae and the geographies and cartographies of silence. *Habitat Internatinal*, *30*, 1–11.

Crampton, J. (2001). Maps as social constructions: power, communications and visualizations. *Progress in Human Geography*, *25*, 235–252.

De Meyer, M. (2021) Islam and modernity in a Moroccan textbook. *Revue des Mondes Musulmans et de la Mediterranee*, *150*, 127–148.

Figa M., Marszał D., Mędrzycki Ł., Pruszko G., Wiecki W., Wójtowicz B. (2020). *Geografia. Podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej*. Kielce: MAC.

Harley, J.B. (1988). Silences and secrecy: The hidden agenda of cartography in early modern Europe. *Imago Mundi*, *40*, 57–76.

Harley, J.B. (1989). Deconstructing the map. *Cartographica*, *26*, 1–20.

Ihtiyar, N.(2003) Islam in german textbooks: Examples from geography and history. *Prospects, 33*(4), 427–437.

Inglehart, R., Norris, P. (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge.

Inglehart, R., Welzel, Ch. (2006). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge.

Jasińska-Kania, A. (2009) Exclusion from the Nation. *International Journal of Sociology*, *39*(3), 15–37, DOI: 10.2753/IJS0020-7659390301

Kurek, S. (2020). *Geografia 2. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*. Gdynia: Operon.

Kuriata, A. (2014). Źródła prawa muzułmańskiego wobec stroju kobiety muzułmanki. *Acta Erasmiana*, *7,* 143–166.

Lenartowicz, B., Wójcik, M., (2012). *Czas na geografię. Podręcznik. Zakres podstawowy. Szkoły ponadgimnazjalne*. Warszwa- Łódź: Wydawnictwo Szkolne PWN.

Livingstone, D. (2010). Landscapes of knowledge. In Geographies of Science. Dordrecht: Springer.

Łabędź, K. (2015). Polacy wobec innych narodów, mniejszości narodowych i uchodźców. *National Minorities vs. National Security*, *10*, 149.

Machut-Mendecka, E. (2003). Oblicza współczesnego islamu. *Wydawnictwo Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej Academica*, 16, 63–80.

Machut-Mendecka, E. (2005). *Świat tradycji arabskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Psychologii i Kultury Eneteia.

Malarz R., Szubert M., Rachwał T., (2017). *Podręcznik do geografii dla klasy siódmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.

Maląg A. (2020). *Geografia 2. Zakres podstawowy. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*. Gdynia: Operon.

Malikowski, J. (2014). Wyzwania, szanse i zagrożenia niesione przez niektóre trendy cywilizacyjne. *Podstawy Edukacji*, *7*, 85–123.

Mapping the Global Muslim Population. A Report on the Size and Distribution of the World's Muslim Population (2009), Pew Research Center Forum on Religion & Public Life, dostępny na: https://www.pewresearch.org/religion/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population23/ (dostęp z 2.11.2022).

Michalczak, T. (2019). *Europa w obliczu islamskiego terroryzmu. Dlaczego dochodzi do ataków terrorystycznych i jak im przeciwdziałać*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.

Mikońska, Z. J. (2021). The Linguistic Image of Arabs in Polish Internet Comments. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio FF–Philologiae*, *39*(2), 177–194.

Mroczek, A. (2011). Cywilizacyjne uwarunkowania powstawania islamu. *Zeszyty Naukowe Ruchu Studenckiego*, *1*, 61–70.

Mróz, L. (1986). Wyróżnianie grupy własnej przez Cyganów w Polsce: swojskość, inność, obcość. *Etnografia Polska*, *30*(1), 139–162.

Oskiera, A. (2011). Stereotyp Araba w świetle badań ankietowych. *Białostockie Archiwum Językowe*, *11*, 147–159.

Osuch,W. (red.) (2007). *Wybrane problemy edukacyjne i kulturowe niektórych mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce i Europie*. Kraków: Geoinfo.

Piróg, D. (2008) Rola edukacji międzykulturowej w przygotowaniu dzieci i młodzieży polskiej do funkcjonowania w przestrzeni Unii Europejskiej, [w:] A. Zduniak, T. Smal (red.), *Edukacja XXI wieku. Edukacja bez granic – mimo barier.* Poznań: Wydawnictwo WSB, s. 62–73.

Piwko, A.M. (2020). Muzułmański terroryzm w krajach Unii Europejskiej. Radykalizacja poglądów religijnych wśród imigrantów z Bliskiego Wschodu*. De Securitate et Defensione. O Bezpieczeństwie i Obronności*, *6*(1), 118–135.

Prochwicz-Studnicka, B., Teperska-Klasińska, M. (2012). Cywilizacja islamu. Wybrane struktury. *The Polish Journal of the Arts and Culture*, *3*(3), 154–198 .

Rachwał, T., Kilar, W. (2016). *Oblicza geografii 2, Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego i technikum 2*. Warszawa: Nowa Era.

Rachwał, T., Kilar, W. (2020). *Oblicza geografii 2, Podręcznik dla liceum ogólnokształcącego i technikum*. Warszawa: Nowa Era.

Rachwał, T., Malarz, R., Szczypiński, D., (2019). *Podręcznik do geografii dla klasy szóstej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.

Rachwał, T., Szczypiński, D., (2018). *Podręcznik do geografii dla klasy ósmej szkoły podstawowej*. Warszawa: Nowa Era.

Resztak, I. (2012). Zjawisko terroryzmu. *Prokuratura i prawo*, *7*(8), 148–159.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej (Dz.U. 2017 poz. 356).

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz.U.2018 poz.467)

Ruthven, M. (1997). *Islam*. Warszawa: Prószyński i S-ka.

Sadowa, K. (2013). Sytuacja kobiet w islamie. *Acta Erasmiana*, *5,* 240–244.

Safier, N. (2009). The confines of the colony: Boundaries, ethnographic landscapes and empirical cartography in Iberoamerica, [w:] J.R. Akerman (red.*), In the imperial map: Cartography and the mastery of empire*. Chicago: University of Chicago Press, 133–184.

Stasiak J., (2018). *Ciekawi świata 2. Geografia. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*. Gdynia: Operon.

Stosunek do innych narodów (2022). Komunikat CBOS, 21/2022.

Szlajfer, F., Zaniewicz, Z., Rachwał, T., Malarz, R. (2018). *Podręcznik do geografii dla klasy piątej szkoły podstawowej.* Warszawa: Nowa Era.

Sznajder, G. (2005). *Terroryzm i fundamentalizm islamski. Piętno współczesnego świata?*

Świętek, A. (2015). Działania publiczne na rzecz grup zagrożonych wykluczeniem społecznym i ekonomicznym na przykładzie romskiej mniejszości etnicznej w województwie małopolskim. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, *11*, 401–411.

Świętek, A. (2016). *Edukacja uczniów romskich w województwie małopolskim*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Świętek, A.W. (2018). Edukacja formalna na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjnych. *Horyzonty Wychowania*, *17*(44), 189–197.

Świętek, A. (2019). The Romani versus Immigrants in Poland – Opportunities and Transfer of Good Practices. In: *Migration and Education : to Understand Relations between Migration and Education – Challenges for Research and Practice*. M. Pamuła-Behrens, A. Hennel-Brzozowska (eds.). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls", Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, 79–99.

Świętek, A., Brunn, S.D., Wójtowicz, B., (2019). Identifying and Removing the Silences of Roma Culture in Polish School Texts. *Journal of Geography*, *118*(4), 169–184.

Świętek, A., Kurek, S., Osuch, W., Rachwał, T. (2014). *Jak edukować dzieci romskie? Propozycje dla nauczycieli w zakresie kształcenia romskiej mniejszości etnicznej*. Kraków: Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie.

Tryk, P. (2018). Terroryzm islamski w xxi wieku i jego nowe oblicze: państwo islamskie (ISIS, DAESH). *Studia nad Bezpieczeństwem*, *3,* 175–186.

Warner, B. (2010). *The Islamic Doctrine of Women*. Center for the study of political islam. CCPI.

Wiecki, W., Stachowska, B. (2015). *Geografia XXI wieku. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych. Zakres podstawowy*. Poznań: Wydawnictwo Klett.

Wierzbicki, A. (2000). Wpływ megatrendów cywilizacji informacyjnej na sytuacje w Polsce w początkach XXI wieku. *Telekomunikacja i Techniki Informacyjne*, *1–2*, 3–17.

Wilczyński, W.J. (2019). *Regiony świata. Geografia i geopolityka*. Kraków: Polskie Towarzystwo Geopolityczne.

Wood, D. (1993). *The power of maps*. New York–London: Routledge.

Wright, J.K. (1947). Terrae incognitae: The place of the imagination in geography. *Annals of the Association of American Geographers*, *37*, 1–15.

Yang, D. (2013). Comparing assessments within junior geography textbooks used in China. *Journal of Geography*, *112* (2), 58–67.

Zatorski, M.J. (2016). Antydyskryminacyjna rola geografii w kształtowaniu postaw tolerancji wobec mniejszości narodowych i etnicznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska, sectio B – Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*, *71*(1).

Zayzafoon, L.B.Y. (2011). Teaching About Women and Islam in North Africa: Integrating Postcolonial Feminist Theory in the Classroom. *Foreign Language Annals*, *44*(1), 181–233.

Zee, D.-M.J. Ryu. (2013). How to design and present texts to cultivate balanced regional images in geography education. *Journal of Geography*, *112*, 143–155.

Ziaka, A., Liagkis, M.K. (2021) Islamic religious education and teaching about islam in Greece. *Islamic Religious Education in Europe: A Comparative Study*, 162–178.

Zubrzycki, W. (2016). Fundamentalizm religijny w islamie. *Kultura Bezpieczeństwa Nauka – Praktyka – Refleksje*, *23*, 286–299.

Nota biograficzna o autorze: Agnieszka Świętek, doktor, absolwentka kierunku Geografia, na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, doktor nauk o Ziemi w zakresie geografii. Jest pracownikiem naukowo-dydaktycznym na stanowisku adiunkta w Katedrze Badań nad Edukacją Geograficzną Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Prowadzi zajęcia dydaktyczne m.in. z dydaktyki geografii, edukacji regionalnej, regionu Małopolska. Jej zainteresowania obejmują dwa zakresy badawcze: edukację geograficzną, w szczególności badania w ramach koncepcji „geografii ciszy" oraz sytuację romskiej mniejszości etnicznej w Polsce.

Biographical note of author: Agnieszka Świętek, a graduate in Geography, at the Pedagogical University of Cracow, PhD in earth sciences in the field of geography. She is a research and didactic worker at the post of assistant professor at the Department of Geography Didactics, Institute of Geography, Pedagogical University of Crakow. He conducts classes, including from didactics of geography, regional education, Małopolska region. Her interests include two research areas: geographical education, in particular research within the concept of the "geography of silence" and the situation of the Roma ethnic minority in Poland.

e-mail: agnieszka.swietek@up.krakow.pl

Nota biograficzna o autorze: Kamila Brusik, absolwentka studiów licencjackich na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie, nauczyciel geografii. Do jej zainteresowań badawczych należą edukacja geograficzna oraz geografia społeczna, głównie w zakresie geografii kultury islamu i jej odbiorze przez polskich uczniów oraz sposobów prezentacji tej kultury w materiałach dydaktycznych.

Biographical note of author: Kamila Brusik, a graduate of geography at Pedagogical University of Cracow, a geography teacher. Her interests include didactics of geography and geography of islam culture and attitude of it by polish students and way of presentation in didactic materials.

e-mail: k.brusik@interia.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456

DOI 10.24917/20845456.18.4

Piotr Cybul

Przygotowanie przyszłych nauczycieli geografii i historii do realizacji krajoznawstwa w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych

Streszczenie

Krajoznawstwo odgrywa ważną rolę w życiu społeczeństwa, sprzyja bowiem w wychowywaniu młodzieży oraz pozwala na kształtowanie pożądanych jej postaw. Jednak, aby edukacja krajoznawcza mogła spełniać swoje funkcje, niezbędna jest dobrze przygotowana kadra pedagogiczna, z zamiłowaniem do poznawania kraju ojczystego. Ze względu na liczne powiązania krajoznawstwa z wymaganiami zawartymi w podstawach programowych z geografii i historii, to właśnie nauczyciele tych przedmiotów odgrywają najważniejszą rolę w edukacji krajoznawczej młodzieży. Dotychczasowe badania wykazały niestety istotne braki w krajoznawstwie szkolnym, czego powodem może być brak kompleksowego przygotowania przyszłych nauczycieli w tym zakresie. W artykule wykorzystano metodę analizy dokumentów. Dokonano więc przeglądu planów studiów dla kierunków geografia oraz historia na uczelniach publicznych, umożliwiających uzyskanie uprawnień nauczycielskich celem sprawdzenia, czy w toku kształcenia został uwzględniony kurs krajoznawstwa lub kursy o zbliżonej tematyce. Przeprowadzone badania wykazały znaczne ograniczenia w możliwości zdobywania wiedzy z zakresu metod i sposobów przekazu wiedzy krajoznawczej na studiach nauczycielskich.

Preparation of future geography and history teachers for the implementation of heritage tourism *(krajoznawstwo)* in primary and high school

Abstract

Heritage tourism (*krajoznawstwo*) plays an important role in the life of society, being conducive to the upbringing of young people and allows for shaping the desired attitudes. However, to fulfill its functions heritage tourism education, needs well-prepared teaching staff with a passion for getting to know the mother country. Due to the numerous connections between heritage tourism and the requirements contained in the core curricula for geography and history, teachers of these subjects play the most important role in the heritage tourism education of young people. However, the research carried out so far indicates significant gaps in school tourism, probably because the lack of comprehensive preparation of future teachers in this area. The autor has used method of document analysis. A review of the curricula of studies in the fields of geography and history at public universities enabling

the acquisition of teaching qualifications was carried out, in which it was checked whether the field of study tourism or similar subjects were included in the course of education. The research showed significant barriers in the acquiring knowledge in the field of methods and ways of transferring knowledge about heritage tourism during thuse pedagogical studies.

Słowa kluczowe: krajoznawstwo, krajoznawstwo szkolne, kształcenie nauczycieli, studia nauczycielskie

Keywords: heritage tourism, teacher training, teacher education

Otrzymano: 20.10.2022
Received: 20.10.2022
Zaakceptowano: 24.10.2022
Accepted: 24.10.2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Cybul, P.,(2022). Przygotowanie przyszłych nauczycieli geografii i historii do realizacji krajoznawstwa w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 58–69, doi: doi: 10.24917/20845456.18.4

Wprowadzenie

Krajoznawstwo, rozumiane wieloaspektowo jako interdyscyplinarna popularnonaukowa wiedza o kraju ojczystym (Denek, 2014), ruch społeczny oraz działalność kulturalna (Kruczek i.in., 2010; Prószyńska-Bordas, 2016b), powinno odgrywać istotną rolę w życiu społeczeństwa, a szczególnie w kształceniu młodzieży. Młodzież szkolna jest bowiem na etapie poszukiwania życiowych drogowskazów, które w sposób niewymuszony wskazują kierunek rozwoju młodemu człowiekowi (Angiel, 2010). Krajoznawstwo jest odpowiedzią na współczesne potrzeby edukacyjne, ponieważ sprzyja ono m.in. wychowaniu społecznemu, patriotycznemu, ekologicznemu oraz zdrowotnemu, a także pozwala kształtować i rozwijać osobowość (Anszperger, 2016; Denek, 2014) oraz postawy (Mazurski, 2010; Janowski, 2003). Natomiast zajęcia krajoznawcze prowadzone w terenie np. podczas wycieczek szkolnych, rozwijają również wyobraźnię, uczą myślenia przyczynowo skutkowego (Denek, 1997), a także integrują nauczanie z wychowaniem (Denek, 1998).

W polskich szkołach podstawowych i ponadpodstawowych to właśnie wycieczki stanowią najczęstszą formę realizacji treści krajoznawczych (Angiel i in., 2021). Wynika to z pozycji krajoznawstwa w polskim systemie edukacji, które nie jest nauczane jako osobny przedmiot szkolny. Jednak, ze względu na swój interdyscyplinarny charakter, treści krajoznawcze zawarte są w podstawach programowych wielu przedmiotów. Szczególne znaczenie w edukacji krajoznawczej mają zwłaszcza geografia i historia, bowiem znaczna część wymagań ujętych w ich podstawach programowych obejmuje zagadnienia dotyczące kraju ojczystego. Również w Niemczech, kolebce szkolnego krajoznawstwa, połączono treści geograficzne oraz historię lokalną w ramach przedmiotu Heimatkunde – odpowiednika krajoznawstwa (Prószyńska-Bordas, 2016b), co tylko potwierdza znaczenie tych dwóch przedmiotów w edukacji krajoznawczej. Dlatego właśnie nauczyciele geografii i historii odgrywają tak wielką rolę w edukacji krajoznawczej.

Interesującą opinię wyraził Denek (2009), według którego edukacja krajoznawcza nie powinna opierać się jedynie na treściach poszczególnych przedmiotów szkolnych, gdyż spowoduje to jej rozproszenie i ograniczenie. Autor ten sugeruje, aby krajoznawstwo stanowiło katalizator wiedzy, ponieważ umożliwia ono integrację i powiązanie ze sobą treści z wielu przedmiotów.

Przepisy prawa oświatowego również wskazują na konieczność kształcenia nauczycieli z zakresu krajoznawstwa, jednak nie czynią tego wprost. Wynika to z załącznika 1 do Rozporządzenia Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 25 lipca 2019 r. w sprawie standardu kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela. Zapisano w nim, iż programy studiów nauczycielskich muszą uwzględniać efekty kształcenia obejmujące wszystkie zagadnienia zawarte w podstawie programowej oraz treści omawiane na lekcjach danego przedmiotu. Taki zapis pozwala jednoznacznie stwierdzić, że osoba, która uzyskuje uprawnienia do wykonywania zawodu nauczyciela historii lub geografii powinna też posiadać niezbędną wiedzę krajoznawczą, umożliwiającą realizację zapisów podstawy programowej. Natomiast dokumentem, który wyraźnie wspomina o realizacji krajoznawstwa w szkołach jest Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 maja 2018 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki.

Współczesne krajoznawstwo szkolne

Krajoznawstwo szkolne nie tylko może przyjmować różnorodne formy, lecz może także być realizowane na wielu płaszczyznach, dzięki czemu możliwości wdrażania krajoznawstwa do edukacji szkolnej są bardzo szerokie. Jednak badania Angiel (2010) wskazały duże braki w edukacji krajoznawczej w polskich szkołach, która przejawia się w ograniczeniu poznawania własnego regionu zamieszkania do zgłębiania treści z podręcznika lub pracy z mapą.

Z kolei badania Anszpranger (2016) dowiodły, że większość nauczycieli ma świadomość ważnej roli krajoznawstwa w edukacji szkolnej, bowiem aż 72% ankietowanych nauczycieli zadeklarowało, że realizuje krajoznawstwo na prowadzonych przez siebie zajęciach. Jedynie nauczyciele matematyki i (co interesujące!) wychowania fizycznego zaprzeczyli, a jak podkreśla Łobożewicz (1991) oraz Tarnowski i.in. (2014) to właśnie nauczyciele wychowanie fizycznego najaktywniej uczestniczą w szkolnej turystyce. Analizując wyniki badań tej autorki (Anszpranger, 2016) należy zauważyć, że powyższe pozytywne wyniki uzyskane przez nią wśród nauczycieli nie korespondują niestety z odpowiedziami udzielonymi przez uczniów, którzy w większości twierdzą, że krajoznawstwa nie uprawiają. Widzimy więc, że potencjał krajoznawstwa pozostaje niewykorzystany w edukacji szkolnej, a przyczyną takiego stanu może być niedostateczny nacisk na kształcenie przyszłych nauczycieli z zakresu krajoznawstwa, którzy w trakcie swych studiów nie mają okazji poznać podstawowych zasad i reguł stosowanych w krajoznawstwie, nie wspominając o trudnej sztuce interpretacji dziedzictwa, która skłania odbiorcę do myślenia i zaangażowania (Nowacki, 2021). Sformułowanie hipotezy wiążącej poziom szkolnego krajoznawstwa z przygotowaniem nauczycieli jest uzasadnione, gdyż, jak wskazuje literatura, nauczyciele pełnią ważną rolę

w kształtowaniu postaw, a także mają duży wpływ na sposób postrzegania świata przez młodzież (Wielskop, 2013). Również w przekazie treści krajoznawczych kluczowa jest rola nauczyciela, co podkreślają autorzy wielu publikacji. I. Janowski (2003) zauważa, że wszechstronny rozwój uczniów odbywa się dzięki czynnemu uczestnictwu w poznawaniu otaczającej rzeczywistości pod kierunkiem doświadczonego nauczyciela, a każdy nauczyciel powinien zapoznać się z zasadami pracy krajoznawczej, nie tylko tymi najprostszymi jakimi są wycieczki, lecz również z bardziej złożonymi formami działalności krajoznawczej. Także J. Jaroszowa (1967) wskazuje na konieczność zapoznania przyszłych pedagogów z metodyką prowadzenia i organizowania ruchu krajoznawczego, ale przede wszystkim zwraca ona uwagę na potrzebę rozbudzenia pasji do krajoznawstwa wśród pedagogów, poprzez obozy krajoznawcze, które zdaniem tej autorki, powinny być organizowane zwłaszcza we wszystkich rodzajach szkół kształcących nauczycieli. Również J. Grzesiak (2009) jednoznacznie stwierdza, że aby nauczyciel mógł spełniać stawiane mu wymagania w zakresie wychowywania młodzieży przez krajoznawstwo, musi być gruntownie do tej roli przygotowany. Badania potwierdzają, że pasja nauczyciela, a z nią związane zaangażowanie w codzienną pracę jest ściśle powiązane z jakością edukacji (Madalińska-Michalak, 2016). Zatem rozbudzenie pasji i zainteresowania krajoznawstwem przyszłych nauczycieli z pewnością pozytywnie przełoży się na ich pracę zawodową. Jednak trzeba mieć na uwadze, że zainteresowanie studentów krajoznawstwem, a tym bardziej rozbudzenie w nich pasji do poznawania własnego kraju jest niemal niemożliwe jeżeli w planie studiów nie ma osobnego kursu, który pozwalałby na kompleksową realizację treści krajoznawczych. Szczególnie cenna byłaby możliwość zapoznania się z zasadami przekazu krajoznawczego w praktyce, czyli podczas zajęć prowadzonych w terenie. Warto także dodać, że rola nauczyciela w przekazie krajoznawczym przez dekady nie uległa dezaktualizacji – nawet w obecnych czasach powszechnego dostępu do wiedzy w społeczeństwie informacyjnym. Od wielu lat zwraca się zresztą uwagę na potrzebę modyfikacji roli nauczyciela, który w dobie masowego wykorzystania przez uczniów technologii informatyczno-komunikacyjnych nie może tylko pełnić roli przekaźnika wiedzy (Serafin, 2009), swoistej "tuby informacyjnej" (Królikowska & Topij-Stempińska, 2016). Rola ta obecnie powinna opierać się na pomocy uczniowi w poszukiwaniu odpowiednich źródeł wiedzy oraz ich interpretacji (Serafin 2009), co zawsze należało do zadań nauczycieli – krajoznawców, zwanych także „nauczycielami kraju ojczystego". Dodatkowo, we współczesnym krajoznawstwie szczególną uwagę zwraca się na działania skierowane na rzecz tzw. „małych ojczyzn" oraz lokalnej społeczności, co sprawia, że nauczyciele mają jeszcze więcej możliwości, aby realizować treści z zakresu krajoznawstwa w ramach zajęć szkolnych i pozalekcyjnych.

Cel i metody

Za cel pracy przyjęto weryfikację wcześniej sformułowanej hipotezy, że studenci uzyskujący uprawnienia do nauczania geografii lub historii, nie zdobywają kompletnej wiedzy z zakresu krajoznawstwa. Do realizacji tego celu przeprowadzono analizę dokumentów. Na podstawie planów studiów weryfikowano, czy w toku

kształcenia został uwzględniony kurs krajoznawstwo lub kursy zawierające w swojej nazwie słowo krajoznawstwo. Na podstawie dostępnych kart kursów weryfikowano również efekty kształcenia pod względem treści krajoznawczych.

Analizie poddano udostępnione na stronach internetowych aktualne plany studiów stacjonarnych pierwszego i drugiego stopnia dla kierunku geografia i historia na 13 uczelniach publicznych, które umożliwiają uzyskanie uprawnień nauczycielskich. W większości były to plany studiów dla kierunków, które zostały uruchomione się w roku akademickim 2021/2022 lub 2022/2023. Przeglądu tego dokonywano z uwzględnieniem sposobu uzyskiwania kwalifikacji pedagogicznych na danej uczelni. W jednostkach, które posiadają kierunek ze specjalnością nauczycielską, analizowano plany studiów dla kierunków geografia lub historia, a także plan specjalnościowy dla modułu nauczycielskiego. W przypadku uczelni, które nie oferują specjalności nauczycielskiej z geografii ani historii, nie analizowano dodatkowych kursów przygotowania pedagogicznego pod kątem treści krajoznawczych, ponieważ wstępna weryfikacja wykazała, iż te uzupełniające kursy są najczęściej prowadzone przez jednostki międzywydziałowe i skupiają się głównie na ogólnych treściach dydaktycznych. W analizie nie uwzględniono też studiów niestacjonarnych, gdzie liczba godzin dydaktycznych jest zwykle znacznie niższa niż na studiach stacjonarnych. Nie wzięto także pod uwagę studiów podyplomowych, które (zgodnie z obowiązującym prawem) dają możliwość nauczycielom uzyskania uprawnień do nauczania dodatkowego przedmiotu, m.in. geografii lub historii. Jednak jakość kształcenia na tych studiach podyplomowych, często jest krytykowana m.in. ze względu na motyw podejmowania takich studiów, który często nie wynika z pasji i zainteresowań nauczyciela, lecz z sytuacji ekonomicznej, chęci pracy w pełnym wymiarze godzin, czy nawet obawy przed utratą pracy. Badania Pawelec (2017) wskazują, że tylko 5,7% ankietowanych nauczycieli wskazało chęć rozwoju zawodowego jako motyw podjęcia takich studiów podyplomowych. Natomiast doświadczeni nauczyciele (powyżej 10 lat stażu pracy w szkole) jakość studiów podyplomowych oceniają w większości jako średnią, niską lub bardzo niską, a tylko niewielu uznało poziom tych studiów za bardzo wysoki. Jednocześnie blisko połowa nauczycieli uczestniczących w studiach podyplomowych oceniała na poziomie średnim nabyte tam umiejętności. Spora grupa nauczycieli wyraziła nawet negatywne opinie o wiedzy merytorycznej zdobytej podczas studiów podyplomowych.

Wyniki

Spośród 13 analizowanych uczelni umożliwiających studentom uzyskanie uprawnień do nauczania geografii tylko 4 w swojej ofercie posiadają kursy krajoznawcze (tab.1-A.). Są to: Akademia Pomorska w Słupsku, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie oraz Uniwersytet Wrocławski. Z kolei na kierunku historia (tab.1-B) tylko Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie oferuje fakultatywny kurs „Krajoznawstwo i edukacja regionalna" w wymiarze 15 godzin w formie wykładu na studiach II stopnia.

Żadnych zajęć z Krajoznawstwa nie prowadziły zaś Uniwersytety: Gdański, Adama Mickiewicza w Poznaniu, Jagielloński w Krakowie, Kazimierza Wielkiego

w Bydgoszczy, Łódzki, Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Mikołaja Kopernika w Toruniu, Szczeciński, ani Śląski w Katowicach.

Na kierunku geografia największą liczbę godzin z zakresu krajoznawstwa oferuje swoim studentom Akademia Pomorska w Słupsku w ramach kursu Krajoznawstwo i turystyka szkolna, jest to odpowiednio 30 godzin na studiach I stopnia i 40 godzin na studiach II stopnia, których ukończenie pozwala zdobyć łącznie 10 punktów ECTS. Jednak nie jest to kurs obowiązkowy, a jedynie fakultatywny (tzw. kurs do wyboru) dla studentów przygotowujących się do zawodu nauczyciela. Również na pozostałych trzech uczelniach krajoznawstwo jest kursem do wyboru i to wyłącznie na studiach I stopnia. Na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie ukończenie kursu „krajoznawstwo" pozwala uzyskać 1 punkt ECTS, co świadczy, że całkowity szacowany czas, który student powinien poświęcić na zgłębianie treści krajoznawczych wynosi około 25–30 godzin. Z kolei Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach za taką samą liczbę godzin krajoznawstwa w planie studiów jak na Uniwersytecie Pedagogicznym przyznaje 2 punkty ECTS, gdyż są to zajęcia w formie ćwiczeń, co powoduje, że student powinien poświęcić więcej czasu na przygotowanie do zajęć niż w przypadku wykładów. Dodatkowo Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach oferuje w planie studiów kurs krajoznawstwo w wymiarze 30 godzin (15 godzin wykładu i 15 godzin ćwiczeń) jednak tylko na specjalności geografia z turystyką, zatem nie jest to specjalność dedykowana przyszłym nauczycielom.

Tab.1. Kurs krajoznawstwo (fakultatywne) na kierunkach geografia (A) i historia (B)

Uczelnia	**Studia I stopnia (licencjackie)**		**Studia II stopnia (magisterskie)**	
	liczba godzin w planie studiów	**liczba punktów ECTS**	**liczba godzin w planie studiów**	**liczba punktów ECTS**
Geografia				
Akademia Pomorska w Słupsku	30h (10h wykład 20h ćwiczenia)	4	40h (10h wykład 30h ćwiczeń)	6
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach	15h (ćwiczenia)	2	–	–
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie	15h (wykład)	1	–	–
Uniwersytet Wrocławski	20h (10h wykład 10h ćwiczenia)	2	–	–
Historia				
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie	–	–	15h (wykład)	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie aktualnych planów studiów

Dyskusja

Brak kursów krajoznawstwa w planach studiów aż 10 uczelni oferujących kształcenie na kierunkach geografia i historia sprawia, że studenci mają ograniczoną możliwość zdobywania wiedzy i umiejętności z zakresu metod i zasad stosowanych w tej dziedzinie edukacji. Z pewnością przekłada się to w negatywny sposób na krajoznawczą edukację szkolną młodzieży i zachęcania jej do podróży po Polsce (zwłaszcza do odwiedzania miejsc mniej popularnych turystycznie), oraz rozbudzenia chęci zgłębiania wiedzy geograficznej i historycznej o kraju ojczystym. Wyjątek mogą stanowić jedynie pojedynczy uczniowie zainteresowani taką tematyką oraz ci z nich, których nauczyciele są pasjonatami krajoznawstwa i dzięki temu potrafią rozbudzić u swoich wychowanków zamiłowanie do działań krajoznawczych.

Jednak nie można twierdzić, że geografowie i historycy po ukończeniu studiów nie posiadają wiedzy krajoznawczej, ponieważ (jak wynika z analizy planów studiów) na wszystkich 13 uczelniach uwzględnionych w tym badaniu oferowane są kursy, których efekty kształcenia mają związek z krajoznawstwem. Przykładowo, na Uniwersytecie Jagiellońskim na kierunku geografia takimi kursami są m.in.: Geografia turystyczna Polski, Geografia Tatr czy Ćwiczenia terenowe regionalne – Okolice Krakowa. Natomiast na kierunku historia do kursów z elementami krajoznawstwa można zaliczyć np. Polska Piastów do końca XIII wieku, Konwersatorium z historii nowożytnej Polski i Polska 1918–1945: Państwo i społeczeństwo. Nie są to kursy bezpośrednio związane z krajoznawstwem, lecz ich cele kształcenia zawierają elementy wiedzy krajoznawczej, czego potwierdzeniem są zapisane w sylabusach niektóre efekty uczenia się w zakresie wiedzy, umiejętności oraz kompetencji społecznych.

Nauczanie treści krajoznawczych w trakcie wielu kursów akademickich wynika z interdyscyplinarnego zakresu wiedzy jaki obejmuje krajoznawstwo. Jednak istota kursu krajoznawstwo nie polega na jedynie na przekazaniu studentom typowej wiedzy o kraju, regionie czy o atrakcjach tam występujących. Kurs ten skupia się bowiem przede wszystkim na nauczaniu studentów popularyzacji wiedzy krajoznawczej, szczególnie wśród młodzieży oraz na próbie rozbudzenia potrzeby zgłębiania wiedzy krajoznawczej. W tym celu studenci poznają stosowane w krajoznawstwie metody i zasady przekazu wiedzy, czego nie oferują inne kursy. Niewielka dostępność kursu krajoznawstwo na studiach geograficznych i wręcz znikoma na historycznych jest głównym, choć nie jedynym problemem w przygotowaniu nauczycieli do jego realizacji w szkołach. Dużym ograniczeniem jest również fakt, że na uczelniach oferujących takie kury są one fakultatywne (do wyboru), a studenci mają znacznie szerszą ofertę takich opcjonalnych zajęć. Sprawia to, że nawet jeśli dany kurs znajduje się w programie studiów, to nie może być uruchomiony, gdy wybierze go zbyt mało osób.

Dodatkowo, kursom tym zazwyczaj przydzielono niewiele punktów ECTS, wyjątkiem jest jedynie Akademia Pomorska w Słupsku. Warto jednak zwrócić także uwagę, że jeśli krajoznawstwo jest jednym z kilku kursów do wyboru to taka niewielka liczba punktów ECTS przypisana do kursu (jak ma to miejsce na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie) (tab.1), paradoksalnie może sprzyjać wyborom takich zajęć przez studentów, gdyż sugeruje, iż kurs ten nie wymaga dużych nakładów czasu na przygotowanie do zajęć.

Za niepokojący fakt można uznać również, że pomimo dużego znaczenia krajoznawstwa w edukacji szkolnej, jest ono marginalizowane w podstawach programowych, a także w działalności większości szkół. Przejawem takiego podejścia jest pojedyncze wykorzystanie słowa krajoznawstwo wymaganiach szczegółowych podstawy programowej z geografii na poziomie podstawowym oraz ponadpodstawowym, a także brak tego terminu w podstawie programowej z historii – choć w podstawach programowych obu tych przedmiotów wiele treści dotyczy zagadnień krajoznawczych, czego dowodzi powszechne użycie takich sformułowań jak: mała ojczyzna, dziedzictwo kulturowe, własny region, kraj ojczysty czy lokalna społeczność. Jednak wspomniane treści w podstawach programowych nie są powiązane bezpośrednio z krajoznawstwem. Z kolei w szkołach krajoznawstwo zwykle utożsamiane jest z turystyką, co jest słusznym poglądem, lecz przy ograniczonej edukacji krajoznawczej nauczycieli powoduje funkcjonowanie ugruntowanego poglądu, iż krajoznawstwo realizowane jest jedynie poprzez wycieczki szkolne. Takie podejście do krajoznawstwa wynika przede wszystkim z braku przepisów oświatowych, które nakładałyby na szkoły jednoznaczny obowiązek realizacji krajoznawstwa nie tylko w formie wycieczek turystyczno-krajoznawczych. To zaś przekłada się na programy studiów nauczycielskich, które przygotowują studentów do nauczania przedmiotu geografia lub historia zakresie szerszym niż wymaga tego podstawa programowa, lecz treści wykraczające tematycznie poza podstawę nie są traktowane na studiach jako obligatoryjne, a jedynie fakultatywne.

O pilnej potrzebie szkolenia kadry dydaktycznej z zakresu krajoznawstwa pisał już w 1985 roku Kazimierz Denek. Zwracał on uwagę, że ówczesne problemy z odpowiednim przygotowaniem nauczycieli i niedobór krajoznawców wynika z przerwania ciągłości tego kształcenia, dzięki której młodzi adepci krajoznawstwa szkolili się u boku doświadczonych krajoznawców (Denek, 1985). W przeszłości duże znaczenie w promowaniu krajoznawstwa wśród młodzieży miały bowiem Szkolne Kluby Krajoznawczo-Turystyczne (SKKT), wspierane przez Polskie Towarzystwo Turystyczno-krajoznawcze (PTTK) lub Związek Harcerstwa Polskiego (ZHP). Opiekunami SKKT byli zazwyczaj pasjonaci krajoznawstwa. Jednak zbytnia ingerencja władz i sformalizowanie szkolnego ruchu krajoznawczego na przełomie lat 70. i 80. XX wieku doprowadziły do znacznego spadku zainteresowania tą formą działalności krajoznawczej (Denek, 1995) i obecny zorganizowany ruch krajoznawczy został praktycznie ze szkół wyparty.

Wydawać by się mogło, że w obecnej dobie powszechnego dostępu do internetu rola szkoły i nauczyciela w przekazie krajoznawczym może zostać ograniczona, ponieważ młodzież w wieku szkolnym ma możliwość zdobywania tej wiedzy z różnych źródeł (blogi podróżnicze, vlogi itp.). Jednak wiedza dostępna w internecie musi podlegać dogłębnej weryfikacji, co wymaga umiejętnego doboru źródeł, czego młodzież często nie umie lub nie dostrzega konieczności takiego wyboru. Dlatego rola nauczyciela ciągle jest bardzo istotna i aby nauczyciel mógł dobrze pełnić rolę krajoznawcy, musi być odpowiednio przygotowany. Studia na kierunkach nauczycielskich powinny wzbogacać warsztat pracy nauczycieli o metodykę krajoznawstwa i sposoby popularyzacji wiedzy krajoznawczej wśród młodzieży. Powinny także obejmować zagadnienia związane z metodyką organizacji szkolnych wycieczek krajoznawczych pod względem sposobów doboru treści krajoznawczych. Jeśli nauczyciele chcieliby nawet samodzielnie zgłębić wiedzę z zakresu szkolnego

krajoznawstwa, z pewnością napotkają na podstawową trudność, jaką jest niewielka ilość publikacji dotyczących krajoznawstwa szkolnego, na co zwracał już uwagę Janowski (2003). Równie istotny jest fakt, że większość takich publikacji pochodzi sprzed kilkunastu lat (Kuran & Sobański, 1967; Łobożewicz, 1985, Janowski, 2003). Niewątpliwie są to cenne pozycje bibliograficzne jednak, dla przekazu wiedzy krajoznawczej dla współczesnej młodzieży, uległy już częściowej dezaktualizacji, gdyż (jak zauważa Pruszyńska-Bordas, 2016a) metodyka tego przekazu ewoluuje, korzystając z innowacji technologicznych oraz osiągnięć nauk pedagogicznych, a także osiągnięć komunikacji społecznej i mediów. Najnowszą monografią obejmującą zagadnienia przekazu krajoznawczego jest praca Prószyńskiej-Bordas z 2016(b) roku pt. *Krajoznawstwo tradycja i współczesność*.

Kolejne problemy z odpowiednim poziomem kształcenia kadr z zakresu krajoznawstwa wynikają z coraz bardziej powszechniej wieloprzedmiotowości nauczycieli. Jeden nauczyciel często uczy kilku przedmiotów które są tematycznie bardzo odległe od siebie (Pawelec, 2017), więc ciężko wymagać od nauczycieli, aby posiadali pasję do realizacji wszystkich tych przedmiotów. W przypadku geografii, do niedawna powodem powszechnego dokształcania się nauczycieli z zakresu innych przedmiotów była niska pozycja geografii jako przedmiotu szkolnego i (w efekcie) realne zagrożenie utratą pracy (Piróg & Jania, 2013). Obecnie większym problemem jest niepokojący trend zmniejszającego się zainteresowania kierunkami nauczycielskimi, obserwowany wśród kandydatów na studia (Borowiec, 2006; Król, 2007, Podgórski Z., i.in., 2008). Ponadto wyniki badań (Podgórski Z. i. in., 2008) wskazują, że ponad połowa studentów specjalności nauczycielskich i tak nie wiąże swojej przyszłości z pracą w zawodzie nauczyciela. Może to doprowadzić, do obniżenia jakości kształcenia nauczycieli m.in. właśnie geografii i historii, a krajoznawstwo szkolne zostanie w skutek tego zupełnie zmarginalizowane.

Za pozytywny aspekt można jedynie uznać fakt, iż kurs krajoznawstwo na poziomie akademickim jest powszechnie realizowany na kierunkach turystyka i rekreacja (Kruczek, 2020). Absolwenci tych studiów zwykle nie podejmują pracy w szkołach, jednak z ich wiedzy coraz częściej korzystają nauczyciele w przygotowaniach oferty wycieczek szkolnych i ich realizacji. W takich przypadkach odpowiednie wykształcenie krajoznawcze nauczycieli, również stanowi dużą wartość, gdyż pozwala nauczycielom na świadomą współpracę z pracownikami biur podróży w zakresie odpowiedniego doboru treści oraz trasy wycieczki nawiązującej do zagadnień z podstawy programowej jednego lub kilku przedmiotów szkolnych.

Wnioski

Wyniki przeprowadzonych analiz planów studiów na kierunkach nauczycielskich z geografii i historii potwierdziły hipotezę, że studenci uzyskujący uprawnienia do nauczania geografii lub historii nie zdobywają kompletnej wiedzy z zakresu krajoznawstwa. Wynika to z braku dostępności kursu krajoznawstwo na większości uniwersytetów, jak również z faktu, iż na czterech uczelniach oferujących możliwość studiowania krajoznawstwa jest to tylko jeden z kilku kursów oferowanych studentom do wyboru i do jego uruchomienia wymagana jest określona liczba studentów, którzy taką chęć zadeklarują. Możliwość dobrowolnego wyboru

kursu krajoznawstwo zmniejsza wymiernie prawdopodobieństwo zdobycia wiedzy o zasadach i regułach popularyzacji przekazu krajoznawczego i jego popularyzacji wśród młodzieży. O braku pełnej wiedzy krajoznawczej wśród przyszłych nauczycieli świadczy w dużym stopniu niewielka liczba punktów ECTS przypisanych do kursu na trzech uczelniach oraz brak zajęć terenowych, które w możliwie najlepszy sposób uczą przekazu krajoznawczego i mogą rozbudzić chęć i pasję do poznawania kraju ojczystego przez nauczycieli.

Zatem można stwierdzić, iż w Polsce niewielkie jest prawdopodobieństwo, aby osoba chcąca podjąć pracę w zawodzie nauczyciela geografii lub historii posiadała kompletną wiedzę krajoznawczą.

Literatura

Denek, K. (1985). *Poradnik opiekuna szkolnego koła krajoznawczo-turystycznego*, vol. 10, Poznań–Bydgoszcz.

Angiel, J. (2010). Krajoznawstwo jako dar doświadczania przez studentów miejsca swojego życia [w:] *Przemiany krajobrazu kulturowego w Polsce. Krajoznawstwo w społeczeństwie wiedzy*, Zeszyt 3, VI Kongres Krajoznawstwa Polskiego, PTTK, Olsztyn, s. 57–74.

Angiel, J., Hibszer, A., Szkurłat, E. (2021). Zajęcia terenowe – szansa dla szkolnej edukacji geograficznej i wyzwania dla nauczycieli. *Prace i Studia Geograficzne*, *66*.1, 7–18.

Anszperger, D. (2016). Krajoznawstwo w świadomości nauczycieli i uczniów szkół podstawowych i gimnazjum [w:] Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (red.) *Współczesne oblicza krajoznawstwa*. Warszawa: Wyd. PTTK Kraj, s. 183–190.

Borowiec, E., (2006). Pochodzenie terytorialne studentów Akademii Pedagogicznej w Krakowie. *Dokumentacja Geograficzna, 33*, 16–20.

Denek, K. (1995). Trzy ćwierćwiecza krajoznawstwa i turystyki w polskiej szkole. *Biuletyn Historii Wychowania*, *2*, 27–32.

Denek, K. (1997). *Wycieczki we współczesnej szkole*. Poznań: Wyd. „Eruditus".

Denek, K. (1998). Krajoznawstwo i turystyka w edukacji wczesnoszkolnej. *Nauczyciel i Szkoła*, *1* (4), 14–32.

Denek, K. (2009). Krajoznawstwo i turystyka w Polskiej szkole. Tradycje-współczesność-wyzwania [w:] Denek, K., Drożyński, L., Gordon, A. (red.) *O potrzebie krajoznawstwa w edukacji szkolnej*. Warszawa-Poznań: Wyd. PTTK „Kraj", s.11–34.

Denek, K. (2014). Pedagogiczne aspekty0 zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych prowadzonych w kontekście krajoznawstwa i turystyki. *Rozprawy naukowe Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu*, *45*, 106–118.

Janowski I. (2003). *Krajoznawstwo i turystyka szkolna*. Kielce: Wyd. Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego.

Jaroszowa, J. (1967). Wycieczki w wędrówki krajoznawcze, [w:] Kuran, J., Sobański , M. (red.), *Krajoznawstwo w szkole*. Warszawa: Wyd. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Król, A., (2007). Motywy wyboru studiów geograficznych przez studentów Akademii Świętokrzyskiej. *Nauki Geograficzne w Badaniach Regionalnych*, *4*, 59–63.

Królikowska, A., Topij-Stempińska, B. (2016). Wizerunek nauczyciela we współczesnym społeczeństwie polskim. *Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce*, *9* (31/1), 13–26.

Kruczek, Z. (2020). Krajoznawstwo w polskich uczelniach. *Ziemia*, *LXVI*.

Kruczek, Z., Kurek, A., Nowacki., M. (2010). *Krajoznawstwo. Teoria i metodyka*. Kraków: Wyd. Proksenia.

Kuran, J., Sobański, M. (1967). *Krajoznawstwo w szkole*. Warszawa: Wyd. Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Łobożewicz, T. (1985). *Krajoznawstwo i turystyka w szkole*. Warszawa: Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.

Łobożewicz, T. (1991) O nauczaniu turystyki w akademiach wychowania fizycznego – krytycznie. *Kultura Fizyczna*, *11–12*, 28–29.

Madalińska-Michalak, J. (2016). Pasja w pracy nauczycieli osiągających sukcesy zawodowe a potrzeba rozwijania ich kompetencji emocjonalnych. *Studia z Teorii Wychowania*, *4* (17), 13–35.

Mazurski K.R. (2010). Kształtowanie postaw przez polskie krajoznawstwo, [w:] Leniartek M.K. (red.), *Autokreacja poprzez turystykę*. Wrocław: Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja" we Wrocławiu, s. 259–275.

Nowacki M. (2001). Rola interpretacji dziedzictwa w zarządzaniu atrakcjami krajoznawczymi. *Problemy Turystyki*, *23* (3–4), 35–47.

Pawelec, L. (2017). Jakość przygotowania zawodowego nauczycieli w świetle badań empirycznych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, *XXX*, 2.

Piróg, D., Jania, R. (2013). Dokształcanie i doskonalenie zawodowe nauczycieli geografii jako instrument dostosowania się do aktualnych wyzwań rynku prac. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *IV*, 72–84.

Podgórski, Z., Tyszkowski, S., Stańczyk, R. (2008). Studia geograficzne w opinii studentów : oczekiwania, realia i perspektywy [w:] Hibszer, A. (red.) *Polska dydaktyka geografii: idee, tradycje, wyzwania*. Sosnowiec, s. 209–217.

Prószyńska-Bordas, H. (2016a). Krajoznawstwo i jego współczesne wyzwania, [w:] *Współczesne oblicze krajoznawstwa*. Warszawa: Wyd. PTTK Kraj.

Prószyńska-Bordas, H. (2016b). *Krajoznawstwo: tradycja i współczesność*. Warszawa: Wyd. Difin.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej.

Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 maja 2018 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania przez publiczne przedszkola, szkoły i placówki krajoznawstwa i turystyki.

Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 25 lipca 2019 r. w sprawie standardu kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela (zał. 1) Standard kształcenia przygotowującego do wykonywania zawodu nauczyciela.

Serafin, J. (2009). Potrzeba modyfikacji roli nauczyciela w obliczu zastosowań technologii informacyjno-komunikacyjnych w edukacji. *Zarządzanie publiczne 2*(6), *Zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego*.

Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (2016). Wczoraj, dziś i jutro krajoznawstwa, [w:] Stasiak, A., Śledzińska, J., Włodarczyk, B. (red.), *Współczesne oblicza krajoznawstwa*. Warszawa: Wyd. PTTK „Kraj".

Tarnowski, M., *Sieńko-Awierianów, E., Łubkowska, W. (2014)* O potrzebie uwzględnienia edukacji regionalnej i krajoznawstwa w procesie kształcenia nauczycieli wychowania fizycznego i animatorów rekreacji ruchowej i ekoturystyki. [w:] Eider, J. (red.),*Turystyka i rekreacja w teorii i praktyce*, s. 44–54.

Wielskop, W. (2013). *Rola nauczyciela–tutora w procesie wspierania rozwoju osobistego uczniów*. Siedlce: Wyd. Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, s. 125–140.

Nota biograficzna o autorze: Piotr Cybul, magister geografii, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii. Od 2020 roku pracuje jako pracownik naukowo-dydaktyczny na stanowisku asystenta w Katedrze Badań nad Edukacją Geograficzną. Zainteresowania badawcze obejmują tematykę związaną z edukacją geograficzną, ze szczególnym uwzględnieniem metodyki zajęć terenowych oraz metodyki krajoznawstwa.

Biographical note of author: Piotr Cybul, MSc, a graduate in Geography, at the Pedagogical University of Cracow, Instytute of Geography. Since 2020, he has been working as a research and teaching assistant at the Department of Research in Geography Education. His research interests relate to geographical education, with particular emphasis on the methodology of field works and the methodology of heritage tourism.

ORCID: 0000-0002-1714-0910

e-mail: piotr.cybul@up.krakow.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456

DOI 10.24917/20845456.18.5

Mirosław Wójtowicz, Aleksandra Skwarek

Proces urbanizacji Meksyku w latach 1950–2020

Streszczenie

Celem autorów było określenie jak przebiegał proces urbanizacji Meksyku w latach 1950–2020. Szczególną uwagę zwrócono na przestrzenne zmiany w poziomie urbanizacji według regionów i stanów tego kraju. Zbadano także rozwój i przekształcenia sieci miejskiej pod względem przestrzennego zróżnicowania w liczebności i strukturze wielkościowej miast. Przeprowadzone badania potwierdzają, że w analizowanym okresie miał miejsce boom urbanizacyjny, co potwierdza zarówno wzrost wartości wskaźnika urbanizacji z niecałych 43% w 1950 r. do blisko 79% w 2020 r., jak również 4-krotne z górą zwiększenie liczby miast, z 983 do 4189. Znaczące zmiany dokonały się także w przestrzennym rozkładzie urbanizacji, co przejawiało się głównie w spadku dominacji miasta Meksyk i otaczającego go centralnego regionu w poziomie urbanizacji oraz wskaźnika umiastowienia, co sprawiło, że współczesna sieć miejska tego kraju ma bardziej policentryczny charakter.

The process of urbanization of Mexico in the years 1950–2020

Abstract

The aim of the authors was to determine how the process of urbanization in Mexico took place in the years 1950–2020. Particular attention was paid to the study of spatial changes in the level of urbanization by region and state. The development and transformations of the urban network were also examined in terms of spatial differentiation in the number and size structure of cities. The conducted research indicates that in the analyzed period there was an urbanization boom, which is confirmed by both the increase in the value of the urbanization index from less than 43% in 1950 to nearly 79% in 2020, as well as a 4-fold increase in the number of cities, from 983 to 4189. Significant changes also took place in the spatial distribution of the level of urbanization, which was manifested mainly in the decline in the dominance of Mexico City and the surrounding central region in the concentration of urban population and urbanization, which made the contemporary urban network of this country more polycentric.

Słowa kluczowe: Meksyk; poziom urbanizacji; sieć miejska; urbanizacja.

Key words: Mexico; urbanization index; urban network; urbanization.

Otrzymano: 14.08.2022
Received: 14.08.2022
Zaakceptowano: 04.09.2022
Accepted: 04.09.2022
Sugerowana cytacja / Suggested citation: Wójtowicz, M., Skwarek, A. (2022). Proces urbanizacji Meksyku w latach 1950–2020. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 18, 70–94, doi: 10.24917/20845456.18.5

Wprowadzenie

Obszar dzisiejszego Meksyku był kolebką cywilizacji miejskich rozwijających się w Ameryce Środkowej. Tam właśnie powstały pierwsze prekolumbijskie ośrodki, które współcześni badacze uznają za osiedla mające miejski charakter. Za pierwsze miasto w omawianym regionie większość badaczy uznaje obecne San Lorenzo, ośrodek związany niegdyś z kulturą Olmeków, którego rozkwit przypadł na lata 1400–1000 p.n.e. (Olko, 2010: 27). Później w Mezoameryce rozkwitły jeszcze inne cywilizacje, które wykształciły również osiedla o charakterze miejskim, takie jak np.: Teotihuacan, miasta Majów, Zapoteków i Azteków (Hardoy 1973; Olko 2010).

Przybycie na ten obszar na początku XV wieku Hiszpanów i przeprowadzony przez nich podbój zakończyły funkcjonowanie przedkolumbijskich struktur osadniczych. Hiszpańscy konkwistadorzy szczególnie zainteresowani byli zajęciem miast, gdyż znajdujące się w nich świątynie i pałace kusiły bogatym wyposażeniem ze złota, srebra i szlachetnych kamieni. Wraz z tym podbojem rozpoczęła się też hiszpańska kolonizacja, która przyniosła stworzenie nowej sieci miejskiej, bazującej na europejskich wzorcach. Większość swych miast w Mezoameryce Hiszpanie zakładali na surowym korzeniu, nawet jeżeli korzystali z miejsca, w którym wcześniej funkcjonowało miasto Indian, to wprowadzali zupełnie inne plany przestrzenne, charakteryzujące się regularnym, szachownicowym układem ulic rozchodzących się z placu wyznaczającego centralny punkt miasta (Wyrobisz 1978; Czerny, Czerny 2017). Odstępstwa od tak regularnego rozplanowania pojawiały się głównie w miastach górniczych, związanych z wydobyciem srebra lub złota, jak np. w Zacatecas, Guanajuato, Taxco, których układ przestrzenny był bardziej zależny od ukształtowania terenu (Brown 2012; Murillo 2016).

W okresie kolonialnym i początkach niepodległości Meksyku proces urbanizacji przebiegał wolno, pomimo istnienia już stosunkowo dużej liczby miast, były to głównie niewielkie ośrodki. Dopiero na przełomie XIX i XX wieku doszło do przyspieszenia industrializacji, co spowodowało również ożywienie urbanizacji. W historiografii Meksyku okres ten, obejmujący 34 lata rządów dyktatorskich Porfirio Diaza (1876–1911), określa się mianem porfiriatu. Dla gospodarki był to okres stabilności, co zaowocowało ożywieniem i wzrostem gospodarczym, w dużej mierze związanym z napływem inwestycji zagranicznych nie tylko do górnictwa, lecz także do przemysłu przetwórczego i budowy linii kolejowych. Wraz z rozwojem przemysłu nasiliły się ruchy migracyjne ze wsi do miast. O ile w 1900 r. ok. 80% ludności mieszkało w osiedlach liczących poniżej 2,5 tys. mieszkańców, to do roku 1910 odsetek ten spadł do 70%. Zwiększyła się także liczba i wielkość miast. O ile w 1900 r. jedynie 5 miast liczyło ponad 50 tys. mieszkańców, to w 1910 było ich już

siedem, a miast przekraczających poziom 20 tys. mieszkańców było już ponad 70 (Kuntz Ficker, Speckman Guerra 2016: 508–509).

Dekada lat 1910–1920 była okresem rewolucji meksykańskiej, która w wymiarze demograficznym doprowadziła do spadku liczby ludności kraju, a także do dużych migracji wewnętrznych, skutkujących zmianami w rozmieszczeniu ludności. Paradoksalnie, skutkiem tych rewolucyjnych przemieszczeń wewnętrznych było przyspieszenie procesów urbanizacyjnych, wynikające głównie z odpływu ludności wiejskiej do głównych miast. Jak zauważają J. Garciadiego i S. Kuntz Flicker (2016: 568) odsetek ludności mieszkającej w stolicach stanów w latach 1910–1921 wzrósł z 8% do niemal 12%. Zauważają oni także, że w trakcie tej rewolucyjnej dekady do miasta Meksyk dotarło ok. 100 tys. imigrantów. Szybki rozwój dotyczył także miast związanych z rozwojem przemysłu naftowego, jak np. Tampico. Rewolucja meksykańska przyczyniła się więc do ważnej zmiany społecznej, polegającej na masowym przepływie ludności wiejskiej do miast (Garciadiego, Kuntz Flicker 2016: 565–569; Żuławska 2010).

Od początku lat 20. do około 1945 roku trwała odbudowa i przebudowa Meksyku w myśl postulatów wspomnianej rewolucji. Sytuacja polityczna i gospodarcza kraju była jednak bardzo napięta. Dodatkowe trudności pojawiły się wraz z światowym kryzysem gospodarczym, na przełomie lat 20. i 30. XX wieku. Z kolei wybuch II wojny światowej i przystąpienie do niej USA miały bardzo pozytywny wpływ na gospodarkę meksykańską. Współpraca ze Stanami Zjednoczonymi i innymi państwami koalicji walczącej z państwami Osi (Japonią i Niemcami) zwiększyły napływ kapitałów zagranicznych i przyspieszenie industrializacji. Zaangażowanie w tę wojnę USA i państw europejskich zwiększyło popyt na towary meksykańskie, a także zmusiło do rozwinięcia w kraju produkcji tych wyrobów, które wcześniej importowano. Lata 40. XX wieku były więc okresem dynamicznego wzrostu gospodarczego, napędzanego przyspieszoną industrializacją. Przełożyło się to na dynamiczny wzrost ludności miejskiej. Jak zauważają L Aboites i E. Loyo dekada ta przyniosła Meksykowi największy wzrost liczby ludności miejskiej w całym XX wieku. W latach 1921–1950 wskaźnik urbanizacji podwoił się z 14% do 28%, a liczba miast zwiększyła się z 39 do 84. Szczególnym beneficjentem dynamicznego rozwoju przemysłu oraz wzrostu zaludnienia było miasto Meksyk, które w latach 1921–1950 zwiększyło zaludnienie z 615 tys. do 2,8 mln mieszkańców (Aboites, Loyo 2016: 633).

Celem autorów artykułu było zbadanie, jak postępowały procesy urbanizacji Meksyku w latach 1950–2020. Szczególną uwagę zwrócono na określenie zmian w przestrzennym zróżnicowaniu poziomu urbanizacji oraz rozwój sieci miejskiej. Zbadano również jak zmieniła się struktura wielkościowa ośrodków miejskich w Meksyku. Za ośrodki miejskie, zgodnie z przyjętą od spisu ludności w 1930 r. zasadą, uznano miejscowości liczące co najmniej 2,5 tys. mieszkańców. Należy jednak podkreślić, iż już od lat 70. XX wieku większość meksykańskich badaczy zgłaszała zastrzeżenia do tak niskiego progu wielkościowego dla uzyskania statusu miejskiego, przy nieuwzględnianiu innych kryteriów miejskości, jak np. odsetka zatrudnionych w zawodach pozarolniczych. Należy tu podkreślić, że miejscowości z przedziału 2500–14 999 osób mają jednak miejsko-wiejski charakter, a udział zatrudnionych w sektorach pozarolniczych rośnie wraz z wielkością ośrodka. Większość badaczy zgadza się, że dopiero w przypadku miejscowości liczących

powyżej 15 tys. mieszkańców można mówić o w pełni miejskim ich charakterze (Unikel i in. 1978; Garza 2016). Zakres przestrzenny przedstawionych w artykule badań objął 31 stanów oraz Dystrykt Federalny, w którym leży stolica kraju – miasto Meksyk. Za badaczami meksykańskimi (Garza 2010) przyjęto podział stanów na 8 głównych regionów. W badaniach wykorzystano dane ze spisów ludności przeprowadzanych co dziesięć lat od 1950 do 2020 r. i udostępnianych przez Narodowy Instytutu Statystyki i Geografii (*Instituto Nacional de Estadística y Geografía – INEGI*).

Rozwój demograficzny i proces urbanizacji w latach 1950–2020

W latach 1950–2020 w Meksyku nastąpił blisko pięciokrotny wzrost liczby ludności. Na początku analizowanego okresu populacja tego kraju wynosiła bowiem 25,8 mln, by w ciągu kolejnych 30 lat osiągnąć poziom ponad dwu i dwukrotnie większy (66,8 mln w 1980). Tak szybkie tempo wzrostu ludności wyraźnie spowolniło w dekadzie lat 80. XX wieku, a ta tendencja spadkowa utrzymała się w kolejnych dekadach. Pomimo wyhamowywania tempa przyrostu ludności, zaludnienie kraju w 2020 roku osiągnęło poziom 126 mln osób, i było niemal czterokrotnie wyższe (o 388,4%) niż na początku badanego okresu (tab.1, ryc.1).

Tak intensywny przyrost ludności Meksyku spowodowany był wysokim tempem przyrostu naturalnego wynikającym z poprawy sytuacji ekonomicznej kraju, a w konsekwencji lepszym dostępem do opieki zdrowotnej oraz poprawą i rozbudową sieci kanalizacyjnej, a także większym dostępem do pitnej wody. Szczególnie lata 1950–1980 były okresem dynamicznego rozwoju gospodarczego realizowanego w oparciu o strategię industrializacji poprzez substytucję importu. Bardzo dynamicznie rozwijał się w tym okresie przemysł przetwórczy, ale dotyczyło to także niektórych sektorów górnictwa, szczególnie wydobycia ropy naftowej (Czerny 1994; Velásquez Garcia i in. 2016).

Wraz z rosnącą populacją Meksyku oraz procesem industrializacji obserwowany był także bardzo intensywny wzrost liczby ludności zamieszkującej miasta w porównaniu z liczbą ludności wiejskiej (tab.1). W 1950 roku po raz ostatni odnotowano przewagę tej ostatniej, która stanowiła wtedy 57,4% społeczeństwa Meksyku, podczas gdy udział ludności miejskiej wynosił jeszcze 42,6%. Dane z kolejnego spisu ludności w 1960 roku wykazały już nieznaczną przewagę ludności miejskiej (50,7%), nad wiejską (49,3%). Następne dekady charakteryzowały się intensywnym wzrostem wskaźnika urbanizacji, co wynikało ze znacznie szybszego tempa przyrostu ludności miejskiej, przy bardzo wolnym już wzroście ludności wiejskiej. W badanym półwieczu liczba ludności miejskiej zwiększyła się ponad 9-krotnie, podczas gdy wiejskiej jedynie o 80,4%, co skutkowało stopniowym spadkiem jej udziału w ogólnym zaludnieniu Meksyku. Na początku lat 80. XX wieku ludność miejska stanowiła już 2/3 populacji, podczas gdy mieszkańcy wsi – tylko 1/3. Tendencja ta utrzymywała się przez kolejne dekady aż do 2020 roku, w którym liczba ludności miejskiej doszła do 99,3 mln, przy wskaźniku urbanizacji o wartości 78,8%. W tym samym czasie liczba ludności wiejskiej osiągnęła 26,7 mln, z udziałem w zaludnieniu krajowym tylko 21,2% (tab. 1, ryc. 1 i 2).

Tab.1. Zmiany liczby, dynamiki i struktury ludności w Meksyku w latach 1950–2020

Lata	Liczba ludności (mln)			Dynamika (1950=100%)			Struktura ludności (%)	
	ogółem	miejska	wiejska	ogółem	miejska	wiejska	miejska	wiejska
1950	25,8	11,0	14,8	100,0	100,0	100,0	42,6	57,4
1960	34,9	17,7	17,2	135,3	160,9	116,2	50,7	49,3
1970	48,2	28,3	19,9	186,8	257,3	134,5	58,7	41,3
1980	66,8	44,3	22,5	258,9	402,7	152,0	66,3	33,7
1990	81,2	58,0	23,3	314,7	527,3	157,4	71,4	28,7
2000	97,5	72,8	24,7	377,9	661,8	166,9	74,7	25,3
2010	112,3	86,3	26,0	435,3	784,5	175,7	76,8	23,2
2020	126,0	99,3	26,7	488,4	902,7	180,4	78,8	21,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022

Analiza średniorocznego tempa zmian ludności w poszczególnych dekadach między spisowych pozwala zauważyć postępującą tendencję spadkową w latach 1950–2020 obejmującą zarówno ludność wiejską, jak i miejską. Śledząc dokładne wartości wspomnianego wskaźnika, można wyznaczyć trzy okresy z różnym tempem procesu urbanizacji, co związane było z zachodzącymi wtedy przemianami gospodarczymi. Pierwszy z nich obejmował lata 1950–1980 i charakteryzował się żywiołową urbanizacją, wynikającą z poprawy warunków gospodarczych i społecznych w kraju. Dziesięciolecie lat 80. XX wieku określa się mianem „straconej dekady". Kryzys gospodarczy będący wynikiem ogólnoświatowych problemów oraz wysokie zadłużenie zagraniczne znalazły swoje odzwierciedlenie także w spadku tempa przyrostu ludności, także i miejskiej. Ostatni okres obejmuje lata 1990–2020 i cechuje się stopniowym wyhamowaniem tempa urbanizacji. Wiąże się to ze stopniowym spadkiem tempa wzrostu ludności ogółem, które spada wraz z dalszym rozwojem gospodarczym Meksyku, zmianą modelu rodziny i przejściem demograficznym. W pierwszych dwóch dekadach XXI wieku różnica między średniorocznym tempem wzrostu notowanym dla ludności ogółem oraz dla ludności miejskiej stopniowo malała, co wskazuje na coraz mniejsze przepływy ludności między wsiami i miastami oraz na stopniowe wyhamowywanie procesu urbanizacji (ryc. 1).

W okresie żywiołowej urbanizacji wartość średniorocznego tempa wzrostu ludności ogółem przekraczała 3% rocznie, a w przypadku ludności miejskiej – nawet 4%. W dekadzie lat 1950–1960 wskaźnik średniorocznego tempa wzrostu ludności ogółem wynosił 3,08% i w kolejnych dwóch dekadach wzrastał, osiągając 3,32% w latach 1970–1980. W przypadku ludności miejskiej obserwowano natomiast odwrotną tendencję. Najwyższe wartości wskaźnika ludność miejska osiągnęła na początku analizowanego okresu (4,89%), a w kolejnych dekadach stwierdzono stopniowy spadek wartości badanego wskaźnika, aż do 4,58% w dekadzie lat 70. XX wieku. Podobną tendencję odnotowano w przypadku ludności wiejskiej, dla której również w dekadzie lat 50. XX wieku odnotowano najwyższą wartość tego wskaźnika – 1,52% a najniższą w latach 70. XX wieku – 1,25%. Warto również podkreślić, że wartości średniorocznego tempa wzrostu ludności wiejskiej były

dużo niższe niż w dla ludności ogółem, co wskazuje na duże przesunięcia ludności pomiędzy obszarami wiejskimi i miejskimi, związane z żywiołową urbanizacją (ryc. 1).

Wysokie wartości średniorocznego tempa zmian ludności w pierwszych dekadach omawianego 70-lecia były wynikiem poprawy sytuacji społeczno-gospodarczej po II wojnie światowej. Obserwowana w tym okresie znaczna przewaga wartości średniorocznego tempa zmian dla ludności miejskiej w stosunku do wiejskiej była efektem spadku znaczenia wsi na rzecz miast (Unikel i in. 1978; Garza 2003).

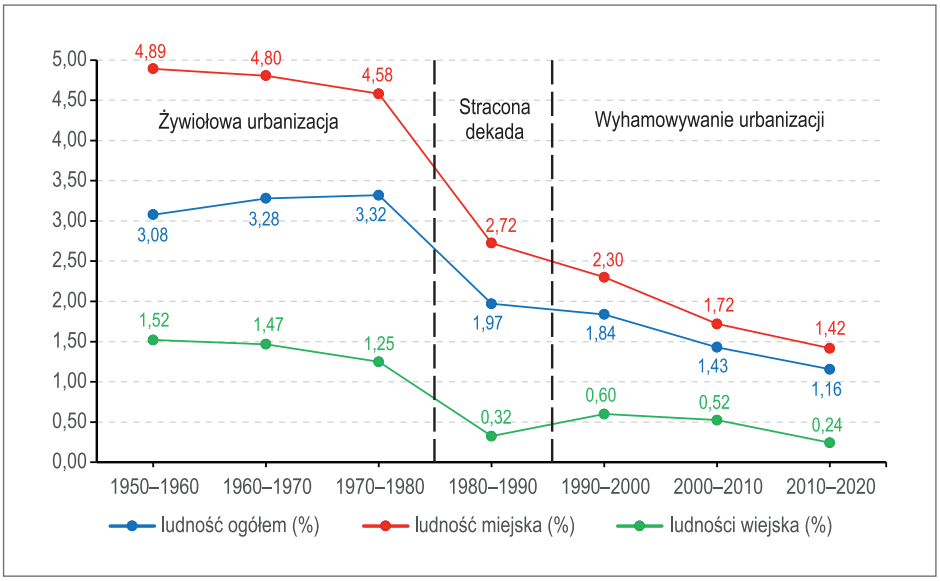

Ryc.1. Średnioroczne tempo zmian ludności miejskiej, wiejskiej i ogółem w Meksyku w latach 1950–2020 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie INEGI, 2022

Kolejny okres (tzw. straconej dekady lat 80. XX wieku) cechował się gwałtownym spadkiem wartości średniorocznego tempa zmian ludności we wszystkich trzech badanych grupach ludności. Jak już wcześniej wspomniano, wiązać to należy z głębokim i długotrwałym kryzysem gospodarczym. Średnioroczne tempo zmian dla ludności ogółem spadło w tej dekadzie do 1,97%, dla ludności miejskiej wynosiło 2,72%, natomiast najbardziej drastyczny spadek odnotowano w przypadku ludności wiejskiej, gdyż jego wartość spadła do 0,32%. Takie proporcje wartości średniorocznego tempa wzrostu ludności wskazują także, że skutki kryzysu gospodarczego szczególnie silnie odbiły się na ludności wiejskiej, skłaniając ją do migracji do miast i ograniczając jej przyrost do niespotykanego wcześniej minimum (ryc. 1).

Ostatni okres obejmujący lata 1990–2020 charakteryzował się zarówno wyhamowywaniem tempa przyrostu ludności jak i tempa urbanizacji, na co wskazywały coraz mniejsze różnice między wartościami średniorocznego tempa zmian ludności ogółem i ludności miejskiej. W przypadku ludności wiejskiej w dekadzie

lat 90. XX wieku odnotowano nieznaczny jej przyrost jednakże nadal wykazywała ona średnioroczne wartości przyrostu znacznie poniżej tych dla ludności ogółem. Świadczy to o dalszym odpływie ludności z terenów wiejskich do obszarów zurbanizowanych i choć liczba ludności wiejskiej cały czas nieznacznie wzrastała, to jednak traciła ona na znaczeniu w ogólnej strukturze ludności, potwierdzając tym samym postępującą urbanizację kraju (ryc. 1 i 2).

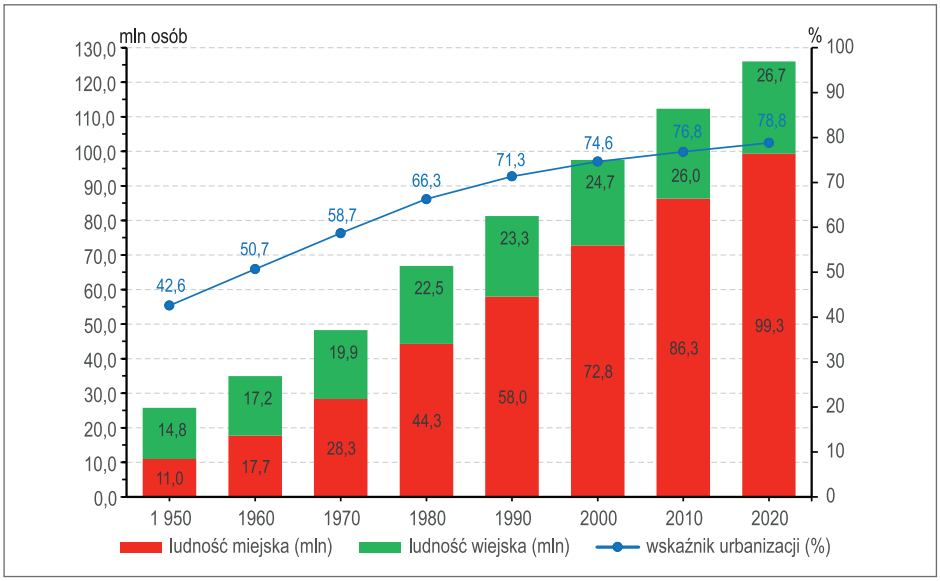

Ryc. 2. Zmiany liczby ludności miejskiej i wiejskiej oraz wskaźnika urbanizacji w Meksyku w latach 1950–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022

Zmiany wskaźnika urbanizacji w Meksyku najintensywniejsze były w latach 1950–1980, czyli w okresie wspomnianego powyżej tzw. „meksykańskiego cudu gospodarczego", charakteryzującego się rozkwitem gospodarki oraz poprawą warunków bytowych. Wartość wskaźnika wzrosła wówczas o prawie 25 punktów procentowych, z 42,6% do 66,3%. Znaczne zahamowanie wzrostu wskaźnika urbanizacji nastąpiło zaś w latach 80 XX wieku, wspomnianej już „straconej dekady". Doszło wówczas do załamania gospodarczego, co mogło przełożyć się na spadek intensywności migracji ze wsi do miast, a w konsekwencji – do wyhamowania rozwoju miast, także w następnych dekadach. W 1990 roku wartość wskaźnika urbanizacji wyniosła 71,3%, a do 2020 doszła do 78,8%, czyli zwiększyła się jedynie o 7,5 punktu procentowego (ryc.1, ryc. 2).

Pomimo obserwowanego w ciągu ostatnich 30 lat spadku tempa urbanizacji demograficznej, warto podkreślić, że Meksyk stał się jednym z najbardziej zurbanizowanych krajów świata, a zmiany urbanizacyjne zachodzą tam nadal na dużą skalę. Współcześnie coraz mniejszą rolę odgrywa jednak urbanizacja demograficzna, a wraz ze spadkiem tempa przyrostu naturalnego, maleje także tempo wzrostu ludności miejskiej, natomiast coraz większą rolę zaczynają odgrywać zmiany

o charakterze jakościowym, zachodzące w meksykańskiej sieci miejskiej. Zmiany te manifestują się najwyraźniej w przekształceniach struktury wielkościowej miast oraz procesach suburbanizacji, metropolizacji oraz megalopolizacji.

Zmiany liczby i struktury wielkościowej miast w latach 1950–2020

W Meksyku miastem określa się jednostkę osadniczą przekraczającą 2500 mieszkańców, jednak przez wielu naukowców liczba ta uznawana jest za zbyt niską, dlatego prowadząc badania nad miastami stosują inne podziały wielkościowe (Szymańska, 2008). Badania prowadzone przez meksykańskich naukowców ustaliły, że dominujący miejski charakter, biorąc pod uwagę strukturę zatrudnienia, fizjonomię oraz wyposażenie w infrastrukturę komunalną wykazują dopiero miejscowości (*localidades*) liczące powyżej 15 tys. mieszkańców. Natomiast w przypadku mniejszych miejscowości, zaliczanych formalnie do miast, udział zatrudnienia w zawodach pozarolniczych maleje wraz z wielkością miejscowości, a wraz z nim najczęściej także infrastruktura komunalna i jej fizjonomia wykazuje większy niedorozwój (Unikel i in. 1978; Garza 1999; Garza 2016).

W niniejszym opracowaniu autorzy postanowili podzielić meksykańskie miasta ze względu na liczbę ich mieszkańców wyodrębniając cztery ich główne grupy. Pierwsza z nich obejmuje miasta bardzo małe (2500–14999 mieszkańców), czyli te które we wskazanych powyżej badaniach meksykańskich autorów wykazywały jeszcze mieszany charakter, zachowując, szczególnie w przypadku mniejszych ośrodków, silnie wiejski charakter. Było to szczególnie widoczne na początku badanego okresu w spisach ludności w 1950 i 1960 r. (Unikel i in. 1978; Rivera 1994). Druga grupa obejmuje miasta małe (15 000–49 999 mieszkańców), cechujące się już w pełni wykształconym miejskim charakterem zarówno wyposażenia infrastrukturalnego i struktury zawodowej ludności. Trzecią grupę stanowią miasta średnie liczące od 50 tys. do 0,5 mln mieszkańców, a czwartą i ostatnią stanowią miasta duże liczące 0,5 mln i więcej mieszkańców. Każdą z tych grup podzielono jeszcze na dwie podgrupy (tab. 2).

W latach 1950–2020 odnotowano ponad czterokrotny wzrost liczby miast, czyli miejscowości (*localidades*) liczących powyżej 2,5 tys. mieszkańców, z 983 do 4189. Wraz ze wzrostem liczby miast zmieniła się jednak ich struktura wielkościowa. W 1950 r. aż 91,4% ogólnej liczby miast stanowiły ośrodki bardzo małe (do 15 tys. mieszkańców), a kolejne 6,2% przypadało na miasta małe (20–49 tys.), podczas gdy miasta średnie stanowiły jedynie 2,3% ogółu, a stolica kraju – Meksyk – była wtedy jedynym miastem dużym, milionowym ośrodkiem. W 2020 r. nadal najmniejsze miasta (których liczba wzrosła do 3448) zdecydowanie dominowały w sieci miejskiej kraju, ale z udziałem mniejszym – 82,3% ogółu. Udział miast małych wzrósł do 12,2%, a miast średnich do 4,6%. Udział miast dużych zwiększył się z 0,1% do 0,95%, ale w 2020 było ich już 40, w tym aż 11 skupiało ponad milion mieszkańców (oprócz stolicy, także Guadalajara, Monterrey, Ecatepec, Tijuana, Puebla, León, Ciudad Juarez, Zapopan, Nezahualcoyotl i Mexicali) (tab. 2, INEGI 2022).

Tab. 2. Liczba miast w Meksyku wg grup wielkościowych w latach 1950–2020

Grupy wielkościowe miast	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
Bardzo małe	***898***	***1089***	***1474***	***1831***	***2170***	***2528***	***3021***	***3448***
2 500–9 999	824	1017	1371	1650	1963	2291	2721	3087
10 000–14 999	74	72	103	171	197	237	300	361
Małe	61	86	119	196	263	335	413	509
15 000–19 999	22	35	47	77	96	109	304*	353*
20 000–49 999	39	51	72	119	167	226	109*	156*
Średnie	***23***	***34***	***55***	***85***	***132***	***148***	***181***	***192***
50 000–99 999	14	20	24	33	55	64	86	87
100 000–499 999	9	14	31	52	77	84	95	105
Duże	***1***	***3***	***4***	***19***	***21***	***30***	***36***	***40***
500 000–999 999	–	2	1	14	14	20	25	29
1 000 000 i więcej	1	1	3	5	7	10	11	11
Ogółem	**983**	**1212**	**2170**	**2131**	**2586**	**3041**	**3651**	**4189**

* – dla lat 2010 i 2020 podział na grupy wielkościowe 15 000 – 29 999 oraz 30 000 – 49 999

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022, dane dla lat 1950, 1960 i 1970 za Unikel i in. 1978, s. 31

Oprócz wzrostu liczby miast, ważnym elementem przemian miejskiej sieci osadniczej w Meksyku były zmiany w redystrybucji ludności między poszczególne klasy wielkościowe. Jak już wspomniano wcześniej, liczba ludności miejskiej Meksyku wzrosła w badanym siedemdziesięcioleciu ponad 9-krotnie z 11,1 mln do ponad 99 mln osób. W klasie wciąż najliczniejszych miast bardzo małych odnotowano wzrost liczby mieszkańców od 3,9 mln w 1950 r. do 18,7 mln w 2020 r., lecz udział tej grupy miast w koncentracji ludności miejskiej spadł prawie dwukrotnie, z 35,4% do 18,9%, czyli o 16,5 punktu procentowego. Warto przy tym zaznaczyć, że w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku udział tej grupy miast w ogólnej liczbie ludności miejskiej wykazał jedynie nieznaczne wahania, co wskazywać może na zahamowanie dalszego spadku ich znaczenia pod tym względem (tab. 3 i 4).

O ile w 1950 r. w miastach małych mieszkało tylko 1,6 mln osób, to do 2020 liczba ta wzrosła ponad ośmiokrotnie, do 13,2 mln. W tym samym czasie jednak udział tych miast w koncentracji ludności miejskiej obniżył się o ponad 1 punkt procentowy z 14,4% do 13,3%. Warto jednak podkreślić, że najniższy udział w dystrybucji ludności miejskiej ta grupa miała w 1970 r. i wynosił on wtedy jedynie 9,9%. W kolejnych dekadach miasta małe zaczęły stopniowo odzyskiwać swoje znaczenie i w ciągu całego 50-lecia badań jedynie nieznacznie straciły na znaczeniu w redystrybucji ludności miejskiej. Warto zaznaczyć, że jedynie grupy miast bardzo małych i małych straciły na znaczeniu w koncentracji ludności miejskiej, bowiem o ile w 1950 r. skupiały 49,8% ogółu ludności miejskiej to w 2020 r. już tylko 32,2% (tab. 3 i 4).

Tab. 3. Ludność miejska Meksyku wg grup wielkościowych w latach 1950–2020 (w mln)

Grupy wielkościowe miast	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
Bardzo małe	***3,9***	***5,3***	***7,4***	***9,7***	***11,2***	***13,4***	***16,2***	***18,7***
2 500–9 999	3,3	4,4	6,1	7,6	8,8	10,5	12,5	14,3
10 000–14 999	0,7	0,9	1,3	2,1	2,4	2,9	3,7	4,4
Małe	***1,6***	***2,2***	***2,9***	***4,9***	***6,8***	***8,7***	***10,6***	***13,2***
15 000–19 999	0,4	0,6	0,8	1,3	1,7	1,9	6,4*	7,4*
20 000–49 000	1,2	1,6	2,1	3,6	5,1	6,8	4,2*	5,9*
Średnie	***2,7***	***4,1***	***7,7***	***13,7***	***22,1***	***24,9***	***28,4***	***30,6***
50 000–99 999	0,8	1,5	1,7	2,3	3,9	4,5	5,9	6,1
100 000–499 999	1,9	2,5	6,0	11,4	18,2	20,4	22,5	24,5
Duże	2,9	6,4	11,3	16	17,9	25,7	31,2	36,5
500 000–999 999	–	1,5	0,5	9,2	8,9	12,5	16,4	20,6
1 000 000 i więcej	2,9	4,9	10,8	6,8	9,0	13,2	14,8	15,9
Ogółem	**11,1**	**18,0**	**29,3**	**44,3**	**58,0**	**72,8**	**86,3**	**99,0**

* – dla lat 2010 i 2020 podział na grupy wielkościowe 15 000 – 29 999 oraz 30 000 – 49 999

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022, dane dla lat 1950, 1960 i 1970 za Unikel i in. 1978, s. 31

W badanym okresie najbardziej zyskały na znaczeniu w koncentracji ludności miejskiej Meksyku głównie miasta średnie i duże. W tych pierwszych liczba mieszkańców zwiększyła się z 2,7 mln w 1950 r. do 30,6 mln w 2020, co dało wzrost ich udziału w dystrybucji ludności miejskiej z 24,4% do 30,9%. Jeszcze większy przyrost ludności dotyczył miast dużych, których zaludnienie zwiększyło się z 2,9 mln do 36,5 mln, a ich udział w koncentracji ludności miejskiej wzrósł z 26% do 36,9%. Miasta duże skupiają więc obecnie największy odsetek ludności miejskiej, podczas gdy w 1950 r. dotyczyło to miast bardzo małych. Warto jeszcze zauważyć, że największy udział w koncentracji ludności miejskiej miasta duże osiągnęły w 1970 r. i wynosił on 38,6%. Był to początek ostatniej dekady żywiołowej powojennej urbanizacji, w czasie której szczególnie szybkie tempo rozwoju odnotowały miasta duże i średnie, co wynikało z przyspieszonej industrializacji i migracji ludności do takich ośrodków. Warto zaznaczyć, że w 1970 r. miasta średnie i duże skupiały łącznie 64,9% ogółu ludności miejskiej (tab. 3 i 4).

Tab. 4. Struktura ludności miejskiej Meksyku wg grup wielkościowych 1950–2020 (w %)

Grupy wielkościowe miast	1950	1960	1970	1980	1990	2000	2010	2020
Bardzo małe	***35,4***	***29,3***	***25,3***	***21,9***	***19,3***	***18,4***	***18,8***	***18,9***
2 500–9 999	29,3	24,4	20,8	17,2	15,2	14,4	14,5	14,5
10 000–14 999	6,1	4,9	4,4	4,7	4,1	4,0	4,3	4,4
Małe	***14,4***	***12,2***	***9,9***	***11,1***	***11,7***	***12,0***	***12,3***	***13,3***
15 000–19 999	3,5	3,4	2,8	2,9	2,9	2,6	7,4*	7,4*

20 000–49 999	10,9	9,1	7,2	8,1	8,8	9,3	4,8*	5,9*
Średnie	24,2	22,8	26,3	30,9	38,1	34,2	32,9	30,9
50 000–99 999	7,2	8,5	5,8	5,2	6,7	6,2	6,8	6,2
100 000–499 999	17,3	14,2	20,5	25,7	31,4	28,0	26,1	24,7
Duże	***26,0***	***35,6***	***38,6***	***36,1***	***30,9***	***35,3***	***36,2***	***36,9***
500 000–999 999	0,0	8,4	1,8	20,8	15,3	17,2	19,0	20,8
1 000 000 i więcej	25,8	27,3	37,0	15,3	15,5	18,1	17,1	16,1
Ogółem	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

* – dla lat 2010 i 2020 podział na grupy wielkościowe 15 000–29 999 oraz 30 000–49 999

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022, dane dla lat 1950, 1960 i 1970 za Unikel i in. 1978, s. 31

W okresie żywiołowej urbanizacji (1950–1970) we wszystkich grupach wielkościowych miast notowano najwyższe wartości średniorocznego tempa zmian ludności, które następnie uległy gwałtownemu spadkowi w okresie tzw. „straconej dekady" lat 80. XX wieku. W pierwszych dwóch dekadach tego okresu szczególnie szybkie średnioroczne tempo wzrostu notowały miasta średnie i duże, jednakże w przypadku tych drugich dekada lat 70. XX wieku charakteryzowała się gwałtownym wyhamowaniem tempa wzrostu i spadkiem jego wartości poniżej średniej notowanej dla wszystkich miast. Ten kryzys rozwoju demograficznego miast dużych pogłębił się jeszcze w latach 80., kiedy to średnioroczne tempo wzrostu ludności tych miast wynosiło jedynie 1,13% podczas gdy dla ludności miejskiej ogółem zanotowano wartość 2,73%. Najniższe tempo rozwoju ludności notowały w tym okresie miasta bardzo małe. Natomiast grupa miast małych po stosunkowo wolnym tempie rozwoju ludności w dekadach lat 50. i 60. XX wieku od dekady lat 70. XX w. znajduje się na drugim miejscu pod względem jego szybkości, a w ostatniej analizowanej dekadzie wysuwa się na pierwsze miejsce (tab. 5, ryc. 3).

Tab. 5. Średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej Meksyku wg grup wielkościowych miast w latach 1950–2020 (w %)

Grupy wielkościowe miast	**1950–1960**	**1961–1970**	**1971–1980**	**1981–1990**	**1991–2000**	**2000–2010**	**2011–2020**
Bardzo małe	***2,97***	***3,43***	***2,74***	***1,45***	***1,81***	***1,92***	***1,45***
2 500–9 999	3,04	3,32	2,22	1,48	1,78	1,76	1,35
10 000–14 999	2,61	3,98	4,91	1,34	1,91	2,47	1,75
Małe	3,24	2,80	5,39	3,33	2,49	1,99	2,22
15 000–19 999	4,66	2,84	4,79	2,72	1,12	12,94	1,37
20 000–49 999	3,02	2,57	5,54	3,54	2,92	-4,82	3,50
Średnie	**4,27**	**6,51**	**5,93**	**4,90**	**1,20**	**1,32**	**0,75**
50 000–99 999	6,72	1,04	3,07	5,42	1,44	2,75	0,33

100 000–499 999	2,82	8,94	6,63	4,79	1,15	0,98	0,86
Duże	***8,24***	***5,85***	***3,54***	***1,13***	***3,68***	***1,96***	***1,58***
500 000–999 999	–	–10,24	33,46	–0,33	3,46	2,75	2,31
1 000 000 i więcej	5,52	8,23	-4,55	2,84	3,90	1,15	0,72
Ogółem	**4,95**	**4,99**	**4,22**	**2,73**	**2,30**	**1,72**	**1,38**

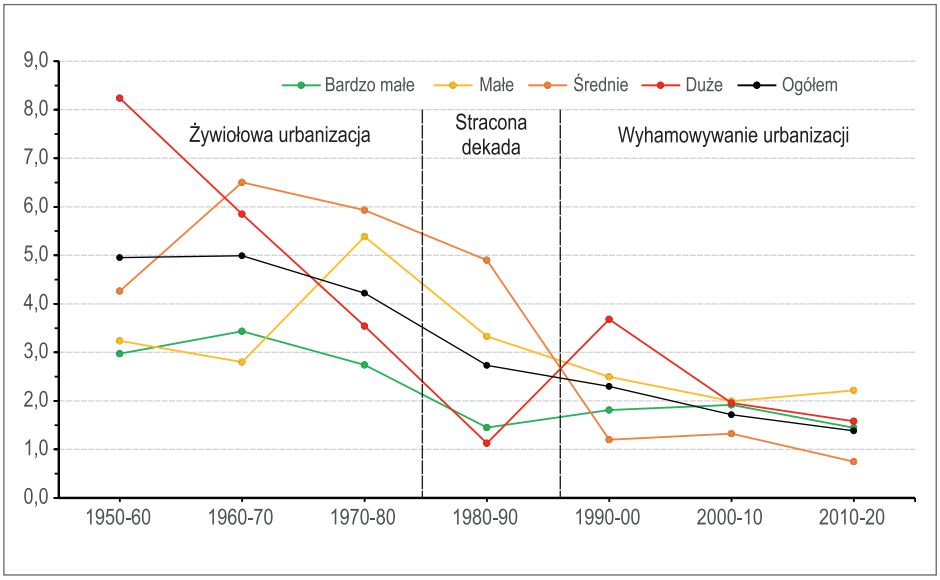

Ryc.3. Średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wg grup wielkościowych miast w latach 1950–2020 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z tabeli 5
* – dla lat 2010 i 2020 podział na grupy wielkościowe 15 000–29 999 oraz 30 000–49 999

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022, dane dla lat 1950, 1960 i 1970 za Unikel i in. 1978, s. 31

Po „straconej dekadzie" widoczny był gwałtowny wzrost średniorocznego tempa zamian zaludnienia miast dużych (3,68%). W dekadzie lat 90. XX wieku były one najszybciej rozwijającą się grupą miast, podczas gdy dekadę wcześniej rozwijały się najwolniej. W okresie wyhamowywania urbanizacji załamanie średniorocznego tempa wzrostu obserwuje się w grupie miast średnich, które z lidera we wcześniejszych okresach stają się najwolniej rozwijającą się ludnościowo grupą miast. Może być to skutkiem procesu metropolizacji, który szczególnie promuje szybki rozwój ludności dużych metropolii, co zresztą znajduje potwierdzenie w stosunkowo wysokich wartościach średniorocznego tempa wzrostu miast dużych. Towarzyszył im też szybki rozwój małych i bardzo małych miast położonych w obszarach metropolitalnych, co również znajduje potwierdzenie w stosunkowo wysokich wartościach średniorocznego tempa wzrostu ludności odnotowywanych w ostatnich dekadach w grupie miast małych i bardzo małych (tab. 5, ryc. 3).

Przestrzenne zróżnicowanie procesu urbanizacji w latach 1950–2020

Zmiany urbanizacyjne zachodzące w badanym okresie w Meksyku zostały również przeanalizowane w układzie przestrzennym, w podziale kraju na osiem regionów oraz 31 stanów plus Dystrykt Federalny (stołeczny). Do szczegółowych badań autorzy wybrali 4 przekroje czasowe (lata 1950, 1980, 1990 i 2020), wyznaczające granice wyróżnionych i scharakteryzowanych wyżej trzech głównych okresów ewolucji procesów urbanizacji i towarzyszących im przemian społeczno-gospodarczych. Lata 1950–1980 były okresem realizacji strategii industrializacji poprzez substytucję importu i żywiołowego rozwoju urbanizacji. Okres od 1980 do 1990 to tzw. „stracona dekada", w której kryzys gospodarczy oraz kryzys zadłużenia wpłynęły na osłabienie tempa urbanizacji i zmusiły władze Meksyku do zmiany polityki rozwoju gospodarczego, czyli do odejścia od strategii industrializacji poprzez substytucję importu na rzecz proeksportowej strategii rozwoju. Ta zmiana doprowadziła do liberalizacji wymiany handlowej, otwarcia się na napływ zagranicznych kapitałów zainteresowanych wykorzystaniem taniej miejscowej siły roboczej do produkcji na eksport, głównie do USA. Ukoronowaniem realizacji tej strategii, przyjmującej z jednej strony zalecenia tzw. konsensusu waszyngtońskiego, a z drugiej zmierzającej do integracji regionalnej i zdobycia dostępu do dużego rynku USA i Kanady stało się podpisanie w 1994 r. porozumienia o utworzeniu z tymi dwoma państwami organizacji NAFTA (Czerny 1994; Garza 1999, 2016).

W okresie żywiołowej urbanizacji obejmującej lata 1950–1980 odnotowano ponad dwu i półkrotny przyrost ludności Meksyku, któremu towarzyszył jeszcze większy, bo aż ponad czterokrotny, wzrost ludności miejskiej. Regionalne rozmieszczenie ludności wykazywało duże zróżnicowanie przestrzenne. Najludniejszym i najsilniej zurbanizowanym był Region Centralno-Wschodni, obejmujący stołeczny Dystrykt Federalny oraz otaczające go stany. W 1950 r. zamieszkiwało w nim 30,1% ogółu Meksykanów i aż 38,9% ogółu ludności miejskiej. Legitymował się on także najwyższym wskaźnikiem urbanizacji, sięgającym aż 55%. Warto również zwrócić uwagę, że region ten w badanym okresie charakteryzował się bardzo szybkim przyrostem ludności ogółem i ludności miejskiej o czym świadczą wyższe od średnich dla kraju wartości średniorocznego tempa ich wzrostu. W rezultacie do 1980 r. region ten zwiększył swój udział w koncentracji ludności ogółem do 35,2% ogółu mieszkańców kraju, a w przypadku ludności miejskiej – aż do 42%. W okresie żywiołowej urbanizacji, która wynikiem rozwoju przemysłu realizowanego w myśl strategii industrializacji poprzez substytucję importu, szczególnie dynamicznie rozwijał się stołeczny Meksyk oraz otaczające go stany (tab. 6).

W 1950 r. drugim pod względem koncentracji ludności był Region Centralno-Zachodni, którego głównym miastem (i zarazem drugim co do wielkości w kraju) była stolica stanu Jalisco – Guadalajara. W regionie tym zamieszkiwało wówczas 18,6% ogółu Meksykanów, natomiast miasta skupiały 18,4% ogółu ludności miejskiej kraju. Region ten jednak w analizowanym okresie odnotował znacznie wolniejsze od średniej krajowej tempo wzrostu ludności ogółem oraz ludności miejskiej, co sprawiło, że do 1980 r. jego udział w koncentracji ludności ogółem spadł do 16,6% ogółu mieszkańców kraju i 16,3% ogółu ludności miejskiej. Pozostawanie w cieniu Regionu Centralno-Wschodniego rozwijającego się dynamicznie wokół stolicy sprawiło, że region ten stracił trochę na znaczeniu w koncentracji ludności,

niemniej jednak utrzymał on drugą pozycję. W 1980 r. łącznie w obu tych regionach mieszkało 51,8% ludności ogółem i aż 58,3% ludności miejskiej Meksyku, potwierdzając tym samym tendencję do silnej koncentracji ludności i głównych miast w centralnej części kraju, która pojawiła się tu w czasach kolonialnych (tab. 6, ryc. 4).

Regionami, które w latach 1950–1980 zyskały na znaczeniu w koncentracji ludności ogółem oraz ludności miejskiej były: Północno-Zachodni i Północno-Wschodni. W przypadku pierwszego z nich, udział w koncentracji ludności zwiększył się z 6,7% do 8,2%, a w przypadku drugiego z 5,7% do 6,6% ogółu mieszkańców kraju, a ich udziały w koncentracji ludności miejskiej zwiększyły się odpowiednio z: 6,1% do 8,3% i z 7,2% do 8,2%. Odmienną tendencję zaobserwowano natomiast w przypadku trzeciego z regionów przy granicy z USA, czyli Północnego. W badanym okresie notował on wolniejsze od średniej krajowej tempo wzrostu ludności ogółem i ludności miejskiej wskutek czego stracił na znaczeniu w jej koncentracji w skali kraju z 14,4% do 11,3% w przypadku ludności ogółem i z 12,7% do 10% odnośnie ludności miejskiej. Warto jednak zaznaczyć, że w 1980 r. wszystkie trzy północne regiony kraju należały do stosunkowo dobrze zurbanizowanych, o czym świadczą wysokie wartości ich wskaźników urbanizacji, z których najwyższą miał Region Północno-Wschodni gdzie wynosiła ona aż 82,1%. Wynikało to z bardzo silnej urbanizacji leżącego w tym regionie stanu Nuevo Leon (87,4%), którego stolica – Monterrey (zarazem czwarte co do wielkości miasto kraju) przeżywało w tym okresie dynamiczny rozwój demograficzny. Natomiast Region Północno-Zachodni należał do najszybciej urbanizujących się, z najwyższym tempem średniorocznego wzrostu ludności wynoszącym 5,83% (tab. 6, ryc. 4).

Warto jeszcze przyjrzeć się zmianom, jakie zaszły w Regionie Południowym, który notował w badanym okresie najniższe średnioroczne tempo wzrostu ludności (2,37%), przy średniej dla kraju równej 3,23%. Spowodowało to utratę przezeń znaczenia w koncentracji ludności ogółem, z 12,6% w 1950 r. do 9,8% w 1980 r. Wiązać to należy z gwałtownym odpływem migracyjnym mieszkańców z tego regionu do innych części Meksyku i za granicę. Region ten stanowią trzy typowo rolnicze stany (Chiapas, Oaxaca i Guerrero), dodatkowo zdominowane przez ludność indiańską zamieszkującą głównie na wsiach, dlatego też zarówno na początku, jak i na końcu badanego okresu notował on najniższe wskaźniki urbanizacji wynoszące odpowiednio: 21,6%, i 35,7%, a jego udział w koncentracji ludności miejskiej kraju nawet zmalał – z 6,4% do 5,3% (tab. 6, ryc. 4)

Nieco lepiej przedstawiała się sytuacja w Regionie Wschodnim oraz na Półwyspie Jukatan, notowały one bowiem średnioroczne tempo wzrostu ludności zbliżone do średniej krajowej, co pozwoliło im utrzymać udział w koncentracji ludności ogółem. Region Wschodni notował szybsze tempo urbanizacji, więc nieznacznie zyskał na znaczeniu w koncentracji ludności miejskiej, z 6,9% do 7,1% ogółu, natomiast wolniej urbanizujący się Półwysep Jukatan stracił na znaczeniu, z 3,3% do 2,7%. Warto jednak podkreślić, że w obrębie tego regionu znajdował się stan Quintana Roo, który w analizowanym okresie zanotował najwyższe tempo urbanizacji w skali całego kraju, a wartość średniorocznego wskaźnika wzrostu ludności miejskiej sięgnęła tam 10,2%. Należy jednak podkreślić, że stan ten był wówczas we wczesnej fazie zaludniania i dopiero tworzyła się tam sieć miast. W 1950 r. istniało w nim tylko jedno miasto, niewiele przekraczające 7 tys. mieszkańców, a do roku 1980 ich liczba zwiększyła się zaledwie do 9 (tab. 6, ryc. 4).

Tab. 6. Liczba ludności miejskiej i ogółem (w mln) oraz wskaźnik urbanizacji wg stanów Meksyku w latach 1950 i 1980

Regiony i stany	1950		1980		Wskaźnik urbanizacji (%)		Liczba miast		Średnioroczne tempo wzrostu ludności(%)	
	ogółem	miejska	ogółem	miejska	1950	1980	1950	1980	ogółem	miejskiej
Ogółem	**25,78**	**10,97**	**66,85**	**44,30**	**42,6**	**66,3**	**983**	**2131**	**3,23**	**4,76**
Północny--Zachód	***1,72***	***0,67***	***5,48***	***3,69***	***39,1***	***67,2***	***59***	***184***	***3,93***	***5,83***
Baja California	0,23	0,14	1,18	1,00	64,5	85,3	4	21	5,64	6,63
Baja California Sur	0,06	0,02	0,22	0,15	32,9	69,7	2	9	4,30	6,94
Nayarit	0,29	0,10	0,73	0,41	34,1	57,1	15	41	3,11	4,89
Sinaloa	0,64	0,18	1,85	1,05	27,9	56,7	15	65	3,62	6,10
Sonora	0,51	0,23	1,51	1,07	45,3	70,5	23	48	3,69	5,23
Północny	***3,72***	***1,39***	***7,56***	***4,42***	***37,5***	***58,5***	***119***	***204***	***2,39***	***3,92***
Coahuila	0,72	0,41	1,56	1,20	57,4	77,4	26	38	2,60	3,63
Chihuahua	0,85	0,37	2,01	1,41	44,1	70,3	22	40	2,92	4,53
Durango	0,63	0,18	1,18	0,60	28,7	50,4	21	39	2,12	4,06
San Luis Potosi	0,86	0,26	1,67	0,79	30,4	47,0	24	46	2,26	3,75
Zacatecas	0,67	0,17	1,14	0,43	25,0	37,5	26	41	1,80	3,18
Północno--Wschodni	1,46	0,79	4,44	3,64	54,5	82,1	35	78	3,78	5,21
Tamaulipas	0,72	0,38	1,92	1,45	53,0	75,1	18	37	3,34	4,55
Nuevo Leon	0,74	0,41	2,51	2,20	55,9	87,4	17	41	4,16	5,72
Centralno--Zachodni	***4,80***	***2,02***	***11,11***	***7,23***	***42,0***	***65,1***	***197***	***353***	***2,84***	***4,35***
Aguascalientes	0,19	0,10	0,52	0,37	54,9	70,4	4	12	3,44	4,30
Colima	0,11	0,07	0,35	0,26	60,1	74,7	9	16	3,82	4,58
Guanajuato	1,33	0,55	3,01	1,77	41,6	58,9	45	71	2,76	3,96
Jalisco	1,75	0,84	4,37	3,30	47,9	75,6	75	138	3,11	4,69
Michoacan	1,42	0,46	2,87	1,53	32,0	53,3	64	116	2,37	4,12
Centralno--Wschodni	***7,76***	***4,27***	***23,53***	***18,62***	***55,0***	***79,1***	***305***	***728***	***3,77***	***5,03***
Dystrykt Federalny	3,05	2,88	8,83	8,83	94,5	100,0	82	16	3,61	3,80
Hidalgo	0,85	0,18	1,55	0,51	21,2	32,7	26	53	2,02	3,51

Meksyk	1,39	0,37	7,56	6,01	26,4	79,4	80	330	5,80	9,76
Morelos	0,27	0,12	0,95	0,70	43,4	73,8	19	81	4,24	6,10
Puebla	1,63	0,54	3,35	1,90	33,2	56,8	69	182	2,44	4,29
Queretaro	0,29	0,07	0,74	0,35	24,2	47,4	6	21	3,21	5,56
Tlaxcala	0,28	0,11	0,56	0,32	38,8	57,6	23	45	2,26	3,62
Południowy	***3,25***	***0,70***	***6,56***	***2,34***	***21,6***	***35,7***	***128***	***256***	***2,37***	***4,10***
Chiapas	0,91	0,21	2,08	0,70	23,1	33,7	31	77	2,81	4,12
Guerrero	0,92	0,20	2,11	0,88	21,7	41,9	37	78	2,81	5,09
Oaxaca	1,42	0,29	2,37	0,76	20,7	32,0	60	101	1,72	3,21
Wschodni	***2,40***	***0,76***	***6,45***	***3,15***	***31,6***	***48,8***	***97***	***242***	***3,35***	***4,86***
Tabasco	0,36	0,08	1,06	0,41	21,9	38,2	13	33	3,65	5,58
Veracruz	2,04	0,68	5,39	2,74	33,3	50,9	84	209	3,29	4,76
Półwysep Jukatan	***0,67***	***0,36***	***1,71***	***1,21***	***54,5***	***70,6***	***43***	***86***	***3,19***	***4,09***
Campeche	0,12	0,07	0,42	0,29	57,4	69,4	11	18	4,21	4,87
Quintana Roo	0,03	0,01	0,23	0,13	26,9	59,1	1	9	7,34	10,20
Yucatan	0,52	0,29	1,06	0,78	55,2	73,5	31	59	2,43	3,42

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022

W kryzysowych latach 1980–1990 odnotowano znaczący spadek tempa urbanizacji. Średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wyniosło wówczas w Meksyku jedynie 2,72%, podczas gdy wcześniej sięgało ono 4,76% (tab. 6 i 7). Wiązało się to również z dużymi zmianami w układzie przestrzennym procesu urbanizacji, który najkrócej można określić jako odejście od koncentracji ludności miejskiej stolicy i szerzej w Regionie Centralno-Wschodnim na rzecz bardziej policentrycznego rozwoju sieci miejskiej (Rivera 1994; Garza 1999, 2016).

W dekadzie lat 80. XX wieku Region Centralno-Wschodni charakteryzował się najniższym średniorocznym tempem wzrostu ludności ogółem (1,41%) oraz ludności miejskiej (1,79%). Natomiast w przypadku najbardziej zaludnionego Dystryktu Federalnego, w którym położone jest miasto Meksyk, odnotowano ujemne wartości średniorocznego tempa wzrostu wynoszące -0,7% dla ludności ogółem oraz -0,72% dla ludności miejskiej, co potwierdza wspomnianą powyżej tendencję do dekoncentracji ludności. Region ten nieznacznie stracił na znaczeniu w koncentracji ludności ogółem, z 35,2% w 1980 do 33,3% w 1990 roku, natomiast w przypadku ludności miejskiej odnotowano znacznie większy spadek, bo z 42,0% do 38,4%. Najbardziej widoczny spadek koncentracji ludności miejskiej odnotowano w przypadku Dystryktu Federalnego, który jeszcze w 1980 r. skupiał blisko 1/5 miejskiej populacji Meksyku, a w 1990 już tylko 14,2% (tab. 6 i 7).

Warto odnotować, że w okresie „straconej dekady" najszybciej urbanizował się Region Południowy, notując średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej na poziomie 5,11%. Wcześniej, w latach żywiołowej urbanizacji, był on w grupie regionów notujących niskie tempo urbanizacji i legitymującym się najniższym

wskaźnikiem urbanizacji wynoszącym w 1980 r. zaledwie 35,7%. Odrabiając te urbanizacyjne zaległości, region ten wyraźnie zwiększył liczbę mieszkańców swych miast, z 2,34 mln do 3,86 mln osób, co sprawiło, że jego udział w koncentracji ludności miejskiej kraju wzrósł z 5,3% do 6,7%. Podobną sytuację odnotowano w przypadku Półwyspu Jukatan, który również wcześniej należał do regionów wolno urbanizujących się, a w dekadzie lat 80. XX wieku wyraźnie odrabiał dystans, notując średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej na poziomie 4,13%. W przypadku tego regionu ważnym czynnikiem urbanizacji był rozwój turystyki, głównie w stanie Quintana Roo, który w tej dekadzie notował ponownie rekordowe tempo średniorocznego wzrostu ludności miejskiej, wynoszące 10,56% (tab. 6 i 7, ryc. 5).

Regionami, które w okresie „straconej dekady" również notowały szybsze od średniej krajowej średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej były: Północno-Zachodni (3,35%) i Północny (3,19%). Także i wcześniej notowały one stosunkowo duże tempo urbanizacji, co było związane z rozwojem miast przygranicznych. Od połowy lat 60. XX wieku Meksyk zaczął realizować program *Maquiladoras fronterizas,* wspierający rozwój pracochłonnych gałęzi przemysłu w miastach strefy przygranicznej (Czerny 1994; Dorocki, Brzegowy 2014). Był to jeden z czynników przyspieszających urbanizację w północnych regionach i przyczyniający się także do napływu ludności do przygranicznych miast (Acosta 2009). Kryzys gospodarczy w dekadzie lat 80. XX wieku zmusił też Meksyk do zmiany strategii rozwoju gospodarczego i przestawienie się na bardziej proeksportową strategię, co było szczególnie widoczne w przemyśle samochodowym. Napływ nowych inwestycji motoryzacyjnych od lat 80. w dużej mierze skierowany był do północnych regionów Meksyku, z których produkcja kierowana była głównie na rynek USA. Liczne inwestycje koncernów samochodowych oraz ich kooperantów przyczyniły się do dalszego szybkiego rozwoju tamtejszych miast (Wójtowicz 2015, 2017). W rezultacie splotu tak sprzyjających czynników przygraniczne stany północnego Meksyku odnotowały zdecydowanie szybsze tempo urbanizacji i już w 1980 r. wyróżniały się wysokim wskaźnikiem urbanizacji, który do 1990 r. jeszcze bardziej wzrósł. Najwyższe jego wartości odnotowano dla Nuevo Leon (92,%) i Baja California (90,9%) (ryc. 4, tab. 7).

Ostatni z wydzielonych okresów, czyli lata 1990–2020, cechuje się dalszym spowalnianiem urbanizacji, co wiąże się z ogólnym spadkiem przyrostu ludności oraz osiągnięciem już przez większość stanów stosunkowo wysokiego poziomu zurbanizowania. W analizowanym 30-leciu średnioroczne tempo wzrostu ludności Meksyku wynosiło 1,48%, natomiast ludności miejskiej: 1,82% (tab. 7).

Zapoczątkowane w dekadzie lat 80. XX reformy i liberalizacja gospodarki oraz postępująca od 1994 r. integracja w ramach NAFTA sprawiły, że północne regiony kraju, które wówczas uzyskały silny impuls rozwojowy, nadal notowały przyspieszone tempo urbanizacji oraz przyrostu ludności. Szczególnie widoczne było to w regionach: Północno-Zachodnim, Północno-Wschodnim i Północnym, które w badanym okresie notowały znacznie wyższe od średniej krajowej średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej, odpowiednio: 2,28%, 2,12% i 1,89%. Dwa pierwsze regiony notowały także wyższe od średniej krajowej tempo przyrostu ludności ogółem, odpowiednio: 1,83% i 1,87%, co wskazuje, że było ono wzmacniane napływem migracyjnym. W efekcie szybszego tempa urbanizacji, regiony te nieznacznie

zwiększyły udział w koncentracji ludności miejskiej Meksyku. W przypadku Regionu Północno-Zachodniego był to wzrost z 8,8% do 10,1%, dla Regionu Północno-Wschodniego z 8,1% do 8,8%, a w Północnym z 10,4% do 10,7%. Warto również pamiętać, że w 2020 r. większość stanów tworzących tamte regiony notowała jedne z najwyższych w Meksyku wskaźników urbanizacji, odróżniając się szczególnie od południa kraju (tab. 7, ryc. 4).

Region Centralno-Wschodni, koncentrujący największy odsetek ludności miejskiej Meksyku i notujący w dekadzie lat 80. XX wieku gwałtowne spowolnienie urbanizacji utrzymał, tę tendencję także w kolejnym okresie, notując najniższe średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej (1,52%). Co prawda, Dystrykt Federalny nie wykazywał już ubytku ludności miejskiej, ale wartość średniorocznego tempa jej wzrostu była najniższa w kraju wynosząc zaledwie 0,36% (tab. 7). Dekoncentracja mieszkańców Dystryktu Federalnego zaowocowała szybszym średniorocznym tempem wzrostu ludności miejskiej ościennych stanów, jak np.: Queretaro, Hidalgo, Tlaxcala i Puebla (ryc. 5). Nie zmienia to jednak faktu, że pomimo przesunięć wewnętrznych w redystrybucji ludności miejskiej region ten stracił na znaczeniu w jej koncentracji w skali kraju. O ile bowiem jeszcze w 1980 r. mieszkało w nim 42% ogółu mieszkańców miast Meksyku to do 1990 r. udział ten spadł do 38,4% a w 2020 wyniósł już tylko 35,2% (tab. 6 i 7).

Najszybciej urbanizującym się regionem w ostatnim analizowanym okresie był Półwysep Jukatan, w którym średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wynosiło 3,01%. W regionie tym znajdował się też najszybciej urbanizujący się wtedy stan – Quintana Roo, w który wartość analizowanego wskaźnika wynosiła aż 5,23%. Region ten jest przykładem urbanizacji turystycznej, kiedy to w wyniku rozwoju masowej turystyki (w tym szczególnie międzynarodowej) rozwinęły się miasta nastawione na jej obsługę. Szczególnie dobrze widać to właśnie na przykładzie stanu Quintana Roo, który jeszcze w 1980 r. był stosunkowo słabo zaludniony i zurbanizowany, a na jego sieć miejską składało się jedynie 9 miast. Natomiast w 2020 r. wskaźnik urbanizacji sięgnął w nim już ponad 90%, a liczba miast wzrosła 3-kronie do 27 (tab. 6 i 7, ryc. 4 i 5).

Region Wschodni obejmujący stany Veracruz i Tabasco, leżące nad Zatoką Meksykańską nie osiągnął tak spektakularnego wzrostu ludności miejskiej jak Półwysep Jukatan. Średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej wyniosło w nim w latach 1990–2020 zaledwie 1,30% i było najniższe na tle pozostałych regionów. Wydobycie ropy naftowej z szelfu Zatoki Meksykańskiej i związane z tym zanieczyszczenie wód hamuje rozwój turystyki w tym regionie i sprawia, że w analizowanym okresie notował on także niższe od średniej krajowej tempo rozwoju ludności ogółem, wskazujące na odpływ migracyjny stamtąd. W efekcie region ten stracił na znaczeniu zarówno pod względem koncentracji ludności ogółem, z 9,5% do 8,3% jak i ludności miejskiej, z 7,3% do 6,3% (tab. 7).

Odmienną sytuację zaobserwowano natomiast w najsłabiej zurbanizowanym Regionie Południowym, który już w czasie „straconej dekady" zaczął nadrabiać zapóźnienia urbanizacyjne i kontynuował je także w ostatnim okresie, notując stosunkowo wysokie średnioroczne tempo wzrostu ludności miejskiej (2,13%). Pozwoliło mu to nieznacznie poprawić wartości wskaźnika urbanizacji oraz udziału w koncentracji ludności miejskiej, co nie zmienia jednak faktu, że pozostaje on najsłabiej zurbanizowaną częścią Meksyku (tab. 7, ryc. 4).

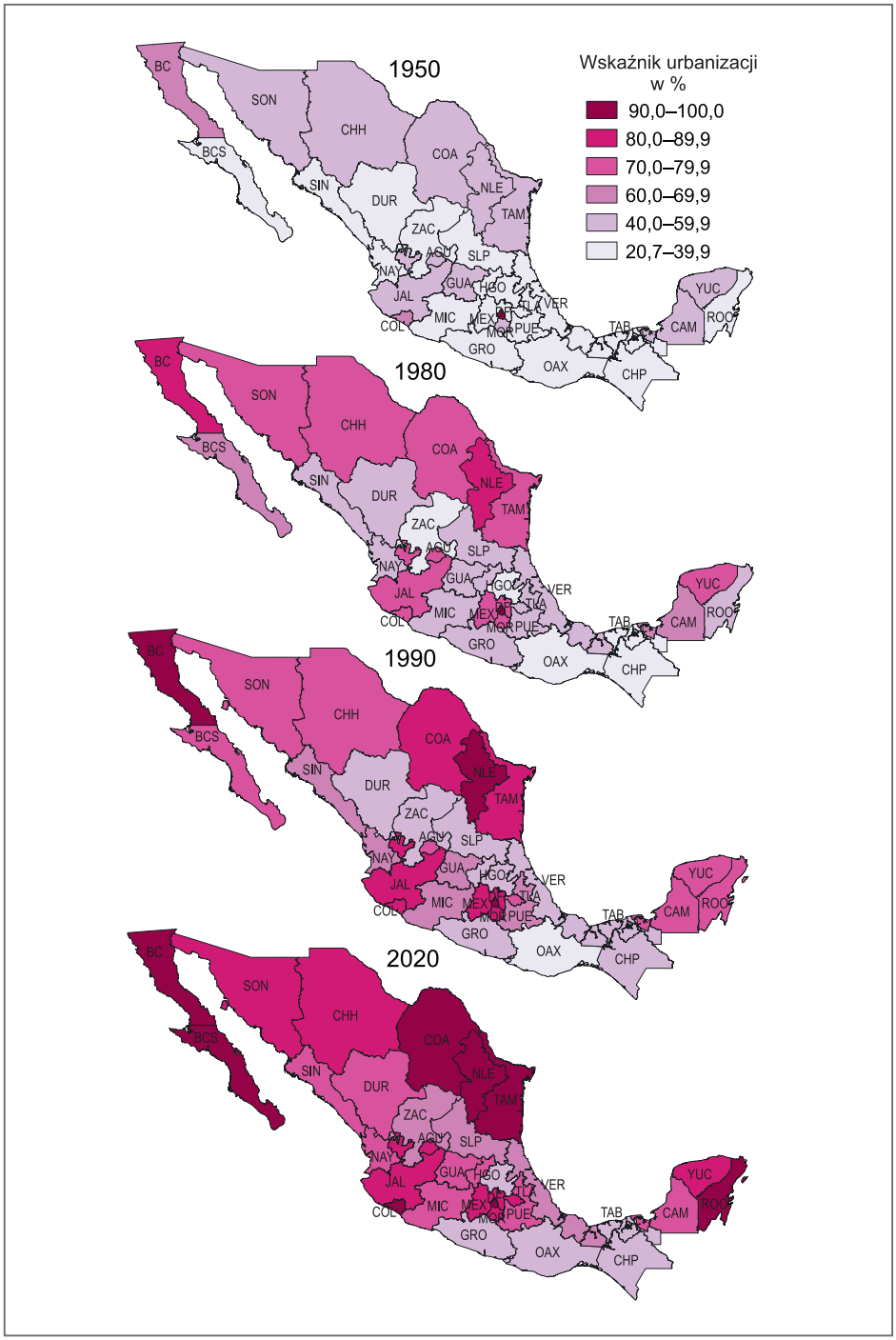

Ryc. 4. Zmiany wskaźnika urbanizacji w Meksyku według stanów w latach 1950–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022

Tab. 7. Liczba ludności miejskiej i ogółem (w mln) oraz wskaźnik urbanizacji według stanów w Meksyku w latach 1990 i 2020

Regiony i stany	1990		2020		Wskaźnik urbanizacji (%)		Liczba miast		Średnioroczne tempo wzrostu ludności(%)	
	ogółem	miejska	ogółem	miejska	1990	2020	1990	2020	ogółem	miejskiej
Ogółem	81,25	57,96	126,11	99,43	71,3	78,8	2586	4189	1,48	1,82
Północny--Zachód	6,83	5,13	11,77	10,08	75,0	85,6	227	273	1,83	2,28
Baja California	1,66	1,51	3,77	3,52	90,9	93,4	32	53	2,77	2,86
Baja California Sur	0,32	0,25	0,80	0,73	78,3	91,5	12	15	3,12	3,66
Nayarit	0,82	0,51	1,24	0,89	62,1	71,8	45	57	1,36	1,85
Sinaloa	2,20	1,41	3,03	2,31	64,1	76,4	85	86	1,06	1,66
Sonora	1,82	1,44	2,94	2,63	79,1	89,3	53	62	1,61	2,02
Północny	9,04	6,05	13,27	10,62	66,9	80,0	239	282	1,29	1,89
Coahuila	1,97	1,70	3,15	2,90	86,1	92,3	44	44	1,57	1,81
Chihuahua	2,44	1,89	3,74	3,32	77,4	88,7	45	52	1,43	1,89
Durango	1,35	0,77	1,93	1,44	57,4	74,5	42	50	1,20	2,09
San Luis Potosi	2,00	1,11	2,82	1,92	55,2	67,9	53	64	1,15	1,85
Zacatecas	1,28	0,59	1,62	1,04	45,9	64,1	55	72	0,80	1,93
Północno--Wschodni	5,35	4,67	9,31	8,77	87,4	94,2	83	135	1,87	2,12
Tamaulipas	2,25	1,82	3,53	3,21	81,1	90,9	44	46	1,51	1,90
Nuevo Leon	3,10	2,85	5,78	5,57	92,0	96,2	39	89	2,10	2,25
Centralno--Zachodni	13,98	9,96	21,42	17,07	71,2	79,7	452	712	1,43	1,81
Aguascalientes	0,72	0,55	1,43	1,20	76,5	84,0	16	41	2,30	2,62
Colima	0,43	0,36	0,73	0,66	83,3	90,1	18	21	1,80	2,06
Guanajuato	3,98	2,53	6,17	4,46	63,4	72,3	99	168	1,47	1,91
Jalisco	5,30	4,34	8,35	7,37	81,9	88,2	159	261	1,52	1,78
Michoacan	3,55	2,19	4,75	3,38	61,6	71,2	160	221	0,98	1,47
Centralno--Wschodni	27,07	22,23	41,55	34,97	82,1	84,2	806	1574	1,44	1,52
Dystrykt Federalny	8,24	8,21	9,21	9,14	99,7	99,2	29	35	0,37	0,36
Hidalgo	1,89	0,85	3,08	1,84	44,8	59,8	82	176	1,65	2,63

Meksyk	9,82	8,29	16,99	14,43	84,4	84,9	300	679	1,85	1,87
Morelos	1,20	1,02	1,97	1,59	85,6	80,8	77	105	1,68	1,48
Puebla	4,13	2,65	6,58	4,95	64,3	75,2	214	345	1,57	2,10
Queretaro	1,05	0,63	2,37	1,87	59,7	79,1	37	109	2,74	3,71
Tlaxcala	0,76	0,58	1,34	1,14	76,5	84,7	67	125	1,91	2,26
Południowy	8,85	3,86	13,22	7,25	43,6	54,9	360	548	1,35	2,13
Chiapas	3,21	1,30	5,54	2,70	40,4	48,6	120	206	1,84	2,47
Guerrero	2,62	1,37	3,54	2,12	52,3	59,8	106	142	1,01	1,46
Oaxaca	3,02	1,19	4,13	2,44	39,5	59,1	134	200	1,05	2,42
Wschodni	7,73	4,25	10,47	6,25	54,9	59,7	300	493	1,01	1,30
Tabasco	1,50	0,75	2,40	1,23	49,7	51,4	60	148	1,58	1,70
Veracruz	6,23	3,50	8,06	5,02	56,2	62,2	240	345	0,86	1,21
Półwysep Jukatan	2,39	1,81	5,11	4,41	75,7	86,4	119	172	2,56	3,01
Campeche	0,54	0,37	0,93	0,70	70,0	75,1	25	33	1,85	2,09
Quintana Roo	0,49	0,36	1,86	1,68	73,9	90,4	18	27	4,52	5,23
Yucatan	1,36	1,07	2,32	2,04	78,6	87,7	76	112	1,79	2,16

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022

Podsumowując przestrzenne zróżnicowanie procesu urbanizacji Meksyku w całym 70-leciu należy zauważyć, że przyjęty przez autorów podział jego na trzy okresy widoczny jest również w trakcie analizy danych regionalnych. W każdym z wyróżnionych okresów badane regiony wykazywały zróżnicowane tendencje urbanizacyjne. W okresie żywiołowej urbanizacji (1950–1980) na szczególną uwagę zasługuje dominujący proces koncentracji urbanizacji w regionie Centralno-Wschodnim, w którym znajduje się Dystrykt Federalny ze stolicą oraz otaczające go stany. Region ten na koniec tego okresu skupiał aż 42% ogółu ludności miejskiej kraju. W kolejnych dwóch okresach główną rolę zaczęły odgrywać procesy dekoncentracji ludności miejskiej oraz działalności gospodarczej, a szczególnie przenoszeniem tej drugiej do północnych regionów. Skutkowało to stopniowym spadkiem udziału regionu Centralno-Wschodniego, do 35,2% w 2020. Od dekady lat 80. XX wieku, także inne czynniki, poza industrializacją, zaczęły odgrywać ważną rolę w procesie urbanizacji. Najlepszym na to przykładem jest Półwysep Jukatan, który głównie w wyniku urbanizacji turystycznej stał się jednym z najbardziej zurbanizowanych regionów w kraju. Warto również wspomnieć, że regionem charakteryzującym się najniższym poziomem urbanizacji pozostał Południowy obejmujący stany: Guerrero, Oaxaca i Chiapas. Obszar ten cechuje się wysokim odsetkiem ludności indiańskiej, nadal zamieszkującej głównie na wsi, nie został też on objęty żywiołową industrializacją, a rozwijająca się tam turystyka etniczna, (głównie dzięki lokalnemu dziedzictwu kulturowemu, folklorze i rękodziele), nie ma jeszcze aż tak masowego charakteru aby wywołać przyspieszenie urbanizacji. Dlatego Region Południowy zarówno w okresie żywiołowej urbanizacji jak

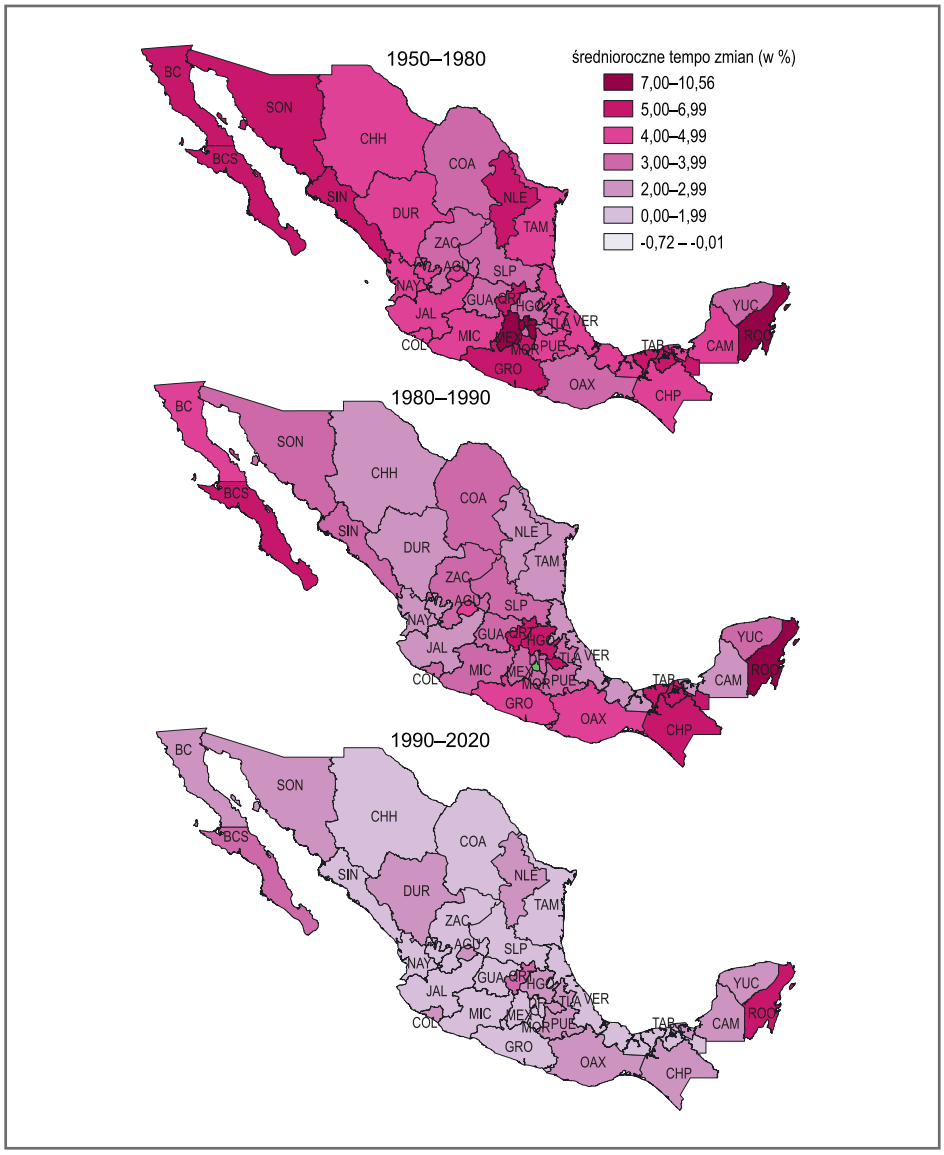

Ryc. 5. Zmiany wskaźnika średniorocznego tempa wzrostu ludności miejskiej w Meksyku według stanów w podokresach 70-lecia 1950–2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie: INEGI, 2022

i w czasach jej wyhamowywania, notował niższe od średniej krajowej średnioroczne tempo wzrostu ludności ogółem, świadczące o jej odpływie stamtąd. Jedynie w okresie straconej dekady odnotował on odwrotną tendencję, co było związane z zahamowaniem migracji do innych części kraju w warunkach kryzysu gospodarczego. W ostatnim okresie wyhamowywania urbanizacji Region Południowy notował stosunkowo wysokie średnioroczne tempo przyrostu ludności miejskiej,

co świadczyć może o stopniowym doganianiu przezeń reszty kraju. W 2020 r., wspólnie z sąsiadującym z nim Regionem Wschodnim legitymował się on najniższymi wartościami wskaźnika urbanizacji, więc należy przypuszczać że w najbliższej przyszłości to właśnie tamte dwa regiony będą nadal nadrabiały swe urbanizacyjne zaległości.

Podsumowanie

W analizowanych latach 1950–2020 Meksyk dokonał dużego postępu urbanizacyjnego, czego wyrazem może być wzrost wskaźnika urbanizacji z 42,6% do 78,8% oraz liczby miast z 983 do 4189. Przebieg procesu urbanizacji w badanym okresie można podzielić na trzy fazy. Pierwsza z nich obejmująca lata 1950–1980 charakteryzowała się bardzo żywiołową urbanizacją, obejmującą praktycznie wszystkie stany, choć dominujące w tym okresie procesy koncentracji industrializacji i działalności gospodarczej w centralnej części kraju sprzyjały szybszemu rozwojowi miast w Regionie Centralno-Wschodnim, obejmującym także stolicę Meksyku. Region ten w 1980 r. skupiał aż 42% ogółu ludności miejskiej kraju.

Zaistniały w dekadzie lat 80. XX wieku kryzys gospodarczy oraz powiązany z nim wzrost zadłużenia kraju zmusiły władze Meksyku do zmiany strategii rozwoju gospodarczego, czyli do liberalizacji wymiany handlowej z zagranicą, a jednocześnie zachęciły do silniejszej integracji regionalnej z USA i Kanadą. Znalazło to także swoje odzwierciedlenie w przestrzennym układzie procesu urbanizacji. W regionie Centralno-Wschodnim nastąpiło gwałtowne spowolnienie urbanizacji, związane z dekoncentracją działalności przemysłowej, natomiast szybszy rozwój tego procesu zanotowały peryferyjne obszary. Na szczególną uwagę zasługują te z północy Meksyku, które od lat 90. XX wieku, wraz z wejściem tego kraju do NAFTA i zacieśnianiem współpracy gospodarczej z USA, zyskały dodatkowy impuls rozwojowy, który uwidocznił się także w przyspieszeniu urbanizacji, co szczególnie widać w przypadku stanów i miast przygranicznych (*border cities*). W ostatnim wydzielonym okresie obejmującym lata 1990–2020, można mówić o zdecydowanie bardziej policentrycznym rozwoju urbanizacji i spadku znaczenia centralnych regionów kraju. Wraz z rozwojem społeczno-gospodarczym Meksyku pojawiły się także nowe czynniki przyspieszające urbanizację w różnych jego częściach. Przykładem urbanizacji turystycznej może być Półwysep Jukatan, a szczególnie stan Quintana Roo, w których rozwój masowej turystyki stał się w tym okresie dominującym czynnikiem przyspieszającym tam urbanizację. Pomimo stałego spadku tempa wzrostu ludności miejskiej, w najbliższych dekadach należy się spodziewać rozwoju urbanizacji, gdyż (jak wykazano w badaniach) w Meksyku nadal są regiony opóźnione pod tym względem. Ponadto należy zakładać, że dalszym przemianom będzie podlegać struktura wielkościowa miast i redystrybucja ludności w poszczególnych grupach wielkościowych miast. W dekadzie 2010–2020 najszybciej pod względem przyrostu ludności rozwijały się miasta małe leżące blisko dużych ośrodków, co było wynikiem postępujących procesów suburbanizacji i metropolizacji.

Literatura

Aboites, L., Loyo, E. (2016). Budowa nowego państwa (1920–1945). W: E. Velásquez García, i. in., *Nowa historia Meksyku.* Warszawa: PWN, 582–636.

Acosta, J.A.E. (2009). Migration and urbanization in Northwest Mexico's border cities. *Journal of the Southwest, 51*(4), 445–455.

Aguilar, A.G., Gaizbord, B. (2001). La distribución espacial de la población. Concentración y dispersión. W: J. Gómez de León Cruses, C.R. Romero (red). *La población de México. Tendencias y perspectivas sociodemográficas hacia el siglo XXI*. México: Consejo Nacional de Población, Fondo de Cultura Económica, s. 553–604.

Brown, K.W. (2012). *A History of Mining in Latin America. From the Colonial Era to the Present*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Czerny, M. (1994). *Restrukturyzacja przemysłu i rozwój regionalny Meksyku*. Warszawa: Centrum Studiów Latynoamerykańskich – CESLA, Uniwersytet Warszawski.

Czerny, M. (2014). *Stare i nowe w przestrzeni miast Ameryki Łacińskiej*. Warszawa: Wydawnictwo UW.

Czerny, M., Czerny, A. (2017). Regularny układ przestrzenny miasta latynoamerykańskiego – historia i rozwój. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, *6*, 19–34. http://dx.doi.org/10.18778/2300–0562.06.01

Dorocki, S., Brzegowy, P. (2014). The maquiladora industry impact on the social and economic situation in Mexico in the era of globalization. W: M. Wójtowicz, A. Winiarczyk-Raźniak (red.). *Environmental and socio-economic transformations in developing areas as the effect of globalization*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 93–110.

Garciadiego, J., Kuntz Flicker, S. (2016). Rewolucja meksykańska. W: E. Velásquez García, i in., *Nowa historia Meksyku*. Warszawa: PWN, s. 528–581.

Garza, G. (1999). Global economy, metropolitan dynamics and urban policies in Mexico. *Cities*, *16*(3), 149–170.

Garza, G. (2003). *La urbanizacion de Mexico en el siglo XX*. Mexico: El Colegio de Mexico.

Garza, G. (2016). The transformation of the urban system in Mexico. W: T. Champion, G. Hugo (red.), *New Forms of Urbanization*. New York: Routledge, s. 153–170.

Garza, G., Schteingart, M. 2010. *Los grandes problemas de Mexico, Desarrollo urbano y regional*. Mexico: Colegio de Mexico.

Hardoy, J.E. (1973). *Pre-Columbian cities*. New York: Walker and Company.

Kuntz Ficker, S., Speckman Guerra, E. (2016). Porfiriat. W: E. Velásquez García, i in., *Nowa historia Meksyku*. Warszawa: PWN, s. 481–527.

Murillo, D. V. (2016). *Urban Indians in a silver city: Zacatecas, Mexico, 1546–1810*. Stanford: Stanford University Press.

Olko, J. (2010). *Meksyk przed konkwistą*. Warszawa: PIW.

Rivera, S. (1994). Desarrollo y urbanización regional en México, 1970–1990. *Estudios Demográficos y Urbanos*, *9*(3), 657–699.

Szymańska, D. (2008). Urbanizacja na świecie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Unikel, L., Ruiz, C., Garza, G. (1978). *El desarrollo urbano de México: diagnostico e implicaciones futuras.* México: El Colegio de México.

Velásquez Garcia, E. i inni. (2016). *Nowa Historia Meksyku*. Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWN.

Wyrobisz, A. (1978). Teoria i praktyka budowy hiszpańskich miast kolonialnych w Ameryce Północnej w XVI–XVIII wieku. *Przegląd Historyczny*, *69*(2), 185–213.

Wójtowicz, M. (2015). Przekształcenia przestrzennej struktury meksykańskiego przemysłu samochodowego pod wpływem BIZ. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, *29*(1), 7–26.

Wójtowicz, M. (2017). Rola przemysłu samochodowego w rozwoju społeczno-gospodarczym Meksyku. *Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego, 31*(4), 83–102. https://doi.org/10.24917/20801653.314.6

Żuławska, U. (2010). Gospodarcze postulaty rewolucji meksykańskiej a ich realizacja. *Ameryka Łacińska. Kwartalnik Analityczno-Informacyjny*, *3–4*(69–70), 19–27.

Źródła danych

INEGI (2022). *Censos y Conteos de Población y Vivienda.* Instituto Nacional de Estadística y Geografía – INEGI, Mexico, DF. https://www.inegi.org.mx/programas/ccpv/2020/default.html

Notka biograficzna o autorze: Mirosław Wójtowicz, dr nauk o Ziemi w zakresie geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna), adiunkt w Katedrze Geografii Społeczno-Ekonomicznej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień procesów urbanizacji i industrializacji oraz turystyki kulturowej w Ameryce Łacińskiej, ze szczególnym uwzględnieniem Argentyny, Brazylii i Meksyku.

Biographical note of author: Mirosław Wójtowicz, Ph.D. in Earth Sciences in the field of Geography (specialization in Socio-Economic Geography), associate professor in the Department of Socio-Economic Geography at the Pedagogical University of Cracow. His research interests focus on issues of urbanization and industrialization processes as well as cultural tourism in Latin America, with particular emphasis on Argentina, Brazil and Mexico.

ORCID: 0000-0003-3633-745X

miroslaw.wojtowicz@up.krakow.pl

Notka biograficzna o autorze: Aleksandra Skwarek, mgr geografii (specjalność geografia społeczno-ekonomiczna i gospodarka przestrzenna), doktorantka Szkoły Doktorskiej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Do jej zainteresowań badawczych należą procesy demograficzne, urbanizacyjne i globalizacyjne na świecie, ze szczególnym uwzględnieniem państw Ameryki Łacińskiej.

Biographical note of author: Aleksandra Skwarek, MSc of Geography (specialization in Socio-Economic Geography and Spatial Economy), a doctoral student at the Doctoral School of the Pedagogical University of Cracow. Her research interests include demographic, urbanization and globalization processes in the world, with a special focus on Latin American countries.

ORCID: 0000-0001-7422-7855

e-mail: aleksandra.skwarek@doktorant.up.krakow.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.6

Marcela Virginia Santana Juárez

Mexico Distribution of COVID-19 in Mexico and obesity comorbidities

Abstract

The COVID-19 pandemic, caused by the SARS-CoV-2 virus, began in China in December 2019. The World Health Organization (WHO) declared it a pandemic on March 11, 2020. In Mexico, the first cases were registered in February 2020. On December 31st, 2021, three epidemic waves or peaks were registered, when some cases and deaths had a differentiated space-time behavior in the national territory, in which comorbidities, as one of the socio-spatial conditioning factors, also had an influence. The objective of this work is to analyze morbidity and mortality due to SARS-CoV-2, caused by the COVID-19 disease, with obesity comorbidities: high blood pressure, diabetes, obesity, and cardiovascular disease, accumulated from the years 2020 and 2021. Methodology. For this research, a literature review was carried out on the role of comorbidities in deaths from COVID-19. The universe of study is Mexico. The spatial disaggregation scale is at the level of the federal entity or state-owned, with 32 spots. The sources of information are the Daily Technical Communications of the COVID-19 from the Government of Mexico; the Ministry of Health; the General Directorate of Epidemiology (DGE); information from the National Institute of Statistics and Geography (INEG), as well as information from the *Geosalud México* site. The analysis methods are the implementation of a geographic database, at the state-owned level, from which tables, maps and the generation of indicators (absolute values, percentages and ratio) were prepared, as well as thematic cartography using GIS software.

Keywords: COVID-19, comorbidities, spatial distribution.

Received: 03.11.2022
Accepted: 07.11.2022

Suggested citation: Juárez M.V.S. (2021). Distribution of COVID-19 in Mexico and obesity co-morbidities. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 18, 95–110, doi: 10.24917/20845456.18.6

Introduction

Epidemics and pandemics are ancient phenomena that have always accompanied humanity. The COVID-19 pandemic started in late 2019, in Asia. The first outbreak of this disease began in the industrial city of Wuhan, Hubei province, China,

on December 10th, 2019, on the banks of the Yangtze River, a disease that the World Health Organization (WHO) declared a pandemic on March 11th, 2020.

The spatial distribution was presented in a differentiated way in the world territory, in the regions and in the countries, due to various epidemiological, socioeconomic, political, and cultural factors, among others.

By December 2021, worldwide, 287,910,417 cases and 5,434,990 total deaths were registered. The countries with the highest values were: the United States (53,506,483 cases and 816,686 deaths), Brazil (22,277,239 cases and 618,984 deaths), Argentina (5,606,745 cases and 117,146 deaths), Colombia (5,147,039 cases and 129,901 deaths), and Mexico (3,969,686 cases and 299,285 deaths), among others (Johns Hopkins University, 2021).

58.2% of the world population received at least one dose of the anti-COVID-19 vaccine. 9.15 billion doses were administered worldwide and 32.09 million each day. However, only 8.5% of people in low-income countries received at least one dose (Our world in data, 2021), so access to vaccines was uneven.

In Mexico, the first cases were registered in February 2020, according to the Mexican Daily Technical Report COVID-19, published by the Ministry of Health of the Government of Mexico. By December 31st, 2021, a total of 3,979,723 cases (by residence entity) and 299,428 accumulated deaths (by medical unit entity) were reported. These situations influenced several conditioning factors, one of them being the comorbidities of obesity: hypertension, diabetes mellitus, and cardiovascular diseases, among others, which have their origin in the unhealthy lifestyles of the population. The percentage of vaccination was 63% (Our world in data, December 2021).

In the national territory, the distribution of accumulated cases and deaths show great contrasts among the 31 states and Mexico City, according to both the various socio-spatial conditions and the comorbidities of obesity.

It is important to know what the population gets sick of and dies from, where, why and to what extent, with the purpose of generating geographical knowledge that may improve levels of health and well-being, in accordance with the United Nations agenda on sustainable development goals, specifically "Health for all at all ages." Generating cartography of the territories with the most vulnerable populations is essential to provide inputs aimed at decision-making, in the proposal of strategies, policies, as well as intersectoral activities, because health is a transversal axis that has to do with people, with families, and with various sectors, such as health, food, environment, economy, transportation, education, among others.

This work aims to analyze the morbidity and mortality from SARS-CoV-2, caused by the COVID-19 disease, and the role of obesity comorbidities: high blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular disease, accumulated by December 31st, 2021. This research is developed through six sections: introduction, theoretical aspects, methodological aspects, results, final considerations, and references.

Theoretical support

One of the oldest backgrounds that addressed the importance of health and the environment was that developed by Hippocrates of Cos (460 BC) in his work "About

the waters, the airs and the places." In this work, he established the characteristics that the geographical situations of Asia and Europe could exert on the disease.

The first published work of medical geography was developed by Leonhard Ludwig Finke in 1792, *Versuch einer allgemeinen medicinisch-praktischen Geographie.* Under the paradigm of determinism, he performs an analysis of the topography of diseases (Barcellos C., Buzai G. and Santana P. 2018).

Another contribution was given by Dr. John Snow, father of Epidemiology, who drew up a map of the Soho neighborhood, which is a small central sector of the City of London, during the epidemic in 1854. On the map, the dots are the cases of cholera and the crosses represent the water wells where the sick drank. Snow confirmed the hypothesis that cholera was transmitted through water and suggested closing the Broad Street well, which appeared to be the focus of the cases. With this procedure, the cases ended, so this verification served to bring down the cholera epidemics in Europe.

The rise of Medical Geography was mainly during the 19th century and the first years of the 20th century, characterized by a set of medical topographies or paleographies, carried out mostly by doctors of the time. The classical approach prioritized disease over health and went from a Hippocratic model, represented by the miasma theory, its spatial expression and medical topographies, to another typical of positivist medicine, represented by the microbial theory (Pickenhayn, 2014).

In 1933, Max Sorré published the *Annales de Géographie los Complexes patogénes et Géographie Médicale*. In 1955 he described the general principles of Medical Geography and related them to the distribution of pathogenic complexes. He highlighted an approach that consisted of showing the distribution of diseases (geography of diseases) and another regional approach, since each region is characterized by an association of endemics or epidemics, linked to geographic characteristics (Ramírez, n.d.).

Since the 1970s, an integrated analysis of the geography of health has evolved, mainly with an approach that addresses more attention to the social conditions that influence the health of populations (Tisnes, 2014).

Health Geography is a branch of Geography focused on the analysis of the health situation of the population. It has two main sub-branches for carrying out its studies: Medical Geography, for the analysis of the spatial distribution and diffusion of diseases, as well as Geography of Health Services, for the analysis of care systems (Buzai and Santana, 2020).

The current topics that are developed are vulnerability in health, poverty and health, environmental quality and health, climate and health, territory and health, health facilities and services, as well as urban and rural areas and health, where the relationship between health and the environment is addressed in a clustered manner, with various local, regional and global conditioning factors like: geographic, environmental, social, economic, cultural, political, among others.

A theoretical contribution, raised by Buzai and Santana, is related to the Socio-spatial Conditioning Factors of Health (SCFH), which are defined as conditions that influence the health situation, but do not determine it, since there is always a margin of uncertainty that arises from individual characteristics and from man's responses to health problems (Buzai and Santana, 2018). These authors state that the "spatial dimension with which it broadens the context of health could theoretically

encompass all the potential contextual conditioning factors, with a multiscale approach, from the local to the global. Beyond Biology and lifestyle, all contextual conditioning will be socio-spatial at a specific time" (Buzai and Santana, 2018).

These socio-spatial conditions have had a differential role in the expansion of the COVID-19 pandemic. Comorbidities are one of those conditions that have had a differential influence on cases and deaths from COVID-19, but do not determine them.

Comorbidities

According to the World Health Organization, comorbidity is the simultaneous occurrence of two or more diseases in the same person (WHO in Ávila, 2007).

Comorbidity can be measured in three ways: through the frequency of association between two entities or health problems, by counting the number of diseases present in an individual in a simple mathematical way or through comorbidity scales, which combine the number and severity of current diseases (Blanco et al. 2017).

According to Santana (2009a and 2009b), the causes associated with the change in mortality, morbidity and demographic patterns are associated with non-communicable diseases, that is, chronic diseases such as: cancer, heart diseases, vascular accidents, and mental disorders), among others (Santana, et al., 2014). In recent years, eating disorders and mental illnesses have been added to this trend.

Obesity is a chronic, complex and multifactorial metabolic disease, associated with a chronic inflammatory state, in which an abnormal or excessive accumulation of fat prevails and can be detrimental to health (WHO, 2020).

Obesity plays an essential role in the development of other diseases such as: type 2 diabetes mellitus (DM2), dyslipidemia, high blood pressure (HBP) and cardiovascular diseases (Carretero et al., 2020). The above then becomes comorbidity, which is defined as the simultaneous occurrence of two or more diseases in the same person (WHO in Ávila, 2007).

These situations can aggravate the situation and risk for a person who presents symptoms of COVID-19, since the person who suffers from obesity comorbidities is more likely and vulnerable to death (Santana J. 2021).

In Mexico, lifestyles are having an increasing impact on the morbidity and mortality of the population, which is reflected in the increase in obesity and chronic-degenerative diseases, such as diabetes mellitus, cancer, heart disease, as well as cardiovascular and liver diseases, among others. This situation can occur at the same time or one after the other, which means that this interaction can worsen the evolution of both (Santana, G. 2020).

Methodological support

The universe of study is the country of Mexico; the scale of analysis is by federal entity or states. It includes 32 states, including Mexico City, with a total population

of 126,014,024 people, according to data from the Population and Housing Census of the National Institute of Statistics and Geography (INEGI 2021).

The analysis methods are the implementation of geographic databases at the state level, from which tables and graphs were prepared and thematic cartography was generated through the use of GIS software, which allowed the generation of indicators of cases and deaths by COVID -19 and comorbidities like obesity, diabetes, hypertension, and cardiovascular sicknesses (absolute values, percentages, and ratio of the number of deaths among non-deceases per 100 inhabitants).

The sources of information are the Daily Technical Communications of the COVID-19 from the Government of Mexico, published by the Ministry of Health; information from the National Institute of Statistics and Geography (INEGI, 2021), as well as information from the *Geosalud México* site.

Variables and indicators

For the development of COVID-19 and comorbidities, two subtopics were addressed:

- The first subtopic presents an overview of the main comorbidities in the morbidity and mortality of COVID-19: number of people with comorbidities, number and percentage of deceased, number and percentage of non-deceased, as well as the indicator of the ratio of the number of deceased divided by the non-deceased per 100 inhabitants. Information metadata belongs to the place of residence.
- The second subtopic focuses on the distribution of the comorbidities selected in this research: high blood pressure, diabetes, obesity, and cardiovascular disease, together and accumulated during the 2020–2021 period, at the federal entity level. With indicators similar to the previous topic, it also includes the number of people with comorbidities, the number and percentage of deceased, the number and percentage of non-deceased and the ratio of the number of deceased divided by the non-deceased per 100 inhabitants.
- The generation of the thematic cartography of the second topic consisted in the elaboration of maps of absolute values and the indicator of the ratio for comorbidities. In the case of absolute values of the total number of people who had comorbidities, they were classified into four ranges: the very high range includes the absolute values corresponding to Mexico City and the State of Mexico (for presenting atypical data), while the rest of the data were classifications in three ranges, in equal intervals. The ratio indicator was classified into three ranges by equal intervals: high, medium and low.

Results

In Mexico, according to INEGI (2021), during the January-June 2021 period, deaths from COVID-19 were the leading cause of death, nationwide, with 145,159. It was followed by heart diseases with 113,899 deaths and diabetes mellitus with 74,418 deaths (INEGI 2022).

According to the Our World in Data site (2021), the proportion of people vaccinated against COVID-19, by December 30th, 2021, was 63%, whereas the one with a complete vaccination program was 56% and with a partial one, 7%. In this month, the increase in cases continued, but with low deaths; however, it is important to know the role of comorbidities in deaths from COVID-19, especially in the most affected territories.

Spatial distribution of positive cases and deaths accumulated by COVID-19 (2020 -2021), at the federal entity level

Considering the spatial distribution of positive cases accumulated by COVID-19 (2020 -2021), at the federal entity level, Mexico City is in the highest range in the center of the country (1,003,554 cases); in the high range is the State of Mexico (384,119 cases), Guanajuato in the center (203,986 cases) and Nuevo León in the northeast (210,212 cases). The mid-range includes nine states located in the central west, at the north of the slope of the Gulf of Mexico, as well as in the center, such as Jalisco (166,441), Puebla (126,738), Veracruz (124,876) and Sonora (123,441).

It should be highlighted that these ranges of accumulated cases contain the most important metropolitan areas, in terms of population size. In the low and very low ranges, there are 10 and 9 entities, respectively, located mainly in the south-east and north-west of Mexico, as well as some in central Mexico (Table 1 and Figure 1).

In the national territory, the accumulated deaths show great contrasts among the 31 states and Mexico City. In the very high range is Mexico City (it is the one that houses the largest metropolitan area in Mexico), with 52,811 accumulated deaths, as well as the State of Mexico with 33,095, in the center of the country.

The high range comprises five entities: Nuevo León (13,836), in the north; Jalisco (17,632) and Guanajuato (13,321) in the central west; Puebla (15,753) in the center; and Veracruz (14,799) on the slope of the Gulf of Mexico. The main metropolitan areas show high and very high ranges, according to population size.

In the middle range, there are 9 states located mainly on the northern border, such as Baja California (10,911), Sonora (9,248) and Sinaloa (9,043), as well as in the center such as Michoacán (8,054), and Hidalgo (7,779).

In the low and very low ranges, there are 8 entities, respectively, located in the northwest, south, and southeast of Mexico, such as Durango (3,093) and Chiapas (2,134) (Table 1 and Figure 1).

Table 1. México COVID-19. Positive cases and accumulated deaths per federal entity, as of December 31st, 2021

Entity	Positive cases*	Positive deaths**
Aguascalientes	39263	3117
Baja California	91570	10911
Baja California South	61831	2407

Campeche	24356	2068
Coahuila	102029	7818
Colima	33409	2229
Chiapas	23654	2134
Chihuahua	80715	8749
México city	1003554	52811
Durango	51038	3093
Guanajuato	203986	13321
Guerrero	77561	6123
Hidalgo	63429	7779
Jalisco	166441	17632
State of México	384119	33095
Michoacán	73983	8054
Morelos	50752	4914
Nayarit	34693	3016
Nuevo León	210212	13836
Oaxaca	84043	5422
Puebla	126738	15753
Querétaro	100453	5881
Quintana Roo	62066	4025
San Luis Potosí	108549	6803
Sinaloa	75641	9043
Sonora	123441	9248
Tabasco	144521	5921
Tamaulipas	104513	7360
Tlaxcala	29672	2813
Veracruz	124876	14799
Yucatán	75513	5868
Zacatecas	43102	3385
National total	**3979723**	**299428**

Notes:
*Cases per residence entity
**Deaths per medical unit entity

Source: own design based on data from INEGI and the Government of Mexico. Ministry of Health (2021) Open data. General Directorate of Epidemiology [on line] https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/689960/Comunicado_Tecnico_Diario_COVID-19_2021.12.31.pdf

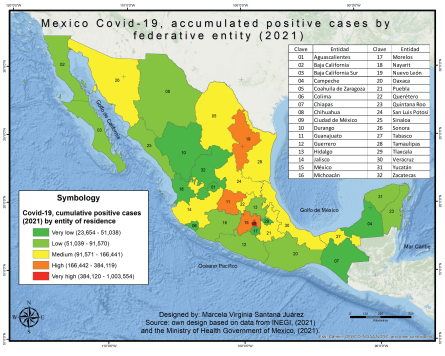

Figure 1A. México Covid-19: A. accumulated cases, (as of December 31st. 2021)

Source: own design based on data from INEGI and the Government of Mexico. Ministry of Health (2021). Open data. General Directorate of Epidemiology [on line] https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/689960/Comunicado_Tecnico_Diario_COVID-19_2021.12.31.pdf

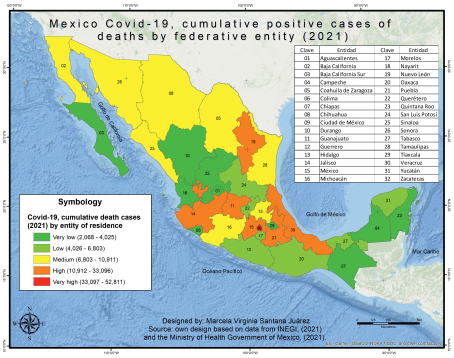

Figure 1B. México Covid-19: B. accumulated deaths (as of December 31st. 2021)

Source: own design based on data from INEGI and the Government of Mexico. Ministry of Health (2021). Open data. General Directorate of Epidemiology [on line] https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/689960/Comunicado_Tecnico_Diario_COVID-19_2021.12.31.pdf

COVID-19 and comorbidities

Main comorbidities

In Mexico, during the COVID-19 pandemic, in the years 2020 and 2021, the main accumulated comorbidities registered in patients with COVID-19 were blood pressure, with 1,396,190 people, which represents 27% of the total comorbidities, of which 88% did not die and 12% did die. 14 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died (Table 2).

There were 1,185,202 people with obesity, which represented 23% of all comorbidities, of which 93.5% did not die and 6.5% did die. 7 out of 100 people (7%), who had this comorbidity and had COVID-19, died. Diabetes represented 19.9% of the total comorbidities, of which 86.3% did not die and 13.7% did die. 16 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died.

Smoking represented 16.6% of the total comorbidities, of which 96.5% did not die and 3.5 did die. 4 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died.

Asthma presented 5.1% of the total comorbidities, of which 97.5% did not die and 2.5% did die. Regarding the indicator, of the ratio 3 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died, being the lowest of the main comorbidities in México.

Cardiovascular disease represented 2.6% of the total comorbidities, of which 84.2% did not die and 15.8% did die. 19 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died.

Chronic renal comorbidity represented 2.5% of all comorbidities, of which 76.9% did not die and 23.1% did die. 30 out of 100 people, who had this comorbidity

and had COVID-19, died. This situation indicates that, despite having a low value, with respect to the total of the main comorbidities, it is the highest in deaths and in the ratio, which means that it has an important role in deaths due to COVID-19.

Chronic obstructive pulmonary disease (COPD) represented 1.8% of the total of the main comorbidities, of which 80.2% did not die and 19.8% did die. 25 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died. This situation indicates that, despite having a low value, with respect to the total of the main comorbidities, it is one of the highest in deaths and in the ratio, which means that it has an important role in deaths due to COVID-19.

Immunosuppression indicated 1.5% of the total comorbidities, of which 86.9% did not die and 13.1% did die. 15 out of 100 people, who had this comorbidity and had COVID-19, died.

Therefore, the comorbidities registered in patients who fell ill with COVID-19 affected deaths differently, with the comorbidities of chronic kidney disease, COPD and cardiovascular disease, having the highest percentages of deaths. Those that had a lower incidence were diabetes, immunosuppression, and blood pressure, while obesity, smoking, and asthma had low percentages (table 2).

Table 2. Mexico, COVID-19, main comorbidities: deceased and non-deceased, 2020- 2021

Comorbidity	Total	%	Non-deceased	%	Deceased	%	Ratio
Blood pressure	1396190	27	1228281	88.0	167909	12.0	13.7
Obesity	1185202	23	1108364	93.5	76838	6.5	6.9
Diabetes	1029723	19.9	888766	86.3	140957	13.7	15.9
Smoking	857665	16.6	827626	96.5	30039	3.5	3.6
Asthma	261218	5.1	254576	97.5	6642	2.5	2.6
Cardiovascular disease	133312	2.6	112295	84.2	21017	15.8	18.7
Chronic kidney disease	128907	2.5	99148	76.9	29759	23.1	30.0
COPD	91582	1.8	73417	80.2	18165	19.8	24.7
Immunosupression	78764	1.5	68479	86.9	10285	13.1	15.0
México	5162563	100	4660952	90.3	501611	9.7	10.8

*ratio of the number of deceased divided by the number of non-deceased per 100 inhabitants. (2020–2021)

Metadata: per residence entity.

Source: own design based on data from the Government of Mexico. General Directorate of Epidemiology. Open data. https://www.gob.mx/salud/documentos/datos-abiertos-152127

Comorbidity of blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular disease (2020 – 2021)

In Mexico, as of December 31st, 2021, 13,719 people were registered who had comorbidities of high blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular disease, of which 10,610 did not die (77.3%) and 3,109 did die (22.7%). 29 out of 100

people, who had these comorbidities and had COVID-19, died, which is a significant indicator to be taken into consideration for proposals that reduce such comorbidities (Table 3 and Figure 2).

The spatial behavior of these comorbidities is differentiated in each of the entities. In the very high range are Mexico City and the State of Mexico, in the center of the country, where people with these comorbidities were significantly concentrated, with 2,447 and 1,133 respectively, of which 13.9% and 23.7% died, in each of these states. 16 and 31 out of 100 people, who had co-morbidities and had COVID, correspondingly died in these places.

Although the largest number of people with these comorbidities occurred in Mexico City, less people died there compared to the ones in the State of Mexico; fewer people with comorbidities were found in Mexico City, but more people died. This situation indicates that, where there was the largest number of people who had higher values of comorbidities of blood pressure, diabetes, obesity and/or cardiovascular disease, the highest values of deaths did not precisely occurred, since other conditioning factors, such as access to medical services, were present.

In the high range (613 – 996) there were four states: Jalisco, Nuevo León, Baja California and Guanajuato, located in the north and center west. In this range, Baja California registered the highest number of deaths, with 30.4% of the state total of people with these comorbidities. 43.8 out of every 100 people, who had these comorbidities and had COVID-19, died, so this federal entity recorded its own behavior. The remaining entities registered percentages between 23% and 26% of deaths. Between 30 and 35 out of every 100 people, who had these comorbidities and had COVID-19, died, which is a significant figure since practically about a third of the population with these comorbidities, presenting COVID-19, died.

In the middle range (from 307 to 612 people who had high blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular disease), there are 9 states: in the north and northwest are the states of Coahuila de Zaragoza and Sinaloa. In the first case, of the total number of people with these comorbidities, 18.1% died. 22 out of 100 people, who had these comorbidities and who had COVID-19, died. In the second case, of the total number of people with these comorbidities, 34% died. 51 out of 100 people, who had these comorbidities and had COVID-19, died. The rest of the entities are distributed mainly in the north and central east of Mexico, as well as the state of Michoacán, in the center.

In the low range (from 78 – to 306) there are 17 states. Nayarit, located to the northwest, recorded the highest values. Of the total number of people with these comorbidities, 30% died. 43 out of 100 people, who had these comorbidities and had COVID-19, died. The entities with the lowest values were Morelos (in the center of Mexico) and Chiapas (in the south), which registered 216 and 100 people who had blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular diseases, respectively, of which 12% died. 14 out of 100 people, who had these comorbidities and had COVID-19, died. The rest of the states are distributed mainly in the south and southeast, with some states in the center and others in the northwest of Mexico.

Table 3. México. COVID-19: people who suffered blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular diseases (2020–2021)

Entity	Non-deceased	Deceased	Total	Non-deceased (%)	Deceased (%)	Ratio of deceased divided by non-deceased pero 100 inhabitants
Aguascalientes	158	37	195	81	19	23.4
Baja California	585	256	841	70	30	43.8
Baja California Sur	194	33	227	85	15	17.0
Campeche	71	21	92	77	23	29.6
Coahuila de Zaragoza	335	74	409	82	18	22.1
Colima	78	31	109	72	28	39.7
Chiapas	88	12	100	88	12	13.6
Chihuahua	325	112	437	74	26	34.5
México city	2107	340	2447	86	14	16.1
Durango	136	27	163	83	17	19.9
Guanajuato	495	151	646	77	23	30.5
Guerrero	135	43	178	76	24	31.9
Hidalgo	157	46	203	77	23	29.3
Jalisco	735	261	996	74	26	35.5
State of México	865	268	1133	76	24	31.0
Michoacán de Ocampo	310	111	421	74	26	35.8
Morelos	190	26	216	88	12	13.7
Nayarit	91	39	130	70	30	42.9
Nuevo León	689	216	905	76	24	31.3
Oaxaca	124	39	163	76	24	31.5
Puebla	233	106	339	69	31	45.5
Querétaro	159	41	200	80	21	25.8
Quintana Roo	92	34	126	73	27	37.0
San Luis Potosí	294	73	367	80	20	24.8
Sinaloa	328	169	497	66	34	51.5
Sonora	406	168	574	71	29	41.4
Tabasco	241	54	295	82	18	22.4
Tamaulipas	388	118	506	77	23	30.4
Tlaxcala	63	15	78	81	19	23.8

Veracruz de Ignacio de la Llave	246	108	354	69	31	43.9
Yucatán	112	37	149	75	25	33.0
Zacatecas	180	43	223	81	19	23.9
México	10610	3109	13719	77	23	29.3

*ratio of the deceased divided by the number of non-deceased per 100 inhabitants (2020–2021)

Metadata: * Per residence entity

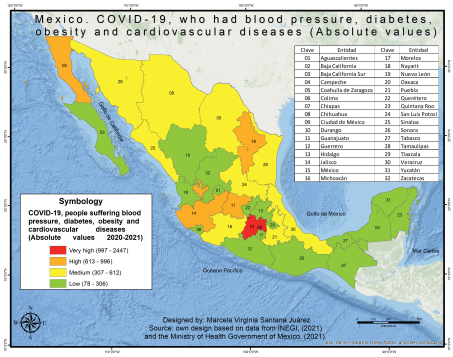

Figure 2A. Mexico. COVID-19, people suffering blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular diseases (2020–2021): A. Absolute values.

Source: own design based on data from INEGI and the Government of Mexico. Ministry of Health (2021). Open data. General Directorate of Epidemiology [on line] https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/689960/Comunicado_Tecnico_Diario_COVID-19_2021.12.31.pdf

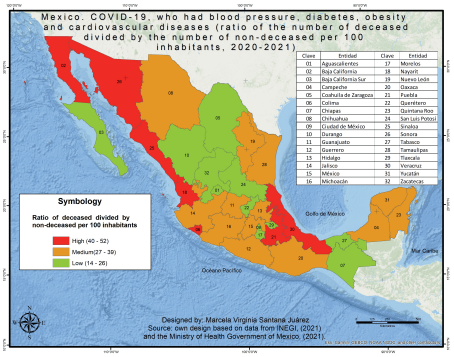

Figure 2B. Mexico. COVID-19, people suffering blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular diseases (2020–2021): B. Ratio of the number of deceased divided by the number of non-deceased per 100 inhabitants.

Source: own design based on data from INEGI and the Government of Mexico. Ministry of Health (2021). Open data. General Directorate of Epidemiology [on line] https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/689960/Comunicado_Tecnico_Diario_COVID-19_2021.12.31.pdf

Final considerations

Two years after the COVID-19 pandemic in Mexico, obesity comorbidities had an important differentiated influence by type of comorbidity and at spatial level, in both cases and deaths from COVID-19.

In Mexico, in terms of absolute values, of the main comorbidities suffered by patients who fell ill with COVID-19, during the 2020–2021 period, blood pressure represented the comorbidity with the highest values, with 27% of the total of them, followed by obesity, with 23%, and diabetes, with 19.9%, so these were the most common. In lower percentages, the remaining ones were smoking, with 16.6%, asthma, with 5.1%, and cardiovascular diseases, with 2.6%, among others.

In terms of the ratio of the number of deceased divided by the number of non-deceased, the main comorbidities suffered by patients who fell ill with COVID-19,

during the 2020–2021 period, were chronic kidney disease, chronic obstructive pulmonary disease, and cardiovascular disease, with ratios of 30, 25, and 19 out of 100 people, respectively, who had comorbidity and had COVID-19, died. Those that had a moderate or medium influence on deaths from COVID-19 were diabetes, immunosuppression, and high blood pressure, while obesity, smoking, and asthma had low values. Therefore, each comorbidity had a different impact on deaths from COVID-19.

Some researches indicate that, in Mexico, the presence of chronic degenerative diseases is a risk factor for morbidity and mortality from COVID-19, the most common being blood pressure, diabetes, obesity, and cardiovascular diseases (Estefanía et al., 2021).

In Mexico, during 2020 and 2021, the effects of obesity comorbidities, addressed in this research, were: high blood pressure, obesity, diabetes and cardiovascular disease, which has been significant and differentiated in morbidity and mortality from COVID-19. Some researches also indicate that each comorbidity had a different influence on people who fell ill with COVID-19 (Santana J. 2021); however, when these were presented together, the impact on deaths was more significant. Also, in Mexico, 13,719 people who had comorbidities of blood pressure, diabetes, obesity and cardiovascular disease were registered, of which 10,610 did not die (77.3%), but 3,109 (22.7%) did. 29 out of 100 people, who had all these comorbidities and had COVID-19, died, which is a significant indicator in deaths from COVID-19.

The spatial behavior of people with comorbidities of high blood pressure, obesity, diabetes and cardiovascular disease, who fell ill with COVID-19, was heterogeneous in the territory of Mexico, which constituted one of the determining factors that have influenced morbidity and mortality from COVID-19. 19, differently.

Chronic kidney disease, cardiovascular disease, blood pressure and diabetes mellitus are among the comorbidities that imply the greatest risk, for a severe clinical presentation in patients with COVID-19, followed in importance by immunodeficiencies, smoking, chronic respiratory diseases and chronic liver diseases (Plasencia-Urizarri et al., 2020).

In relation to the total number of people who suffered from all these comorbidities, in absolute terms, the very high ones were located in the center of Mexico (Mexico City and State of Mexico); the high ones, in the central west and north of Mexico, while those with mean values were in the center and north of Mexico. The low ones were mainly in the south and southeast of Mexico, as well as in the center and northwest, for which they were registered mainly in entities with a predominantly urban population.

The COVID-19 pandemic, caused by the SARS-CoV-2 virus, has presented a global health crisis that has caused many illnesses and deaths, mainly in the population with blood pressure and metabolic abnormalities (Hernández et al, 2021).

Regarding the ratio of the deceased among the non-deceased, the states with the highest values are in the central east (Puebla and Veracruz), as well as in the northwest (Baja California, Sonora, Sinaloa, Nayarit and Colima and southwest of Mexico). While the low values were recorded in entities in the north and south east of Mexico.

During the 2020–2021 period, both in morbidity and mortality from COVID-19, comorbidities in Mexico had a differential influence as a socio-spatial conditioning factor, not as a determinant, a situation that explains why people with obesity did not die when suffering from the disease by COVID-19; those people who suffered from cardiovascular diseases did die, as well as when they suffered from all the comorbidities at the same time and died from COVID-19, to name a few realities.

Given this situation, it is important to suggest policies and strategies aimed at reducing the comorbidities of obesity and chronic diseases, such as heart diseases, diabetes mellitus, malignant tumors, liver diseases, cerebrovascular diseases, among others, to increase the resilience of the population to phenomena such as pandemics.

References

Ávila D. (2007) ¿Qué es la comorbilidad?, *Revista Chilena de Epilepsia*, *8*, 1, diciembre. Recuperado de http://www.revistachilenadeepilepsia.cl/revistas/revista_2007/a8_1_tr_comorbilidad.pdf

Barcellos, C., Buzai G. y Santana P. et al., (2018). *Geografía de la salud: bases y actualidad*. Salud Colectiva. Universidad Nacional de Lanús | ISSN 1669–2381. Doi: 10.18294/sc.2018.1763.

Buzai, G. (2019) Geografía de la Salud con Sistemas de Información Geográfica. Aplicaciones en el núcleo conceptual del análisis espacial. *Anuario de la División Geográfica*, *13*, 140–151.

Buzai, G. (2020), *De Wuhan a Luján. Evolución espacial del Covid-19*. Instituto de Investigaciones Geográficas. Universidad Nacional de Lujan. Posición.

Buzai, G. y Santana, V. (2020). *Introducción Al Dossier: Análisis Geográfico del Covid-19*. Instituto de Investigaciones Geográficas. Universidad Nacional De Lujan. Posición.

Buzai, G. y Santana, V. (2018). Condicionantes Socioespaciales de la Salud (CSS): Bases y alcance conceptual. *Anuario de la División Geografía*.

Cardona, O. (2001). *Estimación holística del riesgo sísmico utilizando sistemas dinámicos complejos*. Tesis Doctoral. Universidad Politécnica de Catalunya, Escola técnica superior. Barcelona, España.

Carter, D. (2016). El desarrollo de la geografía médica: una reseña de tendencias actuales. *Población & Sociedad*, *23* (2), 2016, 207–220.

Escobar, V.D.F., Chorro, L.M., Orellana, R.B., Rodríguez, C.R., Urbina, O., & de Blanco, C L. (2021). Mortalidad por COVID-19 asociada a comorbilidades en pacientes del Instituto Salvadoreño del Seguro Social. *Alerta, Revista científica del Instituto Nacional de Salud*, *4*(2), 28–37.

Estefanía, R.N.D., Naomi, P.S., Montserrat, R.M., Gerardo, B.A., & Patricia, R.V. (2021). Covid-19 y enfermedades crónicas, un análisis en México. *Rev Med UAS*, *11*(1).

European Centre for Disease Prevention and Control (2020). Event background COVID-19, Recuperado de https://www.ecdc.europa.eu/en/novel-Coronavirus/event-background-2019

Government of Mexico (2020). Ministry of Health. Informe técnico Diario Covid-19. México. https://www.gob.mx/cms/uploads/attachment/file/575672/Comunicado_Tecnico_Diario_COVID-19_2020.08.31.pdf

Government of Mexico (2020). Ministry of Health. Open data. General Directorate of Epidemiology [on line] https://www.gob.mx/salud/documentos/datos-abiertos-152127

Gómez, J. (2021). Análisis territorial de la incidencia de Covid-19: modelización e índice de calidad de vida en Santa Fe, Argentina. *Revista NUPEM*, *13*(30), 191–213.

Hernández-Solís, A., Torres-Rojas, B., & Reding-Bernal, A. (2021). Comorbilidad asociada con infección por SARS-CoV-2 (Covid-19), en el Hospital General de México Dr. Eduardo Liceaga. *Salud pública de México*, *63*(2, Mar-Abr), 159–160.

Johns Hopkins University.

https://www.arcgis.com/apps/opsdashboard/index.html#/bda7594740fd40299423467b48e9ecf6 (consultado el 31 de diciembre, 2021)

Instituto Nacional de Estadística y Geografía (INEGI, 2022). Estadística de defunciones registradas de enero a junio de 2021 (preliminar). https://www.inegi.org.mx/contenidos/saladeprensa/boletines/2022/dr/dr2021.pdf

Organización Mundial de la Salud. (2020). Las 10 principales causas de defunción. 09 de diciembre, 2020. https://www.who.int/es/news-room/fact-sheets/detail/the-top-10-causes-of-death

Organización Panamericana de la Salud / Organización Mundial de la Salud. Actualización epidemiológica: Enfermedad del Coronavirus (COVID-19). 25 de agosto de 2020, Washington, D.C.: OPS/OMS; 2020

Organización Panamericana de la Salud (OPS, 2021), Covid-19 Vaccination in the Americas. 27 de agosto del año 2021, https://ais.paho.org/imm/IM_DosisAdmin-Vacunacion.asp

Our World in Data (2021). Nuestro mundo en datos. 30 de agosto, 2021. https://ourworldindata.org/covid-vaccinations?country=MEX

Our World in Data (2022). Nuestro mundo en datos. https://ourworldindata.org/covid-vaccinations?country=MEX Consultado el 16 de enero del 2022.

Pamplona, F. (2020). La pandemia de COVID-19 en México y la otra epidemia. *Espiral* (Guadalajara), *27*(78–79), 265–302.

Pinzón, J.E.D. (2020). Comorbilidades de los fallecidos por COVID-19 según el grupo etario en Colombia. *Revista Repertorio de Medicina y Cirugía*, 117–121.

Plasencia-Urizarri, T.M., Aguilera-Rodríguez, R., & Almaguer-Mederos, L.E. (2020). Comorbilidades y gravedad clínica de la COVID-19: revisión sistemática y meta-análisis. *Revista Habanera de Ciencias Médicas*, *19*.

Ramírez, Liliana. (2020). *Evolución, Distribución Y Difusión Del Covid-19 En Argentina: Primer Mes (03/03/2020 – 02/04/2020)*. Instituto De Investigaciones Geográficas. Universidad Nacional De Lujan. Posición.

Salinas-Aguirre, J.E., Sánchez-García, C., Rodríguez-Sanchez, R., Rodríguez-Muñoz, L., Díaz-Castaño, A., & Bernal-Gómez, R. (2021). Características clínicas y comorbilidades asociadas a mortalidad en pacientes con COVID-19 en Coahuila (México). *Revista Clínica Española*.

Santana, G. (2020). *Vulnerabilidad Diferencial De Los Estados Mexicanos Frente Al Covid-19*. Instituto de Investigaciones Geográficas. Universidad Nacional De Lujan. Posición.

Santana, J., Santana, M., Serrano, R., y Peña, E. (2021). Covid-19 y comorbilidades de la obesidad, en México, 2020. *Revista Posición*, *5*, 1–19. Número 5, publicado el 15 de junio, 2021. Palabras clave: defunciones por COVID-19, comorbilidad, dis-

tribución espacial URL de la revista: https://posicionrevista.wixsite.com/inigeo/n%C3%BAmero-5-2021

URL del artículo: https://716132a6-9cf5-45de-baee-6a15e46210f7.filesusr.com/ugd/df634b_3441ca299b8a4d93a4a9fa354ecfadce.pdf

Santana, M. (2020). *Covid-19 en México: Comportamiento Espacio Temporal Y Condicionantes Socioespaciales, febrero y marzo de 2020*. Instituto de Investigaciones Geográficas. Universidad Nacional de Lujan. Posición.

Santana, P. et al., (2014). *Introducción a la Geografía de la Salud: Territorio, Salud y Bienestar. Traducción de la primera edición en portugués*. Facultad de Geografía. Universidad Autónoma Del Estado De México.

Vargas-Lara, A.K., Schreiber-Vellnagel, V., Ochoa-Hein, E., & López-Ávila, A. (2020). SARS-CoV-2: una revisión bibliográfica de los temas más relevantes y evolución del conocimiento médico sobre la enfermedad. *NCT Neumología y Cirugía de Tórax*, *79*(3), 185–196.

Villerias, I. y Juárez, M. (2020). *México: Las Enfermedades Crónico-Degenerativas (Diabetes Mellitus e Hipertensión) y La Vulnerabilidad Ante el Covid-19*. Instituto de Investigaciones Geográficas. Universidad Nacional de Lujan. Posición.

Biographical note on the author: Ph.D in Geography Marcela Virginia Santana Juárez, Professor & Researcher in the Faculty of Geography, UAEM. México. Ph.D in Geography (Pass with merit) at UNAM. Master Degree in Urban and Regional Planning at UAEM. B. Sc. in Geography at UAEM. Expert in automated cartography. She was given the Benito Juárez Medal of Merit, awarded by the Mexican Society of Geography and Statistics, June 2013. She received the Jerzy Kondracki Medal awarded by the Faculty of Geography and Regional Studies of the University of Warsaw on March 22, 2022. She belongs to the National System of Researchers, Level I. Her research line is Geography, Management and Sustainable Management of the Territory, Geography of Health, Urban Geography and geographical thought. She has participated in projects at UNAM, for instance: "Atlas of health in Mexico. Bicentennial of Independence, Centennial of the Revolution." CONACYT funded research project: Geographical health and risk observatory in Mexico, and others proyects.

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.7

Monika Machowska

Historia i teraźniejszość „stolicy amerykańskiej bezdomności". Skid Row w Los Angeles

Streszczenie

Skid Row w Los Angeles jest obecnie dzielnicą o największej w USA populacji osób w kryzysie bezdomności, przebywających pod gołym niebem. Na jej terenie od ponad stu lat działają organizacje charytatywne i schroniska dla bezdomnych będąc świadkami historii miasta i przemian w obrębie jego społeczności. Administracja publiczna tworzyła regulacje, których celem była z jednej strony pomoc osobom jej potrzebującym, a z drugiej ograniczenie ich obecności w przestrzeni miejskiej. Populacja Skid Row ulegała wielokrotnym przekształceniom zarówno pod względem liczebności, jak i swojej struktury: od bezrobotnych w oczekiwaniu na kolejną pracę, weteranów, osoby chore psychicznie, uzależnione od alkoholu i narkotyków, po rodziny z dziećmi i uczącą się młodzież. Szczególny wpływ na przyspieszenie tych procesów wywarła pandemia COVID-19, zwiększając liczbę osób zagrożonych utratą dachu nad głową w skali całego kraju. Celem autorki niniejszego artykułu jest wprowadzenie w problematykę bezdomności w USA za pomocą studium przypadku dzielnicy Skid Row w Los Angeles i wskazanie, iż fenomen bezdomności stanowi ważny aspekt dla zrozumienia kultury i społeczeństwa amerykańskiego.

The Past and Present of "Homeless capital of America". Skid Row, Los Angeles

Abstract

Skid Row is a neighborhood in Downtown Los Angeles with the largest living outdoors homeless population in the United States. Charitable organizations and homeless shelters have been operating there for over hundred years, witnessing the history of the city and changes within its community. Public administration has been introducing law regulations intended, on the one hand, to help homeless, on the other, to limit their presence in the city space. The population of skid Row has undergone many transformations, both in terms of size and its structure: from the unemployed seasonal workers, veterans, mentally ill people, alcoholics and drug addicts, to families with children and college students. The COVID-19 pandemic has had a particular impact on accelerating these processes, increasing the number of people at risk of losing their homes across the country. The author's aim was to introduce to the problem of homelessness in the United States as a part of a broader discussion on the understanding American culture and society.

Słowa kluczowe: bezdomność; historia; Los Angeles; organizacje pozarządowe; programy pomocy społecznej; Skid Row; Stany Zjednoczone

Key words: history; homelessness; Los Angeles; non-governmental organisations; Skid Row; Social Security program; United States

Otrzymano: 21.03. 2022
Received: 21.03. 2022
Zaakceptowano: 24.03.2022
Accepted: 24.03.2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Machowska, M. (2022). Historia i teraźniejszość „stolicy amerykańskiej bezdomności", Skid Row w Los Angeles. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 111–124, doi: 10.24917/20845456.18.7

Wprowadzenie

Jak zauważył Kenneth L. Kusmer, amerykański badacz zjawiska bezdomności, jest ono jednym z istotnych aspektów ważnych dla zrozumienia historii USA. Bezdomność dotyczyła milionów, niemal od początku powstania brytyjskich kolonii w Nowym Świecie inspirowała tworzenie regulacji prawnych, powoływanie instytucji pożytku publicznego, a mimo to przez długi czas funkcjonowała ona na marginesach zainteresowań naukowych, będąc rzadko ujmowana w szerszym kulturowym kontekście (Kusmer, 2002: 7). Jedną z tendencji, wobec których Kusmer zajmuje krytyczną postawę jest ograniczanie zakresu jej analiz wyłącznie do bardzo wąskich obszarów np. estymowanych kosztów ekonomicznych, danych pochodzących ze spisów powszechnych, działalności organizacji charytatywnych. W jego opinii równie istotne jest to, co o napięciach w obrębie społeczeństwa może powiedzieć stosunek Amerykanów do osób skrajnie ubogich i pozbawionych dachu nad głową, ponieważ „żadna jego część poza Afroamerykanami nie wywoływała tak silnych reakcji w tak długim okresie czasu. Podejście do pracy, nieróbstwa, nierówności, dobroczynność były na różne sposoby łączone z bezdomnością i w różnych odsłonach reprezentowały wyobcowanie i porażkę w społeczeństwie, które od długiego czasu wyznawało wiarę w awans społeczny i sukces" (Kusmer, 2002: 7).

Celem autorki niniejszego artykułu jest wprowadzenie w problematykę bezdomności w USA poprzez ukazanie jej wyjątkowej w skali federacji odsłony, dzielnicy Skid Row w Los Angeles. Znajduje się tu najliczniejsza miejska społeczność Amerykanów pozbawionych stałego miejsca zamieszkania, w przeważającej części nocująca pod gołym niebem. Skid Row datuje swoje nieprzerwane istnienie od lat 80. XIX wieku, a na jego ograniczonym do około 50 przecznic terenie działa kilkadziesiąt instytucji charytatywnych i kuchni dobroczynnych, z których najstarsze niosą pomoc potrzebującym nieprzerwanie od ponad wieku.

Wobec faktu, iż w ostatnich latach, szczególnie w związku z pandemią COVID-19 temat pogłębiającego się kryzysu bezdomności w USA coraz częściej pojawiał się w środkach masowego przekazu i przede wszystkim inspirował liczne opracowania naukowe, wydaje się uzasadnionym przybliżenie polskiemu czytelnikowi historii i współczesności tej dzielnicy Los Angeles, okrzykniętej w latach 80. w mediach mianem „amerykańskiej stolicy bezdomności". Warto podkreślić, iż kolejne akapity

artykułu poświęcono bezdomności w kontekście przestrzeni miejskiej, w anglojęzycznej literaturze przedmiotu określanej mianem „urban homelessness", mając w pamięci fakt, że istnieje zjawisko „rural homelessness" o odmiennych cechach, obejmujące osoby bezdomne żyjące na wsi lub w trudno dostępnych rejonach kraju.

Niniejszy artykuł ma charakter deskryptywno-analityczny. Stanowi studium przypadku określonego geograficznie obszaru wchodzącego w skład jednej z największych metropolii USA. Podstawę dla krytycznych analiz stanowić będą teksty źródłowe, statystyki federalne i administracji lokalnej, programy pomocowe, analiza polityk i definicji zjawiska, monografie, strony internetowe oraz dokumenty udostępniane przez organizacje pozarządowe.

Badanie zjawiska bezdomności w USA

Badanie fenomenu amerykańskiej bezdomności jest obarczone poważnymi wyzwaniami. Przede wszystkim przyjęta obecnie na poziomie federalnym metodologia liczenia populacji osób w kryzysie bezdomności jest obciążona ryzykiem niedoszacowań, na co zwracają uwagę organizacje charytatywne prowadzące działania w terenie. Dla prezentowanych przez państwo statystyk podstawę stanowią informacje pochodzące ze schronisk dla osób bezdomnych, mieszkań zastępczych oraz programów prowadzonych wspólnie z organizacjami pozarządowymi np. Housing First, systemu opieki socjalnej i zapomóg, a także coroczna akcja liczenia osób przebywających na ulicach wybranych amerykańskich miast. Ta ostatnia procedura opiera się przede wszystkim na grupach wolontariuszy i jak w przypadku Greater Los Angeles Homeless Count jest przeprowadzana podczas kilku wybranych, następujących po sobie nocy. W 2022 roku liczenie takie odbyło się na terenie aglomeracji w dniach 22–24 kwietnia kolejno w rejonach San Gabriel i San Fernando Valley, West, South i Southeast Los Angeles, South Bay, Antelope Valley, Metro Los Angeles (LAHSA.org). Jego wyniki zostaną opracowane i przedstawione przez administrację z wielomiesięcznym opóźnieniem. Akcja liczenia polega na odnotowywaniu przez wolontariuszy wszystkich dostrzeżonych osób, które nie znalazły schronienia tej konkretnej nocy („on a single night"). Metodologia ta w opinii decydentów pozwala dokonywać porównań dotyczących zmian liczebności grupy w okresie wielu lat. Należy dodać, iż w stanie Kalifornia dodatkowym utrudnieniem dla rzetelnego zbadania populacji osób bezdomnych jest tzw. „problem błękitnego nieba" („blue sky problem") odnoszący się do lokalnego klimatu – wysokich temperatur i nielicznych w ciągu roku dni z opadami deszczu. Możliwość nocowania pod gołym niebem przyciąga bezdomnych z odległych obszarów USA, których duża liczebność najpełniej ujawnia się dopiero podczas skrajnego pogorszenia pogody, gdy szukają pomocy państwa i noclegu w przepełnionych schroniskach.

Kolejną kwestią, o której należy pamiętać, to rozdzielenie pomocy skierowanej do osób w kryzysie bezdomności między kilka poziomów – federalny, stanowy i lokalny. Działania te leżą nie tylko w zakresie działań statutowych różnych ministerstw, lecz są finansowane z osobnych źródeł budżetowych. Na najwyższym poziomie federalnym koordynuje je specjalnie utworzona w 1987 roku U.S. Interagency Council on Homelessness współpracująca z agencjami rządowymi, z których trzy odpowiadają za największą liczbę programów pomocowych. Są to:

Departments of Health and Human Services, Housing and Urban Development oraz Veterans Affairs. Podstawy prawne określono w Homeless Assistance Act (PL 100–77) z 1987 roku oraz Homeless Emergency Assistance and Rapid Transition to Housing Act z 2009 roku. W ramach pierwszego z nich powołano do życia system programów Contiunuum of Care stanowiących główne narzędzia państwa łączące zasoby stanowe z dofinansowaniem federalnym. Lokalna odsłona Continuum of Care w Los Angeles integruje działania administracji w zakresie zarówno form wsparcia mieszkaniowego (schroniska, lokale zastępcze) jak i działalności zapomogowej. W 2015 roku magistrat utworzył w obrębie swoich struktur City Council Homelessness and Poverty Committee, którego zadaniem jest cykliczne przygotowywanie raportów i polityk na rzecz poprawy sytuacji bezdomnych.

Wspomniane podziały mają odbicie w sposobie definiowania bezdomności i akcentach kładzionych na wybrane jej aspekty, czego przykłady zostaną podane poniżej. Różne stany w obrębie państwa, a nawet poszczególne jednostki administracji terytorialnej wprowadzają dodatkowo swoje własne programy i regulacje prawne, stąd bardziej adekwatne dla opisu fenomenu bezdomności w USA jest analizowanie konkretnych miejscowych rozwiązań, co leżało u podstaw przyjęcia metody studium przypadku w niniejszym artykule.

Historycznie pierwszy ślad oficjalnej definicji bezdomności można odnaleźć w 1933 roku, w którym spis ludności USA zawarł kategorię osób bezdomnych. Zastosowano w nim pojęcie stworzone przez Nelsa Andersona, który zaliczał do niej „osobę pozbawioną środków do życia, mężczyznę, kobietę lub dziecko niebędące rezydentami, a także włóczęgów bez stałego miejsca zamieszkania w czasie dokonywania spisu. Taka osoba może posiadać miejsce zamieszkania w innej wspólnocie lub krewnych w lokalnej społeczności, lecz jest od nich póki co oddzielona i nie chce, bądź nie może do nich powrócić" (Kusmer, 2002: 4).

Współcześnie obowiązująca i najogólniejsza federalna definicja osoby bezdomnej znajduje się w sekcji 11302 McKinney-Vento Homeless Assistance Act, w 1987 roku podpisanego przez prezydenta Ronalda Reagana. Określa jej mianem osobę, której „brakuje stałego, standardowego i adekwatnego miejsca noclegowego lub przebywa ona w schronisku dla bezdomnych, hotelu socjalnym, jest objęta programem przejściowym, czy też nocuje w miejscu nieprzeznaczonym do tego jak ulica, samochód, kino, opuszczone budynki, etc." (Homeless Law and Legal Definition). Definicja U.S. Department of Housing and Urban Development zawiera sformułowanie, iż jest to „osoba, która nie ma miejsca, gdzie może się udać, nie posiada zasobów umożliwiających zdobycie lokum, będąca w przeciągu tygodnia eksmitowaną, wypuszczona z instytucji np. szpitala, bądź ucieka przed przemocą domową" (HUD.gov). Natomiast U.S. Department of Education kładzie szczególny nacisk na dzieci i młodzież, „które dzielą miejsce zamieszkania z innymi osobami z powodu utraty domu, problemów finansowych lub podobnych powodów" (ED.gov). I na koniec należy wspomnieć o szczegółowej systematyce bezdomności wprowadzonej do raportów dla Kongresu USA – Annual Homeless Assessment Report 2021. Obejmuje ona m.in. kategorie chronicznej bezdomności, chronicznej bezdomności rodzin, bezdomności małoletnich bez opieki, osób bezdomnych, które znalazły tymczasowe zakwaterowanie w schroniskach i mieszkaniach zastępczych, osób nocujących na ulicach oraz bezdomnych weteranów (AHAR 2021). Istotną wadę tego opracowania stanowi fakt, iż jest publikowane raz w roku i ze

względu na tryb pozyskiwania danych, o którym wspomniano już we wcześniejszych akapitach, odnosi się do sytuacji sprzed kilkunastu miesięcy. Najnowszy, bo udostępniony w lutym 2022 roku (za rok 2021) jest wyjątkowy na tle dotychczasowych opracowań, ponieważ nie prezentuje informacji pochodzących z akcji zliczania w 2020 roku, lecz wyłącznie statystyki programów pomocowych za ten okres. A zatem, co należy podkreślić, nie podaje on całkowitej liczby bezdomnych Amerykanów. Ze względu na obostrzenia pandemiczne i bezpieczeństwo wolontariuszy całkowicie zrezygnowano z wyjścia na ulice miast. Po syntetycznym zaprezentowaniu tych ograniczonych statystyk na poziomie federalnym, zostaną one uzupełnione o aktualne raporty LAHSA 2020 z Los Angeles.

Wybranej nocy stycznia 2020 roku („on a single night") co najmniej 326 tys. osób bezdomnych w USA znalazło zastępczy nocleg (AHAR 2021). Warto odnieść tę liczbę do estymowanych rok wcześniej 580 tys. bezdomnych (czyli zliczanych w styczniu 2019), z których 61% (czyli około 353 tys.) znalazło nocleg zastępczy (AHAR 2020). Można zauważyć spadek liczby osób zakwaterowanych, ale jak podkreślają analitycy, jest to związane z obostrzeniami pandemicznymi i zachowaniem koniecznego dystansu w noclegowniach.

Niemal 60% z tej grupy stanowiły osoby samotne, a w całej populacji bezdomnych przeważali mężczyźni i chłopcy (56%). Pod względem rasowym, aż 46% stanowili Afroamerykanie/Black, 44% biali, natomiast 22% bezdomnych dodatkowo wybierało kategorię Hispanic/Latino (czyli jednocześnie określali przynależność do rasy i grupy etnicznej). Osoby poniżej 18 lat stanowiły niecałe 25%, w przedziale 14–18 lat było ich 8%, a powyżej 24 roku życia 67% (AHAR 2020).

Według raportu dla Kongresu, w stanie Kalifornia nocleg zastępczy znalazło 51 429 osób, czyli 16% wszystkich amerykańskich bezdomnych. W Los Angeles było to 17 225 osób wobec 65 975 w Nowym Yorku, który ma znacznie większą bazę noclegową (w dużej mierze dzięki lokalnym regulacjom prawnym). W Kalifornii, jak wykazuje LAHSA 2020, brakuje obecnie około 509 tys. lokali dla osób o najniższych dochodach i pozbawionych dachu nad głową, a średnia kwota wynajmu wymaga zarobków na poziomie 2,8 razy wyższym niż minimalna gwarantowana prawem stawka godzinowa.

W Los Angeles County (według danych lokalnych z 2019 roku) przebywało 58 939 bezdomnych, rok później liczba ta wzrosła do 66 436. Na obszarze samej aglomeracji w 2019 było to 35 550 osób, a w 2020 roku 41 290 (LAHSA 2020). W Los Angeles County wobec 8% udziału Afroamerykanów w całej populacji, aż 34% bezdomnych należy do tej właśnie grupy, a ryzyko popadnięcia w bezdomność jest wśród nich 4 razy wyższe, niż w przypadku Latynosów i białych. Wzrosła też o 20% (do 6 290) osób grupa seniorów powyżej 62 roku życia, którzy stracili dach nad głową. O niemal 46% w przez rok wzrosła też liczba bezdomnych rodzin (12 817 osób). Aż 80% wszystkich bezdomnych w Los Angeles znajduje się na ulicach miasta od co najmniej 5 lat i 65% z nich stanowią mężczyźni.

Podsumowując, z powyższych danych wyłania się obraz bezdomności w Los Angeles, która jest w dużej mierze związana z brakiem dostępnych cenowo mieszkań, co dotyczy głównie mężczyzn i Afroamerykanów. Wzmacnia się także trend popadania w bezdomność zarówno osób starszych, jak i rodzin z dziećmi, a przeważająca ich liczba jest zagrożona długotrwałą, lub chroniczną bezdomnością.

Historia Skid Row w Los Angeles

Określenie Skid Row to nazwa zwyczajowa używana w USA dla obszarów miast zajmowanych przez osoby bezdomne. Pisemne ślady tego nazewnictwa pojawiły się około 1850 roku i według Roberty A. Johnson pierwowzór dla nich stanowiła istniejąca w Seattle Skid Road (w rzeczywistości Mill Street), czyli śliska, błotnista rynna przeznaczona do transportowania w dół wzgórza ścinanych przez robotników pni drzew (Johnson, 2010: 589). Wokół miejsc wyrębu, tartaków i wspomnianej drogi budowano prowizorycznie sklecone z desek szopy, w których nocowali pracownicy leśni. Określenie tych prymitywnych siedlisk na stałe weszło do języka opisu dzielnic biedy i bezdomności w USA.

Skid Row w Los Angeles obejmuje dzisiaj 50 przecznic w centrum miasta, administracyjnie określanych jako Central City East. Jest to niecała mila kwadratowa terenu ograniczonego od wschodu przez Main Street, od południa Third Street, na zachodzie Alameda Street i od północy przez Seventh Street. Zamieszkuje ją najliczniejsza w USA stała populacja osób pozbawionych dachu nad głową, która nie znajduje zakwaterowania w noclegowniach. Już pod koniec lat 30. XX wieku liczba bezdomnych dochodziła w tym rejonie do 10 tys. osób. Gazeta „Los Angeles Times", która w 2016 roku prowadziła kilkumiesięczne śledztwo dziennikarskie, prezentując jego efekty w formie cyklu artykułów i dokumentu „On the Streets" podawała, iż stała grupa koczująca na ulicach Skid Row wynosiła co najmniej 4 700 osób (Schleuss, Iniguez Elebee, 2016).

Początki tej najbardziej znanej w USA dzielnicy bezdomnych związane są z rozwojem kolei i migracjami ludności. Do momentu powstania sieci kolejowej i zwiększenia mobilności Amerykanów bezdomność była fenomenem o charakterze lokalnym. Jednak w okresie pomiędzy Civil War i drugą wojną światową pojawia się „American tramping esperience", czy też etap „men on tramp" – przemieszczania się po odległych terenach kraju wielkiej liczby mężczyzn poszukujących sezonowego zatrudnienia (Johnson, 2010: 588). Amerykańska ekspansja na kontynencie promowała takie osoby i w całej populacji USA, która w latach 1873 – 1874 liczyła około 40 milionów, 3 miliony stanowili „tramping men" (Ringenbach, 1973: 11). Warto nadmienić, iż określenie „tramp" początkowo odnosiło się do długiego, wyczerpującego marszu, a dopiero z upływem czasu zaczęto tak określać osoby bezdomne i bez rodzin, by ostatecznie nabrało ono pejoratywnego charakteru. Po zakończeniu sezonu i wraz z nadejściem chłodniejszych miesięcy część z pracowników udawała się do miast w poszukiwaniu taniego noclegu. Nie znajdując go trafiali na ulicę i organizowali się w grupy, zajmując całe kwartały i egzystując w prymitywnych warunkach. Los Angeles ze względu na położenie przy jednym z ważnych węzłów komunikacyjnych, już w drugiej połowie XIX wieku stało się ważnym przystankiem migracji zarobkowych, więc miasto doświadczało kolejnych fal bezdomnych i szukających pracy. W pobliżu stacji kolejowej Union Station w latach 80. XIX istniała i rozwijała się dzielnica tanich hoteli, a także nabierało kształtu lokalne Skid Row (lachamber.com).

Symptomem narastającego problemu bezdomności było otworzenie przez Lymana Stewarda w 1891 roku centrum dla ubogich. Jest to najstarsze w Kalifornii oraz największe do dzisiaj w skali całego kraju prywatnego schronisko Union Rescue Mission. Nie korzysta ono z dofinansowania federalnego opierając swoją

działalność statutową wyłącznie na wolnych datkach. Ich wielkość, jak podaje portal monitorujący organizacje charytatywne Charity Navigator, w 2020 osiągnęła kwotę 40 milionów dolarów (charitynavigator.org). W 1914 roku otwarto kolejną noclegownię Midnight Mission, w 1936 roku Los Angeles Mission, w 1944 roku lokalny oddział Fred Jordan Missions, w 1953 roku Emmanuel Baptist Rescue Mission oraz centrum St. Vincent de Paul of Los Angeles. Na terenie dzielnicy otwierano liczne łaźnie, punkty medyczne i jadłodajnie. Ze względu na koncentrację działań organizacji charytatywnych na dość niewielkim obszarze Skid Row, okolica ta do dzisiaj przyciąga potrzebujących z całej aglomeracji.

Okres Wielkiego Kryzysu spowodował wzrost populacji bezdomnych w USA. W 1928 roku Los Angeles powołało więc do życia Municipal Service Bureau for Homeless Men in Skid Row, które koordynowało udzielanie wsparcia przez system aplikacji i rozdzielanie bezdomnych do lokalnych noclegowni (The Making of a Crisis, 2021: 11). Mimo powszechnej niechęci, na którą byli narażeni, należy pamiętać, że bezdomni oraz ich dzielnica miała znaczny wpływ na gospodarkę rozwijającego się miasta. Nie tylko funkcjonowały tam tanie hotele, bary, sklepy, punkty usługowe, lecz w okolicy Towne Street znajdowało się miejsce zbiórek pracowników do prac czasowych, potocznie nazywane przez okoliczną ludność „targiem niewolników" („slave market"). Dla wielu osób Skid Row był nie tyle przystankiem w drodze do bezdomności, co początkiem drogi do ekonomicznej niezależności (Herbold, 1936: 27). Przykładem projektów administracji dążących do redukcji bezrobocia było zatrudnianie ich na okres letni do prac publicznych. Takim osobom gwarantowano noclegi w obozach z namiotami oraz wyżywienie. Poza oficjalnymi punktami zakwaterowania powstało także typowe dla okresu Wielkiego Kryzysu „Hooverville Los Angeles" składające się ze skleconych z nietrwałych materiałów szop i siedlisk, którego akcję zniszczenia przeprowadzono w roku 1940 na mocy miejskiego rozporządzenia (The Making of a Crisis, 2021: 17).

W 1933 roku uchwalono Federal Emergency Relief Act oraz powołano ogólnokrajowy Federal Transient Service. Była to pierwsza w historii rządowa agencja działająca wyłącznie na rzecz wsparcia dla bezdomnych, bezrobotnych obywateli. Do 1935 roku w Kalifornii w ramach jej programów utworzono 16 schronisk przejściowych, 43 obozy, do których dołączyło z czasem 26 obozów finansowanych przez administrację stanową (The Making of a Crisis, 2021: 18).

W 1955 roku podjęto akcję porządkowania Skid Row. Sprowadzono ją przede wszystkim do częstszej obecności oddziałów policji na jego terenie i wzrostu ilości aresztowań. Dokonano tam wtedy częściowej rewitalizacji śródmieścia, polegającej na wyburzeniu tanich hoteli w okolicach Bunker Hill i jednoczesnym zmuszeniu lokalnej społeczności do relokacji w odleglejsze rejony miasta. W ten sposób Skid Row przyjął obecnie znany kształt, przesuwając się bliżej Union Station.

Do końca lat 60. pośród chronicznie bezdomnych w Skid Row dominowali mężczyźni w średnim wieku, uzależnieni od alkoholu. Istotną ich część stanowili weterani. Pierwsza grupa była traktowana z niechęcią, przypisywano jej odpowiedzialność za stan, w którym się znalazła. Weterani natomiast mogli liczyć na większe zrozumienie i współczucie ze strony społeczeństwa, co do dnia dzisiejszego znajduje odbicie w programach pomocowych administracji. W tym samym czasie badacze bezdomności wyszli poza dominująca do tej pory perspektywę ekonomiczną, szerzej włączając w zakres zainteresowań kwestie społeczne, aspekty psychologiczne, konteksty rasy

i dyskryminacji. Zwrócono uwagę, iż największą część mieszkańców Skid Row stanowili Afroamerykanie i Latynosi. Najważniejsze zmiany w populacji bezdomnych, które zaczęły się dokonywać pod koniec XX wieku były jednak związane z dwoma procesami: deinstytucjonalizacji oraz epidemią uzależnienia od narkotyków.

Podpisany przez ówczesnego gubernatora Kalifornii Ronalda Reagana w 1967 roku Lanterman-Petris-Short Act wprowadził w tym stanie deinstytucjonalizację. Polegała na zamykaniu dużych i kosztownych zakładów stałej opieki psychiatrycznej, co spowodowało pojawienie się na ulicach miast coraz większej grupy osób z zaburzeniami psychicznymi. W 1981 roku po wygraniu wyborów prezydenckich Ronald Reagan podpisał Omnibus Budget Reconciliation Act, który przeniósł główne założenia ustawy stanowej na poziom federalny. Oba te akty prawne były motywowane przede wszystkim redukcją kosztów. W praktyce przepisy z 1981 roku przerzuciły obciążenie finansowe z poziomu krajowego na stanowy. Niemal natychmiast ograniczyły o 30% wpływy na leczenie pacjentów, a w 1985 roku granty rządowe zredukowano do najniższego w historii 11% udziału w całkowitych wydatkach ponoszonych przez stany. Organizacje zajmujące się osobami w kryzysie bezdomności zaczęły raportować coraz wyższy udział byłych pacjentów szpitali psychiatrycznych w populacji bezdomnych (Pan, 2013). Ten trend utrzymuje się do dzisiaj, czego przykładem jest fakt, iż w Skid Row w Los Angeles co najmniej 25% wszystkich bezdomnych powyżej 18 roku życia stanowią osoby z zaburzeniami psychicznymi wymagające leczenia farmakologicznego (LAHSA, 2020: 19). Warto dodać, iż w poszukiwaniu sposobu finansowania opieki dla osób chorych psychicznie, w 2004 roku stan Kalifornia na mocy Proposition 63 przegłosował wprowadzenie dodatkowego 1% podatku dla osób zarabiających powyżej miliona dolarów rocznie. Uzyskane środki skierowano na działania prewencyjne, terapie wspomagające i programy edukacyjne.

Pod koniec lat 80. XX wieku epidemia cracku przyciągnęła do Skid Row młodszą, bardziej agresywną i uzależniona od substancji psychoaktywnych grupę bezdomnych. Dzielnica stała się miejscem handlu narkotykami i rejonem działalności gangów, co spowodowało zwiększenie poziomu przestępczości w całym śródmieściu, a następnie wprowadzaniu przez ratusz kolejnych i coraz bardziej radykalnych akcji walki z tym zjawiskiem.

Współczesność Skid Row w Los Angeles

Od połowy lat 80. w publikacjach podejmujących problem osób bezdomnych pojawiło się określenie „amerykańskiej stolicy bezdomności", które dotyczyło Los Angeles (Roberts, 2014). Mimo, iż populacja bezdomnych w Nowym Jorku jest liczniejsza, uchwalono tam miejscowe prawo, które zobowiązało władze miasta do zapewnienia miejsca noclegowego osobom pozbawionym dachu nad głową (Brosnahan, Goldfein, 2016). Takich regulacji nie wprowadzono w stanie Kalifornia i (jak zauważyli w 2017 roku dziennikarze „The Guardian") rosnąca grupa bezdomnych w aglomeracji okresowo przyjmowała postać kryzysu humanitarnego (Gee, 2017). Alliance to Solve Homelessness Los Angeles w tym samym czasie deklarowała, że na terenie tylko tego jednego stanu znajdowało się około 21% z wszystkich osób doświadczających bezdomności w USA (provideralliance.la).

Jak podaje Homeless Shelter Directory (homelessshelterdirectory.org) obecnie na terenie Los Angeles otwartych jest około 30 ośrodków i noclegowni dla osób w kryzysie bezdomności. Poza wspomnianymi wcześniej schroniskami, z których przeważająca część jest prowadzona przez kościoły i zgromadzenia religijne, na terenie Skid Row swoje siedziby maja także organizacje obywatelskie, w tym LA CAN, Las Familias del Pueblo i UCEPP. Działają one na rzecz przestrzegania praw człowieka, a także sprzeciwiają się postępującej gentryfikacji śródmieścia. Bezdomnych weteranów wspiera lokalny oddział U.S. Vets, zaś otwarte w 1988 roku My Friend's Place oraz LA Youth Network oferują pomoc młodzieży w kryzysie bezdomności. PATH Beyond Shelter koncentruje swoje działania na poprawie warunków życia rodzin i seniorów, a liczne inicjatywy społeczne w ramach programu Housing First poszerzają pulę mieszkań socjalnych w aglomeracji. Pionierską inicjatywą, która miała być odpowiedzią na negatywne konsekwencje deinstytucjonalizacji było otwarcie przez Franka Rice i Mollie Lowery w 1985 roku Los Angeles Men's Place LAMP. Początkowo oferowano w nim tylko żywność, odzież, opiekę medyczną i poradnictwo w ubieganiu się o zapomogi. W 1988 roku do istniejącego centrum dziennego dokupiono magazyn przemysłowy i zaadaptowano go na LAMP Village z 99 miejscami noclegowymi. Kolejnym budynkiem tej fundacji był LAMP Lodge z 50 mieszkaniami, które miały stanowić namiastkę domu i rodziny. Ośrodek wyróżniało to, iż nie zmuszał do podjęcia leczenia ani odwyku, a jego mieszkańcy samodzielnie decydowali z jakich form wsparcia zechcą skorzystać.

W 2015 roku powołano do życia koalicję 30 organizacji, czyli Alliance to Solve Homelessness in Los Angeles, na której czele stanęli dyrektor generalny najstarszego schroniska Andy Bales i pracujący na ulicach Skid Row od ponad 2 dekad oficer policji LAPD Joseph Deon. Obecnie zrzesza 85 fundacji i NGO-sów (providerallliance.la).

Warto dodać, iż na współpracę pomiędzy organizacjami pozarządowymi i administracją publiczną negatywnie rzutuje wprowadzenie w 2006 roku programu Safer Cities opartego na teorii „rozbitych okien" (rozbitej szyby) autorstwa George'a Kellinga i Catherine Coles. Owocuje on brakiem zaufania wobec miasta i jednostek rządowych, a także utrudnia ich współpracę, ponieważ organizacje pozarządowe sprzeciwiają się częstemu łamaniu praw obywatelskich podczas akcji oddziałów policji, do których dochodzi w trakcie interwencji w Skid Row. W ich efekcie znaczna część osób w kryzysie bezdomności przestała szukać wsparcia federalnego, żyjąc „poza systemem", chroniąc prywatność i unikając nieustannych kontroli służb mundurowych oraz aresztowań z powodu drobnych wykroczeń jak np. przechodzenie na czerwonym świetle, czy spanie w ciągu dnia na poboczach. Magistrat wprowadził bowiem lokalne regulacje prawne, które nie tyle rozwiązują problem bezdomności, co mają za zadanie usunąć bezdomnych ze wspólnie zajmowanej z resztą mieszkańców przestrzeni.

Podobnie jak w Los Angeles, w niemal 200 miastach USA funkcjonują obecnie przepisy zabraniające siedzenia bądź leżenia w miejscach publicznych dłużej niż 15 minut, a także spania w samochodach. W 2014 roku National Coalition for the Homeless opublikowała raport dotyczący regulacji wprowadzonych przez 20 duzych miast, które zabraniają także dokarmiania osób w kryzysie bezdomności (Stoops, 2014).

Mike Dawis stawia tezę, że u progu nowego stulecia dokonano planowej transformacji śródmieścia Los Angeles w taki sposób, by było jak najbardziej nieprzyjazne bezdomnym. Polegało to np. na programowaniu zraszaczy trawników tak, by włączały się w sposób losowy uniemożliwiając leżenie na nich, projektowaniu ławek czy koszy na śmieci tak, by nie były dostępne dla bezdomnych, czy polewanie przez supermarkety i restauracje odpadków spożywczych żrącymi substancjami. Ograniczono także dostęp do publicznych toalet w Skid Row wyburzając już istniejące (Davis, 2006: 232).

Studenci Berkeley Law w Kalifornii przeprowadzili badania, które wskazują, iż miasta tego stanu przodują w całej federacji pod względem podobnych przepisów wymierzonych w bezdomnych (California's New Vagrancy Laws). Są one sprzeczne z Konstytucją USA, co potwierdza orzeczenie sądu w sprawie Jones v. City of Los Angeles z 2006 roku uznające penalizację podstawowych czynności jak jedzenie i spanie wykonywanych w przestrzeni publicznej w sytuacji braku alternatywy ze strony państwa za niezgodne z VIII poprawką do Konstytucji (Jones v. City of Los Angeles). Organizacje pozarządowe prowadzą starania o przyjęcie projektu ustawy stanowej (tzw. „Bill to Rest"), która miałaby zakończyć podobne praktyki.

Pojawienie się niezwykle tanich i powszechnie dostępnych narkotyków nowej generacji dokonało kolejnych zmian w obrębie populacji bezdomnych nie tylko w Skid Row, lecz całej federacji. W 2011 roku wśród amerykańskich nastolatków ogromną popularność zdobył syntetyczny narkotyk Spice, którego użycie od roku 2013 osiągnęło w USA skalę określaną mianem epidemii. Związek JWH-018 odkryty przez Johna W. Huffmana z Clemson University nazywany błędnie „sztuczną marihuaną" przez kilka lat był produktem legalnym ze względu na prawodawstwo dopuszczające użycie medycznej marihuany. Takim rozwiązaniem był np. wprowadzony w 1996 roku w Kalifornii Compassionate Use Act. Jednak na skutek coraz częstszych medialnych doniesień o szkodliwym wpływie na psychikę i zdrowie użytkowników, kolejne administracje stanowe rozpoczęły proces badania, a następnie wprowadzania ograniczeń w obrocie i użytku JWH-018. Niestety, narkotyki tego typu są bardzo trudne do zwalczenia ze względu na łatwość ich produkcji, powszechną dostępność komponentów oraz niewielkie koszty. Na terenie Skid Row gotowa dawka najtańszego produktu jest dystrybuowana za jednego dolara, stając się narkotykiem dla najbiedniejszych i jednocześnie jednym z największych obecnie zagrożeń dla mieszkańców dzielnicy. W połowie 2016 roku Los Angeles Fire Department ogłosił kryzys związany z przedawkowaniem tej substancji przez 18 bezdomnych jednego dnia (Palmer, 2016). Kalifornia za pomocą ustawy stanowej nr 139 wprowadziła pochodne JWH-018 na listę substancji zabronionych i nie można już nimi handlować, ani ich posiadać (leginfo.legislature.ca.gov).

Przemiany końca XX wieku (szczególnie recesja lat 90.) obnażyły negatywne procesy zachodzące w obrębie całego społeczeństwa USA. Po raz pierwszy w historii dzielnicy pojawiły się na ulicach Skid Row grupy kobiet i rodziny z dziećmi, które utraciły samowystarczalność na skutek przekształceń w formach zatrudnienia, wysokości płacy minimalnej, rosnących czynszów i niedoboru przystępnych cenowo mieszkań (Hashemi, 2014). W latach 2013–2016 zarejestrowano wzrost tej kategorii aż o 55% w populacji bezdomnych w całym Los Angeles County (Munoz, 2016). Badania Downtown Women's Action Coalition wykazały, iż wśród nich największą część stanowiły Afroamerykanki i poza czynnikiem rasowym, kolejnymi

ważnymi przyczynami były ich wiek i problemy zdrowotne (downtownwomenscenter.org).

Kolejną grupę osób, której liczebność z roku na rok się zwiększa stanowią bezdomni młodzi, wciąż kształcący się ludzie. California Homeless Youth Project podawał, iż w roku 2012–2013 stan Kalifornia miał najwyższą w USA populację bezdomnych uczniów i studentów, dwukrotnie wyższą od średniej krajowej (Hayatt, Walzer, Julianelle, 2014: 4). W 2017 roku Los Angeles Community College District udostępnił dane, iż co piąty studentów w tym rejonie był pozbawiony dachu nad głową (Survey, 2017). Stało się to powodem dla uruchomienia drugiego w USA schroniska dla bezdomnych studentów – Bruin Schelter.

Pandemia COVID-19 przyczyniła się do pogłębienia kryzysu bezdomności w całym kraju. Ze względu na ograniczenia sanitarne, w 2019 roku zrezygnowano z liczenia bezdomnych na ulicach aglomeracji, pozostając wyłącznie przy niepełnych danych pozyskanych z noclegowni i instytucji publicznych przydzielających pomocą socjalną. Niestety, musiały one radykalnie ograniczyć liczbę przyjmowanych osób, by zmniejszyć ryzyko rozprzestrzeniania się zakażeń. Dostarczano potrzebującym mniej pomocy niż przed pandemią, choć setki tysięcy osób w Kalifornii straciło pracę i znaczna ich część nie była w stanie opłacić wynajmu. W marcu 2020 roku sędzia David O. Carter wydał 110 stronicowe orzeczenie, które zakończyło ponad roczną batalię sądową pomiędzy L.A. Alliance for Human Rights i miastem Los Angeles, pozwanym za zaniedbania i brak adekwatnych rozwiązań wobec rosnącego problemu bezdomności. Sędzia ten stanął po stronie organizacji charytatywnych zarzucając administracji państwowej, że „rok po roku coraz więcej mieszkańców Los Angeles popada w bezdomność i rok po roku coraz więcej z nich umiera na ulicach miasta”. Podkreślił też „strukturalny rasizm, szczególnie wymierzony w Afroamerykanów” i nakazał zapewnienie schronienia całej populacji Skid Row w ciągu 180 dni. Miasto odwołało się od tego wyroku i do dzisiaj nie zrealizowało postanowień sądu (Mamone 02.06.2021). Gubernator Kalifornii Gavin Newson powołał jednak do życia stanowy Project Roomkey, który miał za zadanie zakwaterowanie podczas pandemii w motelach i hotelach 15 tys. bezdomnych pochodzących z grupy największego ryzyka powikłań (The Making of a Crisis, 2021: 59). Wobec szacunków wskazujących, iż populacja bezdomnych w Los Angeles County rok wcześniej wynosiła co najmniej 66 436 osób było to zaledwie częściowe rozwiązanie problemu (LAHSA.org).

Na zakończenie warto dodać, iż Skid Row przez dziesięciolecia inspirowało powstanie wielu tekstów kultury. W 2009 roku publiczną dyskusję na temat bezdomności i choroby psychicznej wywołała ekranizacja wydanej rok wcześniej książki „Solista”, której fabuła była oparta na historii przyjaźni dziennikarza „Los Angeles Times” Stevena Lopeza z chorym na schizofrenię muzykiem Nathanielem Ayersem, koczującym na ulicach Skid Row. W 2018 roku na Międzynarodowym Festiwalu Filmów Niezależnych w Bordeaux nagrodę główną otrzymała dokumentalistka polskiego pochodzenia, Alina Skrzeszewska, za film „Game Girls”, który ukazywał życie kobiet na terenie dzielnicy. Znany amerykański fotograf Mark Laita od kilku lat dokumentuje życie mieszkańców tej dzielnicy w cyklu „Soft White Underbelly”, regularnie publikując przeprowadzane z nimi wywiady na kanale obserwowanym przez ponad 3 miliony subskrybentów. Zaś na budynkach Skid Row znajduje się galeria licznych murali, z których najbardziej znany stał się specyficzną

wizytówką lokalnej społeczności. To symboliczny znak drogowy „Skid Row City Limits" z 2014 roku autorstwa Stephena Zeiglera, który niesie przesłanie, że populacja bezdomnych bez względu na ich liczbę zawsze jest zbyt wielka.

Podsumowanie

Bezdomność w Stanach Zjednoczonych jest złożonym i trudnym do opisania zjawiskiem, jednocześnie ważnym dla zrozumienia historii i kultury tego kraju. Obejmuje ono znaczącą część populacji i odzwierciedla problemy, z którymi boryka się społeczeństwo amerykańskie. Wielość rozwiązań prawnych i uwarunkowania lokalne przemawiają za przyjęciem metody analizy przypadku, co potwierdza zasadność podejścia realizowanego w niniejszym artykule.

Skid Row w Los Angeles to wyjątkowa dzielnica bezdomnych, która nie tylko zapisała się w historii jednego z największych miast Ameryki, lecz powołała do życia szczególnych jej świadków – instytucje charytatywne nieprzerwanie funkcjonujące od wieku, teksty kultury, polityki miejskie, orzecznictwo sądowe. Lokalna społeczność ulegała wielu przemianom i w XXI stuleciu przyjęła formy, które mogą wskazywać na pojawiające się coraz poważniejsze napięcia społeczne i ekonomiczne. Przestała ona dotyczyć wyłącznie osób uzależnionych i chorych. Coraz trudniej usprawiedliwiać skrajne nierówności i wykluczenie, ponieważ ze zjawiska marginalnego stają się one udziałem rodzin z dziećmi, osób wykształconych i studentów. W bezdomności Skid Row od zawsze niejako „przeglądały się" kryzysy ekonomiczne, amerykańskie uprzedzenia społeczne i rasizm, co zauważył w swoim orzeczeniu cytowany powyżej sędzia David O. Carter. Na początku XX wieku zaczyna się w niej przeglądać także przyszłość coraz liczniejszej grupy Amerykanów. To główne powody, dla których badanie Skid Row i fenomenu bezdomności może rozszerzyć wiedzę o przeszłości i teraźniejszości Stanów Zjednoczonych oraz postawić słuszne pytania o wyzwania, przed którymi one stoją. Prezentowany artykuł ma w swoim założeniu być otwarciem i wprowadzeniem do takiej dyskusji.

Bibliografia

AHAR, *The 2020 Annual Homeless Assessment Report to Congress*. (2021). The U.S Department of Housing and Urban Development. Pozyskano z: https://www.huduser.gov/portal/sites/default/files/pdf/2020-AHAR-Part-1.pdf

AHAR, *The 2021 Annual Homeless Assessment Report to Congress*. (2022). The U.S Department of Housing and Urban Development. Pozyskano z: https://www.huduser.gov/portal/sites/default/files/pdf/2021-AHAR-Part-1.pdf

Brosnahan, M., Goldfein, J. (2016, 23 maja). *A Right to Shelter in New York*. New York Times. Pozyskano z: https://www.nytimes.com/2016/05/24/opinion/a-right-to-shelter-in-new-york.html

California's New Vagrancy Laws. The Growing Enactment and Enforcement of Anti-Homeless Laws in the Golden State (2015). Berkeley Law University of California, Policy Advocacy Clinic. Pozyskano z: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2015/12/Californias-New-Vagrancy-Laws.pdf

Court Documents (2022, 4 marca). Los Angeles Alliance for Human Rights. Pozyskano z: https://www.la-alliance.org/court_documents?page=12

Davis, M. (2006). *City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*. NY: Verso.

Department of Education (2022, 4 marca). U.S. Department of Education. Pozyskano z: https://www.ed.gov/

Downtown Womens Center (2021, 14 grudnia). Los Angeles, Downtown Womens Center, Pozyskano z: https://downtownwomenscenter.org/needsassessment

Gee, A. (2017, 31 maja). *Human Tragedy: LA homelessness jumps to record-braking level*. The Guardian. Pozyskano z: https://www.theguardian.com/us-news/2017/may/31/homelessness-count-los-angeles-record-level

Hashemi, N. (2014, 14 marca). *Minimum Wage and Homelessness in America.* Annenberg Media Center. Pozyskano z: http://www.neontommy.com/news/2014/03/minimum-wage-and-homelessness-are-they-related.html

Herbold, P. (1936). *Sociological Survey of Main Street, Los Angeles California*. Order No. EP65552, University of Southern California.

History of Downtown Los Angeles (2022, 4 marca). Los Angeles Chamber of Commerce. Pozyskano z: https://www.lahsa.org/

Homeless Shelter Directory (2022, 4 marca). Los Angeles CA Homeless Shelters. Pozyskano z: https://www.homelessshelterdirectory.org/city/ca-los_angeles

Hyatt, S., Walzer, B., Julianelle, P. (2014). *California's homeless students: a growing population*. California Youth Project. Pozyskano z: https://oclawin.org/wp-content/uploads/2015/08/CaliforniasHomelessStudents_AGrowingPopulation.pdf

Interagency USICH (2022, 4 marca). United States Interagency Council on Homelessness. Pozyskano z: https://www.usich.gov/

Johnson, R., A. (2010). African Americans and Homelessness: Moving Through History. *Journal of Black Studies*, *40*, 4. Pozyskano z: https://www.jstor.org/stable/40648529

Jones v. City of Los Angeles (2022, 4 marca). Case Law. Pozyskano z: http://caselaw.findlaw.com/us-9th-circuit/1490887.html

Kusmer, K., L. (2002). *Down and out, on the Road. The Homeless in American History*. NY: Oxford University Press.

LAHSA, *Greater Los Angeles Homeless Count 2020* (2022, 4 marca). Los Angeles Homeless Services Authority. Pozyskano z: https://www.lahsa.org/news?article=726-2020-greater-los-angeles-homeless-count-results

Mamone, D. (2021, 2 czerwca). *Fighting the pandemic at Skid Row was the toughest challenge of our lifetime.* Market Watch. Pozyskano z: https://www.marketwatch.com/story/fighting-the-pandemic-at-skid-row-was-the-toughest-challenge-of--our-lifetime-we-were-trying-to-save-lives-while-saving-ourselves-11622652370

Munoz, A. (2016, 13 lipca). *Number of homeless women and children spike in LA*. ABC 7 station. Pozyskano z: https://abc7.com/homeless-women-and-children-la-skid--row-union-rescue-mission/1426090/

Official California Legislative Information (2022, 4 marca). Legislative Counsel, State of California. Pozyskano z: https://leginfo.legislature.ca.gov/faces/billNavClient.xhtml?bill_id=201520160SB139

Palmer, M. (2016, 22 sierpnia). *Synthetic Marijuana Creating Public Health Crisis in Skid Row: LAFD Medical Director.* KTLA4 TV News. Pozyskano z: https://ktla.com/news/local-news/lafd-again-responds-to-skid-row-for-multipatient-incident--likely-involving-illicit-substance/

Pan, D. (2013, 29 kwietnia). *Timeline: Deinstitutionalization And Its Consequences*. Mother Jones Magazine. Pozyskano z: https://www.motherjones.com/politics/2013/04/timeline-mental-health-america/

Provider Alliance to End Homelessness (2022, 4 marca). Provider Alliance, Los Angeles, California. Pozyskano z: http://www.provideralliance.la/

Ringenbach, P., T. (1973). *Tramps and Reformers, 1873–1916: The Discovery of Unemployment in New York*. Connecticut: Greenwood Press.

Roberts, J., J. (2014, 3 marca). *Where is the Homeless Capital of America.* Poverty Insights: PATH Making it Home. Pozyskano z: http://www.povertyinsights.org/2014/03/03/where-is-the-homeless-capital-of-america/

Schleuss, J., Iniguez Elebee, L. (2016, 28 października). *Who are L.A. County's homeless?* Los Angeles Times. Pozyskano z: http://www.latimes.com/projects/la-me-homeless-los-angeles-2016/

Stoops, M. (2014). *Share No More: The Criminalization of Efforts to Feed People in Need*. National Coalition for Homeless. Pozyskano z: https://nationalhomeless.org/wp-content/uploads/2014/10/Food-Sharing2014.pdf

Survey: 1 in 5 LA Community College District Students Homeless (2017, 29 czerwca). CBS LA. Pozyskano z: https://www.cbsnews.com/losangeles/news/survey-1-in-5-la-community-college-district-students-homeless/

The Making of a Crisis: a History of Homelessness in Los Angeles (2021). UCLA, Luskin Center for History and Policy, California. Pozyskano z: https://luskincenter.history.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/66/2021/01/LCHP-The-Making-of-A-Crisis-Report.pdf

Union Mission (2022, 4 marca). Los Angeles, Union Mission Shelter. Pozyskano z: https://www.charitynavigator.org/ein/951709293

USICH Department (2022, 4 marca). U.S. Department of Housing and Urban Development. Pozyskano z: https://www.hud.gov/

Notka bibliograficzna o autorze: Monika Machowska, doktorantka Wydziałowych Kulturoznawczych Studiów Doktoranckich WSMiP UJ. Absolwentka Amerykanistyki, Rosjoznawstwa oraz Migracji Międzynarodowych na Uniwersytecie Jagiellońskim. Jej główne zainteresowania badawcze obejmują tematykę American Studies, problemy socjalne i fenomen bezdomności w USA, a także migracje, z naciskiem na historię i współczesność mniejszości ormiańskiej w Ameryce.

Biographical note of author: Monika Machowska, B.A. in Cultural Studies, specialty Russian and East European Studies, M.A, in American Studies, specialty North America, M.A. in International Migrations at Jagiellonian University in Cracow, Poland. PhD student at Jagiellonian University focusing on American Studies, ethnicity and migrations. Currently working on social and cultural aspects of American homelessness phenomenon and Armenian Americans minority group.

ORCID: 0000-0001-8347-9093

e-mail address: monika.machowska@gmail.com

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.8

Magdalena Kwiek

Plogging – ekotrend w rekreacji w opinii studentów

Streszczenie

Trendy związane z dbałością o środowisko, ochroną przyrody i propagowaniem ekologicznych rozwiązań w życiu codziennym coraz częściej widoczne są również w turystyce i rekreacji. Jednym z popularniejszych wśród biegaczy jest plogging, czyli połączenie biegania i zbierania śmieci. Na świecie oraz w Polsce odbywa się coraz więcej ploggingowych imprez, a w mediach społecznościowych tworzy się coraz więcej lokalnych grup ploggingowych. Wśród 158 studentów Turystyki i rekreacji Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie przeprowadzono anonimową ankietę, której celem było poznanie opinii na temat stanu wiedzy studentów dotyczącej ploggingu, jego popularności i przydatności w Polsce, a także ocena niektórych zachowań badanych osób związanych z dbałością o otoczenie. Niewielka grupa badanych słyszała wcześniej o idei ploggingu. Większość studentów uważa plogging za bardzo dobrą inicjatywę, lecz niewielka tylko część przyłączyłaby się do tego typu aktywności. Znaczna część studentów nie zbiera śmieci pozostawionych przez innych, a za zły stan czystości terenów rekreacyjnych winią m.in. zbyt małą dostępność koszy na śmieci oraz niski stan świadomości społecznej.

Plogging – an ecotrend in recreation in the opinion of students

Abstract

Trends related to care for the environment, nature protection and promotion of ecological solutions in everyday life are also increasingly visible in tourism and recreation. One of the most popular among runners is plogging, which is a combination of running and collecting rubbish. There are more and more plogging events in the world and in Poland, and more and more local plogging groups are created in social media. An anonymous questionnaire was conducted among 158 students of Tourism and Recreation, the purpose of which was to find out the opinion on the state of knowledge of these students about plogging, popularity and usefulness in Poland, as well as to evaluate some of the behaviors of respondents related to caring for the environment. A small group of respondents had heard about the idea of plogging before. Most students find plogging a very good initiative, but a small minority of them would join to this type of activity. A significant number of them do not collect rubbish left by others, and blame the poor cleanliness of recreational areas, among others, on insufficient availability of litter bins and low level of public awareness.

Słowa kluczowe: plogging, ekoturystyka, bieganie, zbieranie śmieci

Keywords: plogging, ecotourism, running, cleaning up the garbage

Otrzymano: 12.03. 2022
Received: 12.03. 2022
Zaakceptowano: 24.03.2022
Accepted: 24.03.2022

Sugerowana cytacja / Suggested citation: Kwiek, M. (2022). Plogging – ekotrend w rekreacji w opinii studentów. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*,125–138, doi: 10.24917/20845456.18.8

Wstęp

Współcześnie turystyka rozwija się na styku zjawisk i procesów gospodarczych, kulturowych, społecznych oraz technologicznych. Przenikając się, tworzą one dynamiczne i zróżnicowane uwarunkowania wpływające zarówno na usługi i produkty turystyczne, jak również na potrzeby, doświadczenia i zachowania turystów. Szczególną cechą tych zmian jest interferencja oraz relacyjność, czyli przeobrażanie się turystyki pod wpływem czynników spoza niej samej. Są to związki, jakie łączą ją z nowymi technologiami, zjawiskami społeczno-ekonomicznymi oraz fenomenami kultury. Innymi słowy, by dziś rozumieć i zmieniać turystykę, konieczne jest przekraczanie jej granic i efektywne wykorzystanie potencjału istniejącego w jej otoczeniu (Wasyluk 2020).

Ważną częścią rynku turystycznego są młodzi ludzie, zwłaszcza należący do tzw. pokolenia Z, urodzeni po 1990 roku oraz Millenialsi, urodzeni po 2000 r. Wartość rynku turystycznego tych osób w 2009 r. szacowano na blisko 190 mld dolarów, w 2014 r. – na 286 mld., a w 2020 r. prognozowana wartość miała przewyższyć 400 mld dolarów. Jako konsumenci członkowie pokolenie Z i Millenialsów charakteryzują się relatywnie dużą ilością wolnego czasu, mobilnością i ciekawością świata, lubią poznawać nowe kultury, być blisko natury i lokalnej społeczności. Są to też generacje najbardziej zorientowane technologicznie, urodzone w cyfrowym świecie, a jednocześnie mocniej zaangażowane w problematykę ekologii, globalnego ocieplenia, głodu, wojen i kryzysów społecznych. (Dębski 2020; Żarczyńska-Dobiesz, Chomątowska 2014).

Te wszystkie cechy sprawiają, że obecni 20- i 30-latkowie chętnie korzystają z dostępnych nowinek technologicznych ułatwiających codzienne funkcjonowanie, lecz zarazem zwracają oni uwagę na to, czy ich produkcja lub wykorzystanie nie wpływają destrukcyjnie na środowisko przyrodnicze. Młodzi konsumenci bardzo świadomie wybierają produkty, sprawdzają czy stoją one w zgodzie z nowoczesnymi trendami ekologicznymi. „Zero waste", czyli styl życia bez produkowania opadów, bez śmieci i wyrzucania resztek jest aktualnie najbardziej popularnym wśród młodego pokolenia.

Według Zero Waste International Alliance: „Zero Waste" jest celem, który jest etyczny, ekonomiczny, skuteczny i wizjonerski, aby prowadzić ludzi ku zmianie stylu życia i praktyk, które naśladują naturalne cykle odnawiania się, gdzie wszelki materiał, którego się pozbyto jest zaprojektowany tak, by być zasobem

do wykorzystania przez innych. Zero Waste oznaczana takie projektowanie i zarządzanie produktami oraz procesami, aby systematycznie eliminować szkodliwość odpadów i materiałów oraz zmniejszać ich objętość, przetwarzać i odzyskiwać wszystkie zasoby, nie spalać ich ani nie zakopywać. Zero Waste wyeliminuje uwalnianie szkodliwych substancji do ziemi, wody czy też powietrza, które są zagrożeniem dla zdrowia człowieka, zwierząt, roślin i całej planety (Korst 2012, www.zero-waste.pl)

Moda na bycie „eko" i „zero waste" przekłada się na wszystkie sfery życia, również na te związane ze zdrowiem, podróżowaniem, podejmowaniem aktywności sportowej i rekreacyjnej. W obliczu coraz szybciej postępującej degradacji środowiska przyrodniczego uczestnicy szeroko pojętej turystyki i rekreacji przykładają coraz większą uwagę do swoich wyborów, wzrasta również ich zapotrzebowanie na różnego rodzaju ekoinnowacje, które mają na celu osłabienie bądź redukcję destrukcyjnych oddziaływań ludzkich. Turyści z pokolenia Z i Millenialsi doceniają znaczenie firm, które rozumieją wartość wdrażania ekologicznych praktyk biznesowych. Szukają również takich, które stosują ekologiczne procedury mające na celu zmniejszenie zapotrzebowania na elementy środowiska naturalnego (Sofronov 2018).

Ekotrendy w sporcie, turystyce i rekreacji

Innowacyjność ekologiczna w turystyce i rekreacji skutkuje m.in. możliwością wprowadzenia na rynki nowych produktów i usług. Większość z innowacyjnych opracowań ma na celu sprostanie oczekiwaniom konsumentów i unowocześnienie otaczającego ich środowiska, przy jednoczesnym zachowaniu w naturalnym stanie ekosystemów przyrodniczych i rozwijaniu gospodarki zgodnie z zasadami trwałego, zrównoważonego rozwoju oraz kreowania postępu cywilizacyjnego przyjaznego środowisku. Działania proekologiczne i ekoinnowacyjność łączą interes ekonomiczny i sferę ekologii. Jest to sytuacja korzystna i atrakcyjna nie tylko dla polityków i rządzących, ale także dla przedsiębiorstw oraz społeczeństwa (Krupa 2014).

W ostatnich latach zmieniło się nie tylko otoczenie turystyki, lecz również preferencje samych turystów. Zmieniły się oczekiwania turystów, których nie zadowalają już dotychczasowe formy biernego wypoczynku w luksusowych hotelach, określane powszechnie 3×S (sea, sun, sand). Coraz więcej z nich poszukuje miejsc, obiektów i usług zgodnych z zasadami turystyki zrównoważonej (Wasyluk 2020), czyli takiej, która uwzględnia wymogi zachowania równowagi pomiędzy trzema filarami rozwoju zrównoważonego: rozwojem ekonomicznym, trwałym użytkowaniem zasobów przyrodniczych oraz poszanowaniem wartości społecznych i kulturowych. Turystyka zrównoważona jest więc przyjazna środowisku przyrodniczemu, społecznościom lokalnym, turystom, jak również działającym na rynku turystycznym usługodawcom. Dbając o poszanowanie interesów wszystkich wyżej wymienionych stron, turystyka zrównoważona podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów. Ekoturystyka jako jedna z jej form jest zwykle traktowana, jako bardziej restrykcyjne podejście do turystyki zrównoważonej, ze względu na przykładanie większej wagi do ochrony środowiska (Adamski 2016). Ekoturystyka zwykle odbywa się w małych grupach o dokładnie

sprecyzowanym profilu zainteresowań lub jest formą turystyki rodzinnej. Podczas wypraw ekoturystycznych turysta korzysta głównie z bazy noclegowej i gastronomicznej dostępnej na terenie gospodarstw agroturystycznych i ekoturystycznych, kładąc duży nacisk na możliwość poznania cech danego regionu, przyrodniczych i kulturowych. Aktywność ekoturysty polega nie tylko na aktywności fizycznej realizowanej poprzez wycieczki: piesze, konne, rowerowe czy spływy kajakowe, lecz także na aktywności intelektualnej, związanej z poznawaniem przyrody i tradycji regionu. Ekoturyści z założenia korzystają z usług miejscowych przewodników i lokalnych biur podróży co sprzyja aktywizacji społeczności lokalnej i kształtowaniu specyficznego produktu turystycznego będącego odpowiedzią na nowe zapotrzebowanie rynku (Woś 2009). Przykładami ekoturystyki może być agroturystyka, turystyka zielarska, różne formy turystyki kulinarnej (biroturystyka, enoturystyka), a także turystyka kreatywna dająca możliwość rozwijania własnego potencjału twórczego (ang. *creative tourism*) przez aktywny udział turystów w kursach i warsztatach edukacyjnych, związanych np.: z zasobami wsi, ekosystemem leśnym i gospodarką wodną (Gralak i Kacprzak 2021; Klepacka-Dunajko i Kałuża 2015).

Ekotrendy w działalności sportowej widzimy na wielu płaszczyznach. Wiążą się one m.in. z organizacją imprez masowych, w trakcie których w jednym miejscu i czasie obecne są dziesiątki tysięcy dysponentów dóbr (zawodników, kibiców, przedstawicieli sztabu szkoleniowego, służb medycznych, porządkowych, mediów itp.). Powstaje wtedy też ogromna liczba produktów, które (zdaniem osób nimi gospodarujących) są odpadami. Tego typu sytuacja niesie więc sporo zagrożeń, takich jak: zbyt mała liczba służb sprzątających, które nie są w stanie w krótkim czasie usunąć dużej ilości odpadów; możliwość wykorzystania opakowania po zużytym produkcie do zakłócenia widowiska (np. rzucanie butelką w stronę sportowców, działaczy, kibiców); powstanie dużej liczby szkodliwych odpadów w jednym czasie (np. potłuczone butelki) Rosnąca świadomość ważności ochrony środowiska sprawiła, że zaczęto poszukiwać nowych metod i koncepcji pozwalających na zrównoważoną organizację imprez sportowych, takich jak logistyka zwrotna, ekologistyka czy „zielona" logistyka (Gralak i Kacprzak 2021).

Organizatorzy wielkoformatowych zawodów sportowych, mistrzostw świata, Igrzysk Olimpijskich coraz częściej wprowadzają ekologiczne rozwiązania techniczno-organizacyjne takie jak:

- Punkty na trasach biegów, na których można nalać wodę do własnych kubków lub kubki "jadalne".
- Kary za śmiecenie na trasie.
- Zminimalizowane pakiety startowe w lnianych torbach.
- Możliwie największy odzysk materiałów, które posłużyły do budowy obiektów, a nie są niezbędne po turnieju, np. Rozkładane trybuny, specjalistyczne oświetlenie, podgrzewana nawierzchnia, profesjonalny system nagłaśniający, centra dla mediów oraz sztabów szkoleniowych, boczne boiska treningowe itp.
- Remont obiektów sportowych i ośrodków przygotowawczych, które uległy nie-znacznej, (częściowej lub całkowitej) degradacji na skutek organizacji imprezy lub działalności kibiców, np. toalety stacjonarne oraz przenośne, punkty gastronomiczne, pomieszczenia socjalno-bytowe, szatnie, przebieralnie.
- Odzysk, recykling wszelkich materiałów, które po wydarzeniu będą nadawały się do ponownego zagospodarowania zgodnie z zasadami gospodarowania

odpada-mi, np. recykling odpadów powstałych w trakcie rozgrywek, tj. butelki plastikowe, jednorazowe sztućce, pamiątki, okolicznościowe stroje i wystrój wnętrz.
- Ponowne wykorzystanie, które jest najważniejszym procesem następującym po samej imprezie. Nowo obiekty są w większości wielofunkcyjne, a zatem – winny być ponownie zagospodarowane.
- Ocalenie specjalnie przygotowanych do turnieju obiektów i urządzeń, które mogą mieć ponowne zastosowanie bądź mogą być użyte w ponownych edycjach rozgrywek (https://lifemanagerka.pl/, Żuryński 2014).

Ekotrendy w sporcie wiążą się również z odzieżą sportową. Ubrania sportowe produkowane z materiałów sztucznych są trwałe, dobrze radzą sobie z odprowadzaniem wilgoci, szybko schną, nie blakną na słońcu, nie wymagają też prasowania, a dzięki elastycznym dodatkom, świetnie dopasowują się do ciała. Coraz więcej firm zaczyna jednak tworzyć ubrania wykonane z materiałów pozyskanych drogą recyklingu. Przykładowo z wyłowionych z morza, zniszczonych sieci rybackich, powstaje materiał na odzież sportową ECONYL®. Najpierw odzyskuje, sortuje i oczyszcza się odpady w celu odzyskania z nich nylonu, a następnie wytwarza się regenerowany ECONYL®, z którego powstają na przykład kostiumy kąpielowe. Wiele ubrań treningowych powstaje z dzianin i tkanin wykonanych z włókien z przetworzonych plastikowych butelek PET (https://giparawear.com, https://lifemanagerka.pl).

Pisząc o modzie w kontekście śmieci i ekologii, nie można też zapominać o wykorzystaniu śmieci nieprzetworzonych przed ich wtórnym wykorzystaniem, takich jak używana odzież, wyposażenie domów, meble, sprzęty domowe, części samochodowe czy sprzęt sportowy i rekreacyjny, które trafiają ze specjalnych kontenerów, „wystawek", strychów, piwnic, a nawet śmietników praktycznie wprost do ponownego obiegu. Popularność w wielu dziedzinach życia, (także w sporcie i rekreacji), zyskuje również tzw. Sharing, czyli udostępnianie do użytkowania samochodów, rowerów, hulajnóg czy segwayów (Frączkiewicz 2017; Kamińska 2017).

Innowacyjne działania ekologiczne w sporcie widać także w inicjatywach podejmowanych przez różne organizacje samorządowe, ekologiczne, kluby sportowe lub działaczy indywidualnych, których celem jest propagowanie aktywnego stylu życia w zgodzie z naturą, dbałość o środowisko naturalne i poprawa jego stanu. Najczęściej wyraża się to poprzez imprezy sportowo-rekreacyjne połączone z kampaniami ekologicznymi, zbiórką materiałów do recyklingu czy porządkowaniem lasów, parków i terenów rekreacyjnych. Jak podają organizatorzy niektórych wydarzeń, podczas największych akcji uczestnicy zbierają nawet 2 tony śmieci (https://festiwalbiegowy.pl).

W mediach społecznościowych co jakiś czas pojawiają się nowe akcje skierowane przede wszystkim do młodych aktywnych osób, którym nie jest obojętny stan najbliższego otoczenia. Do takich wydarzeń należy m.in. trash challenge, który szybko rozprzestrzenił się w świecie. Śmieciowe „wyzwanie", to akcja internetowa, popularna w mediach społecznościowych. Zarówno wśród młodszych, jak i starszych użytkowników Internetu pojawiło się wielu chętnych, którzy wraz z rodziną i przyjaciółmi postanowili wybrać się na spacer i pozbierać śmieci ze swojej okolicy, robiąc tym samym krok w stronę czystej planety. Choć wyzwanie ze zbieraniem odpadów zyskało popularność już jakiś czas temu, do dziś na Facebooku i Instagramie pojawiają się zdjęcia oznaczone jako #trashchallenge. Zarówno

w dużych miastach, jak i na wsi ludzie chętnie wybierają się na spacery, podczas których sprzątają śmieci w najbliższej okolicy, a później dzielą się zdjęciami dokumentującymi wykonanie zadania z wyzwania.

Coraz większą popularność zdobywa także aktywność ruchowa będąca połączeniem biegania (joggingu) i zbierania śmieci – plogging.

Plogging

Nowy trend w sporcie zapoczątkował w 2016 r. szwedzki aktywista Erik Ahlström, a jego nazwa pochodzi od kombinacji słowa „plocka", znaczącego po szwedzku podnosić lub zbierać i angielskiego „jogging", które weszło już do użycia w całej Europie. Plogging wpisuje się proekologiczne działania, które mocno się rozwijają. Erik Ahlström chciał zrobić porządek na zaśmieconych ulicach Sztokholmu, zaczął je więc zbierać w trakcie biegania. Do tego samego zachęcał swoich znajomych, zatem grupa sprzątających biegaczy zaczęła się powiększać. W 2017 Ahlstrom założył w Szwecji stowarzyszenie Plogga.se, które stopniowo rozrosło się na cały świat. Plogga/Plogging szybko stało się nowym słowem w krajach takich, jak Belgia, Holandia, Dania, Norwegia, Wyspy Owcze, Francja, Włochy i zostało włączone do słownika języka angielskiego. Założyciel Ploggi oraz jego przedstawiciele cały czas bardzo aktywnie promują idee ploggingu podczas licznych wykładów, kampanii telewizyjnych, radiowych, szkoleń, warsztatów i eventów na wszystkich kontynentach (plogga.se). Zasięg działań Plogga.se jest ogromny. W większych miastach biegacze regularnie umawiają się na biegi połączone ze zbieraniem śmieci. Coraz częściej przy okazji innych eventów sportowych i ekologicznych są organizowane imprezy ploggingowe, na których uczestnicy ruszają w trasę z workami (http://www.ekocentryczka.pl).

W 2018 r. w Hermosillo w Meksyku pobito światowy rekord w ploggowaniu, w 2019 r. miała miejsce światowa premiera Plogga podczas Mistrzostw Świata w Narciarstwie Alpejskim w Åre, i w tym samym roku roku Plogga uczestniczyła w Outdoor ISPO w Monachium, Planet Earth Games i Love Trails w Walii, stworzono też nową konkurencję (klasa plogging), podczas słynnego nocnego maratonu w Antwerpii. W 2021 r. Plogga i Erik Ahlström zdobyli w Moskwie „Geograficzny Oscar" przyznany przez Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne (www.plogga.se). Również w Polsce w 2021 r. w wielu miastach odbyło się kilkanaście imprez biegowych z cyklu PLogging – World Cleanup Day oraz Biegamy w lesie i na Sosinie, VI Festiwal Biegów Górskich Gorce ultra-trail PGE Ultramaraton Nadbużański oraz Trashmageddon 2021 – ekstremalne zawody w sprzątaniu lasu (https://www.magazynbieganie.pl)

Idea „sprzątania świata" nie dotyczy tylko biegaczy. Spacerowicze również mogą przyczynić się do czystszego środowiska – w sieci zaczął nawet funkcjonować termin „plalking" (od „plocka" i „walking" – ang. *chodzenie*). Coraz częściej również grzybiarze wyruszają na poszukiwanie grzybów połączone ze zbieraniem śmieci i wracają z lasu z pełnymi siatkami jednych i drugich (https://sklep.jack-wolfskin.pl/blog/plogging). W kolejnych rozdziałach przedstawiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów Turystyki i rekreacji dotyczące ich opinii o ploggingu jako nowej formie aktywności.

Materiał i metody

Anonimowa ankieta online została przeprowadzona na przełomie listopada i grudnia 2021 roku wśród 158 studentów Turystyki i rekreacji Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. W dobrowolnym badaniu wzięły udział osoby z I, II i III roku studiów dziennych, w wieku od 18 do 26 lat. Ankieta zawierała pytania zamknięte jednokrotnego wyboru, dotyczące aktywności sportowo – rekreacyjnej respondentów, znajomości idei ploggingu i opinii na temat przydatności tego typu aktywności oraz niektórych zachowań związanych z dbaniem o środowisko. Wyniki podano w wartościach procentowych.

Wyniki

Studenci Turystyki i rekreacji z racji swoich zainteresowań są w większości aktywni w czasie wolnym, chętnie odwiedzają różnego rodzaju tereny rekreacyjne (w tym chronione), które często są udostępniane w celach turystycznych i sportowo – rekreacyjnych. Najczęstszą aktywnością na tych terenach badanych są spacery (ryc. 1).

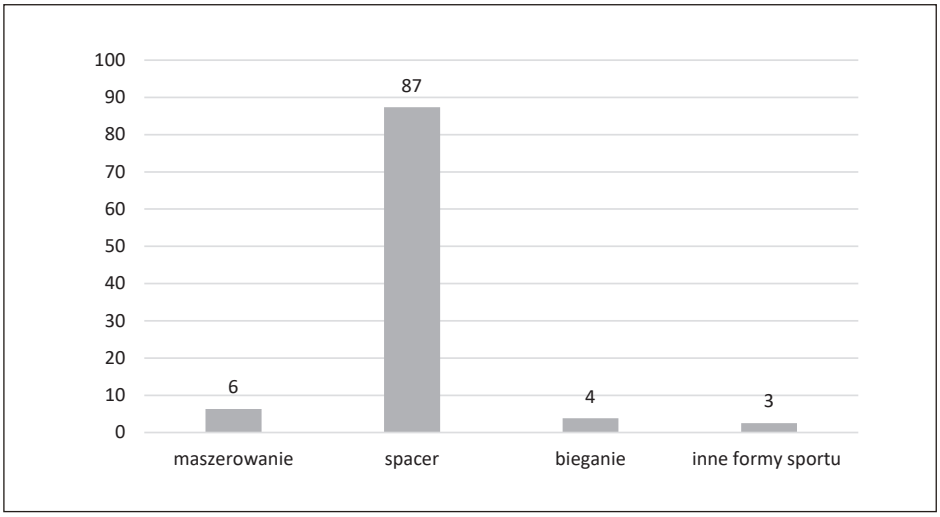

Ryc. 1. Jakie formy aktywności studenci najczęściej podejmują na terenach rekreacyjnych?

Źródło: opracowanie własne

Podczas spacerów i innych form rekreacji na obszarach do tego przeznaczonych zdecydowana większość studentów jest skłonna podnieść i wyrzucić napotkane po drodze śmieci, jednak niewielu spośród nich robi to zawsze, a 29% tylko wtedy, gdy w niewielkiej odległości znajduje się kosz na śmieci. Dość duża grupa, bo 27% badanych nie zbiera zaś wcale pozostawionych przez innych śmieci (ryc.2).

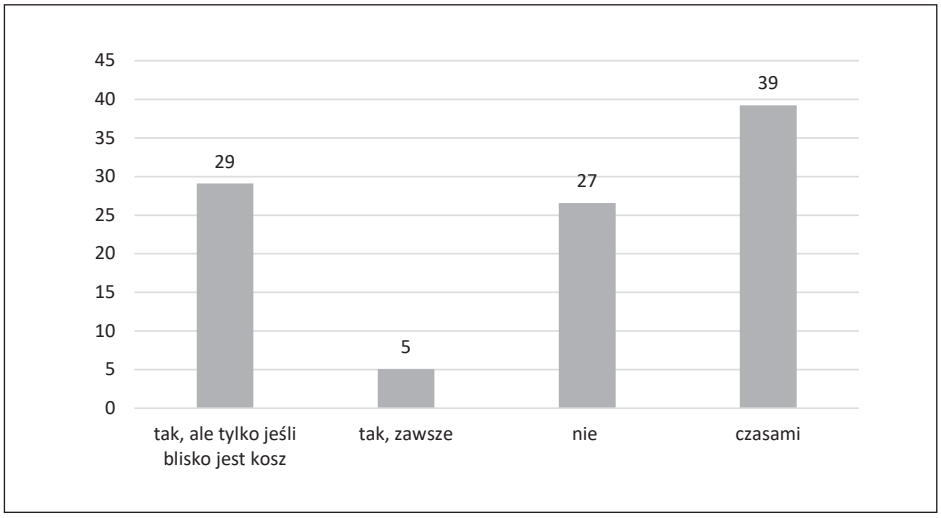

Ryc. 2. Czy studenci podnoszą napotkane śmieci podczas podejmowanej aktywności sportowo–rekreacyjnej?

Źródło: opracowanie własne

Bardzo podobnie respondenci reagują na śmieci napotkane w miejscach publicznych: na ulicy, w środkach transportu w czasie drogi do domu, szkoły czy miejsca pracy. Nieco mniej osób deklaruje wyrzucenie śmieci do pobliskiego kosza i o 2% więcej osób niż w parku nie schyli się po śmieci na ulicy lub w autobusie (ryc.3).

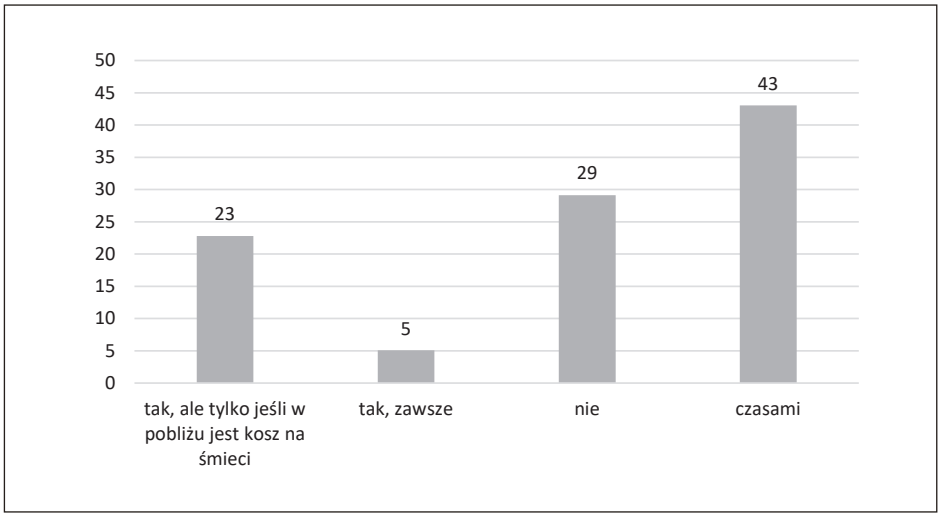

Ryc. 3. Czy studenci podnoszą śmieci napotkane podczas drogi do domu/pracy/szkoły?

Źródło: opracowanie własne

Zdecydowana większość studentów (82%) nigdy nie słyszała o ploggingu, nie wie na czym on polega i z czym jest związany (ryc. 4).

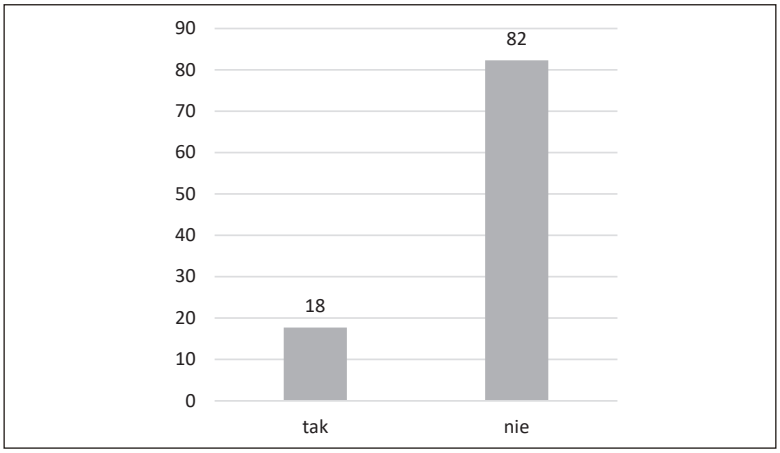

Ryc. 4. Czy studenci wiedzą na czym polega plogging, czy w ogóle słyszeli o tej idei?

Źródło: opracowanie własne

Po krótkim zapoznaniu z ideą ploggingu badanych studentów poproszono o oszacowanie wpływu takiej i podobnych aktywności na poprawę stanu czystości miejsc przeznaczonych do turystyki i rekreacji na świecie. Prawie połowa z nich, 47% oceniła ten wpływ jako duży lub bardzo duży 37%, a tylko 3% nie sądzi, by popularność akcji biegowych połączonych ze zbieraniem śmieci odnosiła znaczący skutek dla środowiska przyrodniczego (ryc. 5).

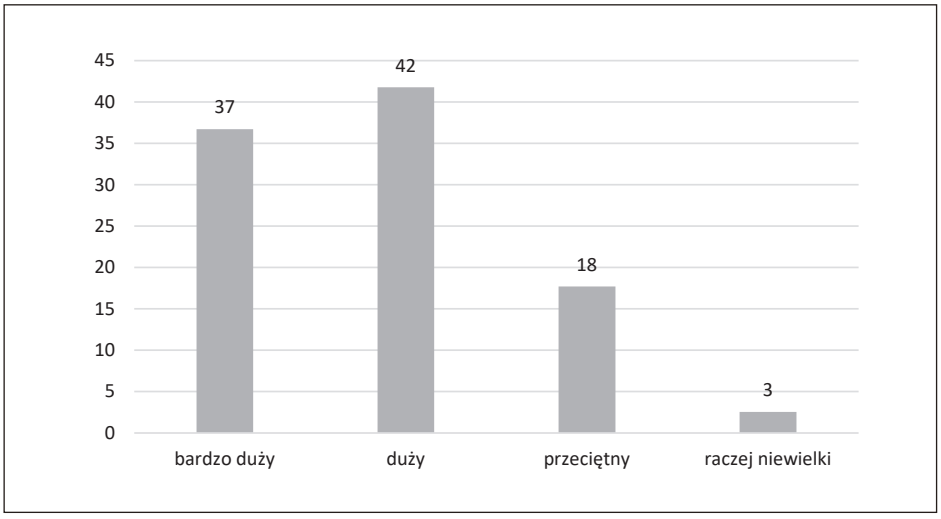

Ryc. 5. Jak duży wpływ zdaniem studentów plogging może mieć na poprawę stanu czystości terenów sportowo-rekreacyjnych czy obszarów chronionych na świecie?

Źródło: opracowanie własne

Jeśli chodzi o środowisko naturalne Polski to 16% respondentów potwierdza, że plogging ma szansę stać się w Polsce popularny, nie jest zaś o tym przekonany tylko 1% studentów (ryc. 6).

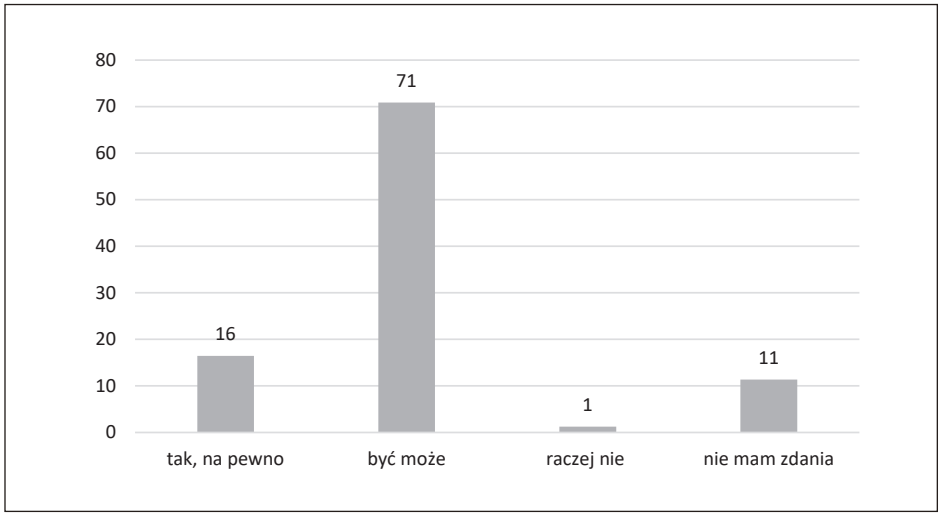

Ryc. 6. Czy w opinii studentów plogging ma szansę na popularność w Polsce?

Źródło: opracowanie własne

Mimo, iż studenci w zdecydowanej większości przekonani są o pozytywnym wpływie ploggingu na stan środowiska, to tylko 32% z nich przyłączyłoby się do takiej akcji i wzięło udział w biegu. Znacznie ponad połowa z nich nie zdecydowałaby się do zbierania śmieci nawet w zorganizowanej grupie (ryc. 7).

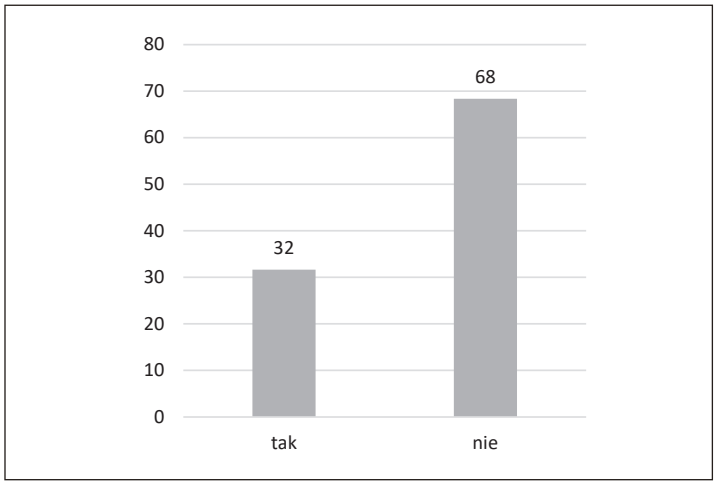

Ryc. 7. Czy studenci przyłączyliby się do ploggingu?

Źródło: opracowanie własne

Studenci zdają sobie sprawę, że za stan środowiska w największym stopniu odpowiadają turyści i użytkownicy terenów rekreacyjnych, lecz uważają, że to zmiany organizacyjno-prawne (kosze na śmieci, kary pieniężne, kontrole straży) w największym stopniu wpłynęłyby na zmniejszenie liczby odpadów w otoczeniu (ryc. 8).

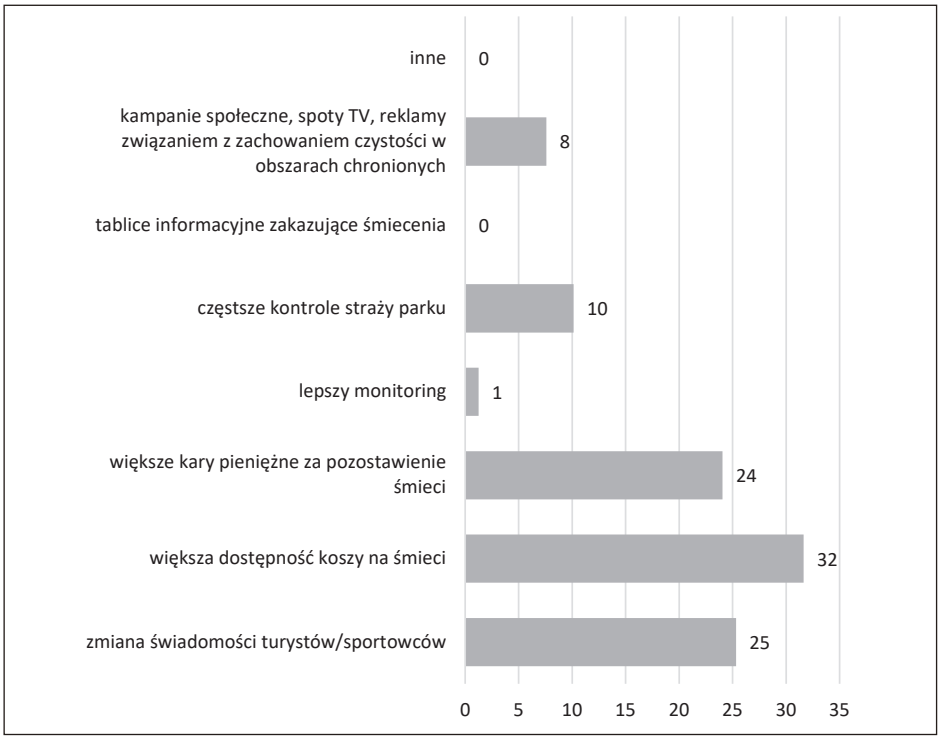

Ryc. 8. Co w opinii studentów w największym stopniu poprawiłoby stan czystości na obszarach chronionych i rekreacyjnych?

Źródło: opracowanie własne

Podsumowanie

Idea ploggingu czyli połączenia aktywności sportowej (biegania) ze zbieraniem śmieci na rodzimym gruncie jest stosunkowo nowa, lecz stopniowo zyskuje coraz większą popularność zwłaszcza wśród młodych osób. Coraz więcej klubów sportowych, stowarzyszeń i organizacji sportowo-rekreacyjnych zajmujących się promocją zdrowego stylu życia włącza do swoich działań aktywności połączone z dbałością o stan środowiska naturalnego. Podkreślić trzeba także pozytywne znaczenie mediów społecznościowych w propagowaniu tego typu działań. Aplikacje typu Facebook, Twitter, Messenger, Whats App kontaktują ze sobą grupy osób mające wspólne zainteresowania i pasje, które łączy zamiłowanie do sportu, aktywności ruchowej oraz zdrowego i czystego środowiska. Dzięki licznym kampaniom w mediach społecznościowych wzrasta zainteresowanie ekotrendami w sposobie życia,

turystyce i sporcie. Łatwa i wydająca się banalną integracja zbudowana przez Internet, budzi wspólną odpowiedzialność w sferze ekologii. Postęp technologiczny powoduje zmiany w zakresie etyki i obyczajowości. Stąd nowa "moda" na wielkie wydarzenia czy widowiska promowane na licznych stronach internetowych (Śmiechowska i in. 2009).

Przeprowadzone badania ankietowe wskazały, że przedstawiciele młodego pokolenia jakimi są studenci turystyki i rekreacji, są zainteresowani ochroną środowiska i w większości nie jest im obojętny stan czystości ulic, miejsc publicznych i terenów rekreacyjnych. Jednak w praktyce niewielka liczba badanych osób była skłonna przyłączyć się do ploggowania, rzadko kto zbierał śmieci pozostawione przez innych, gdyż przeważnie uważa się, że za stan czystości ulic odpowiedzialne są odpowiednie służby. Według dużej części studentów, stan czystości parków i terenów rekreacyjnych poprawiłby się, gdyby wzrosła dostępność koszy na śmieci.

Z wielu różnych badań dotyczących świadomości społecznej na temat zagrożeń środowiska wynika, że już nawet najmłodsi wiedzą jakie szkody przynosi środowisku niewłaściwe gospodarowanie odpadami, jak duże i niepotrzebne są straty w świecie zwierząt i roślin z powodu zbyt intensywnej rozbudowy infrastruktury turystycznej i jakie znaczenie dla ludzkości ma zachowanie nieskażonych terenów. Co jest szczególnie ważne, Polacy w coraz większym stopniu dostrzegają związek pomiędzy wpływem własnego postępowania na jakość środowiska. Maleje również grupa osób reprezentujących postawę tzw. ekologicznej obojętności na rzecz wzrostu liczby osób jednoznacznie ekologicznych (Kłos 2015).

Literatura

Adamski, P., Ciapała, S. (2016). Turystyka przyrodnicza, ekoturystyka i turystyka zrównoważona – problemy klasyfikacyjne. *Folia Turistica*, *40*/16, 9–26.

Badanie świadomości i zachowań ekologicznych mieszkańców Polski, Raport TNS Polska dla Ministerstwa Środowiska. Warszawa 2012.

Czym jest zero waste? – kolejna moda? Czy działanie na rzecz środowiska? https://zero-waste.pl [dostęp: 02.02. 2022].

Dębski, M., Borkowska-Niszczota, M. (2020). Ekologiczne zachowania konsumpcyjne i stosunek do proekologicznych działań w obiektach noclegowych przedstawicieli pokolenia Z. *Turyzm*, *2,* 45–53.

Frączkiewicz, M. (2017). Śmieci modne, czyli wykorzystanie produktów ekologicznych i recyclingowych w modzie i designie. *Studia Etnologiczne i Antropologiczne*, *17*, 127–145.

Gipara recykling. https://giparawear.com/page/gipara-recycling [dostęp: 01. 02. 2022].

Gralak, K., Kacprzak, M. (2021). *Trendy i kierunki rozwoju agroturystyki w kontekście ekonomii doświadczeń*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.

Kamińska, M. (2017). Gospodarka współdzielenia w Polsce – rezygnacja z posiadania na rzecz konsumpcji opartej na dostępie. *Quarterly Journal*, *3* (22), 165–177.

Klepacka-Dunajko, I., Kałuża, H. (2015). Agro-ekoturystyka zielarska przykładem markowego produktu turystycznego w Polsce. *Europa Regionum*, *24*, 21–28.

Kłos, L. (2015). Świadomość ekologiczna Polaków – przegląd badań. *Studia i Prace WNEIZ US*, *42*/2, 35–44.

Kocot, A. (2021). Wiedza ekologiczna dzieci w wieku wczesnoszkolnym. V Międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna: Kształcenie i kształtowanie konkurencyjności profesjonalistów w warunkach integracji europejskiej. Ukraina, Mukaczewo 21–22 maja 2021.

Korst, A. (2012). *The Zero-Waste Lifestyle: Live Well by Throwing Away Less*. Ten Speed Press USA.

Krupa, J. (2014). Działania proekologiczne w turystyce szansą na jej zrównoważony rozwój. *Zeszyty naukowe. Turystyka i rekreacja*, *1*(13), 5–23.

Plogging. Ekologiczne bieganie. http://www.ekocentryczka.pl/2021/07/plogging-ekologiczne-bieganie.html [dostęp: 12. 12 2021]

Plogging – jak połączyć bieganie z dbaniem o środowisko? https://www.magazynbieganie.pl/plogging-jak-polaczyc-bieganie-z-dbaniem-o-srodowisko/ [dostęp.: 13. 12. 2021].

PLogging Team: biegaMy dla czystej Polski! https://www.festiwalbiegowy.pl/biegajacy-swiat/plogging-team-biegamy-dla-czystej-polski [dostęp: 25. 01.2022].

Plogging – wejdź na nowy poziom joggingu! https://sklep.jack-wolfskin.pl/blog/plogging [dostęp: 14. 01.2022].

Sofronov, B. (2018). Millennials: a new trend for the tourism industry. *Annals of Spiru Haret University. Economic Series*, *3*, 109–122.

Sport i ekologia – czyli jak być aktywnym w stylu zero waste https://lifemanagerka.pl/2019/06/sport-zero-waste [dostęp: 12. 02. 2022].

Strumińska-Doktór, A. (2006). Droga do świadomości ekologicznej. *Studia Ecologiae et Bioethicae*, *4*, 427–438.

Śmiechowska, M., Newerli-Guz J., Kąkol J. (2009). *Journal of Research and Application in Agriculture Engineering*, *54*(4).

Wasyluk, P., Kucner, A. (2020). Wykorzystanie trendów w projektowaniu produktów i usług turystycznych na przykładzie Szlaku Kopernikowskiego. *Turystyka Kulturowa*, *1*, 28–43.

Woś, B. (2009). Ekoturystyka szansą zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, *5*, 115–122.

Żarczyńska-Dobiesz, A., Chomątowska, B. (2014). Pokolenie „Z" na rynku pracy – wyzwania dla zarządzania zasobami ludzkimi. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, *350*, 405–415.

Żuryński, R. (2014). Organizacja wielkoformatowych imprez sportowych przy uwzględnieniu orientacji ekologistycznej. *Nauki o Zarzadzaniu*, *18*, 111–125.

Notka bibliograficzna o autorze: Magdalena Kwiek, dr, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie, Instytut Geografii, Katedra Turystyki i Badań Regionalnych. Studiowała wychowanie fizyczne z gimnastyką korekcyjną w Państwowej Wyższej Szkole Zawodowej w Tarnowie, absolwentka wychowania fizycznego na Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie. W 2016 roku obroniła pracę doktorską, tym samym uzyskując tytuł doktora nauk o Kulturze Fizycznej. Od 2019 roku pracuje w Katedrze Turystyki i Badań Regionalnych Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, prowadząc między innymi zajęcia z „Podstaw rekreacji", "Teorii rekreacji", "Turystyki kwalifikowanej", "Rekreacyjnych form turystyki". Czynny instruktor wielu dyscyplin sportowo – rekreacyjnych, m.in..: fitness, jogi, kulturystyki, pływania, gimnastyki, piłki nożnej. Główne zainteresowania naukowe to formy rekreacji ruchowej różnych grup społecznych, turystyka i rekreacja dzieci i młodzieży, wykorzystanie

infrastruktury sportowo-rekreacyjnej i jej miejsce w przestrzeni publicznej, hałas w szkole i środowisku.

Biographical note of author: Magdalena Kwiek, Phd. Graduate of Physical Education with corrective gymnastics at the University of Physical Education in Krakow. Since 2019 she has been a research worker, acting as an assistant in the department of Tourism and Regional Studies on the Pedagogical University in Kraków. An active PE teacher and sports instructor. Her main academic interests: physical recreation of various social groups, tourism for children and youth, sports infrastructure in public space, noise at school and in the environment.

ORCID: 0000-0003-2550-9527

e-mail: magdalena.kwiek@up.krakow.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.9

Jakub Pypeć

Turystyka sentymentalna Polonii chicagowskiej w Małopolsce i na Podkarpaciu

Streszczenie

W Stanach Zjednoczonych Ameryki żyje około 10 mln osób pochodzenia polskiego i narodowości polskiej. W tej licznej społeczności rozwijał się specyficzny rodzaj turystyki – turystyka sentymentalna, czyli odwiedzanie miejsc związanych z własną rodziną. Niniejszy artykuł stanowi streszczenie pracy licencjackiej pt. *Turystyka sentymentalna Polonii chicagowskiej w Małopolsce i na Podkarpaciu*, obronionej w 2022 r. w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Celem autora było przedstawienie problemów związanych ze zjawiskiem turystyki sentymentalnej Polonii, szczególnie na przykładzie Polonii chicagowskiej, odwiedzającej południowo-wschodnią Polskę. Dane zostały uzyskane poprzez rozpowszechnienie formularza ankietowego wśród Polonii i osób polskiego pochodzenia, zamieszkujących Chicago. Wyniki potwierdzają fakt zainteresowania Polonii swoim pochodzeniem, poszukiwania przodków i podtrzymywania tradycji i więzi z ojczyzną. Chicagowscy Polacy w większości znają swoje korzenie, co daje im poczucie tożsamości w wielokulturowym społeczeństwie.

Sentimental tourism of the Polish minority of Chicago Area in Lessser Poland and Subcarpathian Region

Abstract

In the USA live about 10 million people of Polish descent or Polish nationality. In this group has developed specific type of tourism – the sentimental one, which is visiting places related to their families. This article is a summary of the author's thesis: *Sentimental tourism of the Polish minority of Chicago Area in Lesser Poland and Subcarpathian Region*, presented in 2022 in Institute of Geography of the Pedagogical University in Krakow. The purpose of this article is to show phenomenon of sentimental tourism of Polish minority, especially in the example of Poles from Chicago Area, visiting South-Eastern Poland. Data were collected by survey, sent across Poles and people of Polish descent, living in Chicago. Results confirm fact that Polish minority is interest in its origins, searching for ancestors and maintaining traditions and bonds with their family land. Most of Chicago' Poles know their roots, which gaves them sense of identity in multicultural society.

Słowa kluczowe: turystyka sentymentalna, Polonia chicagowska, Małopolska, Podkarpacie

Key words: sentimental tourism, Polish minority in Chicago, Lesser Poland, Subcarpathian Region

Otrzymano: 10.12.2022
Received: 10.12.2022
Zaakceptowano:
Accepted:
Sugerowana cytacja/Suggested citation: Pypeć, J. (2022). Turystyka sentymentalna Polonii chicagowskiej w Małopolsce i na Podkarpaciu. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 139–154, doi: 10.24917/20845456.18.9

Wprowadzenie

Stany Zjednoczone Ameryki od pokoleń stanowiły jeden z głównych celów imigrantów, także tych pochodzących z Polski i szeroko pojętych Ziem Polskich. Potomkowie tych przybyszów często na zawsze żegnali się z krajem ojczystym, zaczynając życie od nowa, pragnęli stać się Amerykanami. Polskie pochodzenie dla wielu z nich stanowiło problem – bagaż bolesnych doświadczeń głodu, ubóstwa, walki o przetrwanie, szczególnie w okresie licznych tam wojen. Wielu z nich nie chciało mówić swoim dzieciom czy wnukom o ojczystej ziemi; nie uczyli ich nawet języka polskiego, który uważali za nieprzydatny i zbędny w Nowym Świecie. Jednak w XX i XXI w. pasją Amerykanów stała się genealogia. Miliony ludzi o niezwykle bogatym pochodzeniu etnicznym, kulturowym i religijnym zapragnęło odkryć, skąd przybili ich antenaci, a w miarę możliwości również odwiedzić ich rodzinne miejscowości. Tak narodziła się turystyka genealogiczna, wiązana niekiedy z turystyką sentymentalną. Ta nowa „moda" nie ominęła również Polonii; chicagowscy Polacy także chętnie zaczęli poszukiwać swoich korzeni. Nie każdy z nich jest genealogiem, ale upowszechnienie podróży lotniczych pozwoliło im na częstsze odwiedzanie Polski, a wprowadzenie Internetu i mediów społecznościowych dało możliwość odnowienia lub poprawienia kontaktów z krewnymi i znajomymi z ojczyzny. Turystyka sentymentalna jest obecnie ważną częścią turystycznej aktywności Polonii chicagowskiej, jest więc warte zbadania. Praca licencjacka autora, na podstawie której powstał niniejszy artykuł, miała za cel lepsze poznanie obecnego stanu i motywacji do wyjazdów turystycznych o charakterze sentymentalnym wśród Polaków i osób pochodzenia polskiego zamieszkujących Chicago, na tereny dwu województw: małopolskiego i podkarpackiego.

Pojęcie turystyki sentymentalnej

Turystyka sentymentalna była tematem badań wielu autorów. Odnośnie jej definicji, Mika (2012: 216) w „Turystyce", napisał: „[Turystyka sentymentalna to] podróże osób, które charakteryzuje więź grupowa oraz poczucie wspólnego pochodzenia i kultury, a którzy mieszkają na stałe poza obszarem własnego państwa lub regionu". Tomczewska-Popowycz (2016: 47–69) wymienia kilka kategorii turystyki, podobnych do sentymentalnej: turystykę diaspory, cmentarną, genealogiczną, rodzinną, turystykę korzeni oraz specyficzną podkategorię: zew przodków. Kategorie te nie są jednak ściśle rozgraniczone, np. terminy turystyka genealogiczna i rodzinna bywają stosowane zamiennie. Autorka ta zaproponowała więc następującą definicję

turystyki sentymentalnej: „wyjazdy motywowane uczuciem sympatii do określonego miejsca, w związku z pochodzeniem: obszary, gdzie odbywały się ważne dla określonej grupy etnicznej wydarzenia, miejsca i obiekty o szczególnej wartości kulturowej, historycznej, religijnej, dla pewnej grupy osób".

Turystyka kulturowa w Małopolsce i na Podkarpaciu

Województwa małopolskie i podkarpackie uznawane są za jedne z najatrakcyjniejszych regionów turystycznych w Polsce, a małopolskie należy do najbardziej atrakcyjnych regionów turystycznych w Polsce i Europie Środkowej. Jest tam aż 6 parków narodowych: Babiogórski, Gorczański, Magurski, Ojcowski, Pieniński oraz Tatrzański. Dla turystyki związanej z dziedzictwem kulturowym fundamentalne znaczenie ma lista fakt wpisania danego obiektu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. W Małopolsce na tej liście znajdują się m.in.: Stare Miasto w Krakowie, Królewskie Kopalnie Soli w Wieliczce i Bochni, Manierystyczny zespół architektoniczno-krajobrazowy oraz park pielgrzymkowy w Kalwarii Zebrzydowskiej (Fortuna-Marek, 2014; Skulimowska, 2018). Województwo podkarpacie zaś może poszczycić się: drewnianymi cerkwiami w Chotyńcu, Smolniku, Radrużu i Turzańsku oraz kościołami w Bliznem i Haczowie (Lodzińska, Wieczorek, 2020).

Tab. 1. Turystyka sentymentalna i pojęcia pokrewne

Rodzaj turystyki	Definicja
Etniczna	Wyjazdy związane z poznawaniem pewnej grupy etnicznej lub narodu.
Nostalgiczna	Związana z powrotem do miejsc szczególnej wartości emocjonalnej; można tu wyszczególnić turystykę nostalgiczną o charakterze etnicznym, motywowaną uczuciem tęsknoty za ojczyzną.
Sentymentalna	Wyjazdy motywowane uczuciem sympatii do konkretnego miejsca, w związku z pochodzeniem: obszary, gdzie odbywały się ważne dla określonej grupy etnicznej wydarzenia, miejsca i obiekty o szczególnej wartości kulturowej, historycznej, religijnej, dla pewnej grupy osób.
Diaspory	Rozumiana jako wyjazdy zagraniczne do kraju pochodzenia; dotyczy to wszelkich wyjazdów związanych z podróżą do ojczyzny w celu odwiedzania rodziny.
Genealogiczna	Poszukiwanie korzeni i przodków poprzez odwiedzanie bibliotek, archiwów, muzeów, kościołów, i innych tego typu instytucji w celu zbadania drzewa genealogicznego.
Korzeni	Wyjazdy w celu odnalezienia miejsc związanych z przodkami, odwiedzanie miejsc ich zamieszkania oraz innych miejsc związanych z ich działalnością.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pracy Tomczewskiej-Popowycz (2016)

Ostatnio niezwykle dynamiczny rozwój dotyczy w tych województwach turystyki etnicznej. Są to podróże potomków osób, które wyemigrowały stamtąd

w różnych okresach historycznych. Turyści tacy określają się jako Polacy i osoby pochodzenia polskiego, ale są wśród nich także potomkowie wywodzący się z licznych tu niegdyś mniejszości narodowych i etnicznych.

Charakterystyka Polonii chicagowskiej

Choć pierwsi Polacy pojawili się w Ameryce Północnej w 1608 r., ponad 160 lat przed powstaniem Stanów Zjednoczonych; jednak masowy ich napływ rozpoczął się w połowie XIX w. (Renkiewicz 1973). Utrata niepodległości, przeludnienie ziem polskich oraz upowszechnienie się podróży kolejowych i morskich przyczyniły się do tak znacznej emigracji do USA. W okresie tym Ameryka przeżywała boom gospodarczy, co z kolei oznaczało ogromne zapotrzebowanie na siłę roboczą. Dla tysięcy Polaków wyjazd do USA był jedyną szansą poprawienia ich statusu społecznego i ekonomicznego. W okresie tym najprężniej rozwijającym się amerykańskim miastem było Chicago; koszty życia w nim były wyraźnie niższe niż np. w Nowym Jorku, więc do tego miasta przybywali liczni imigranci z Europy, poszukując tam pracy i mieszkań.

Chicago stało się główną metropolią Środkowego Zachodu USA, ogromnym węzłem kolejowym i ośrodkiem handlowym. Przybywały tam kolejne fale emigrantów z Polski – najpierw z Królestwa Kongresowego i Galicji, uciekający przed biedą i głodem stanowili pierwszą masową grupę imigrantów. Przybywały tu osoby nieakceptowane przez władze komunistyczne PRL, imigracja solidarnościowa w latach 80., wreszcie imigranci ekonomiczni na przełomie wieków XX i XXI. Oczywiście nie wszystkich imigrantów można przypisać do konkretnej grupy, jednak z socjologicznego punktu widzenia należy podkreślić, że każda z nich miała specyficzne cechy, które warunkowały pozycję polskich imigrantów i ich postrzeganie w społeczeństwie amerykańskim.

Obecnie Polacy i osoby polskiego pochodzenia stanowią jedną z najliczniejszych mniejszości w Chicago. Ostatnio jednak Polacy przenoszą się do nowych dzielnic, przez co polska społeczność rozmywa się wśród ludności rozległej aglomeracji Chicago. Tym niemniej, wciąż funkcjonują liczne organizacje polonijne, wśród których poczesne miejsce zajmują parafie rzymskokatolickie. W samym Chicago funkcjonują 52 parafie, natomiast dalsze 17 znajduje się na przedmieściach. Przy tych parafiach, a później niezależnie od nich, zaczęto zakładać polskie szkoły, do których uczniowie uczęszczają głównie w soboty. Obecnie działają także 34 polskie szkoły (Ziółkowska-Weiss, 2018).

Wyniki przeprowadzonych badań

W celu pozyskania danych statystycznych, autor przygotował formularz ankietowy, który rozpowszechnił wśród Polonii chicagowskiej za pomocą mediów społecznościowych, zarówno w formie bezpośredniej, jak i poprzez udostępnienie go w grupach genealogicznych i polonijnych na portalu Facebook.

Otrzymał łącznie 24 odpowiedzi: 22 po polsku i 2 w wersji angielskiej. Wśród respondentów zdecydowanie dominowały kobiety: było ich 17 (16 w wersji

polskiej i 1 w angielskiej – ryc. 1.). Z 7 ankietowanych mężczyzn 6 wypełniło formularz w języku polskim, a jeden w angielskim. Odpowiedzi na to pytanie przedstawiono na Ryc. 1.

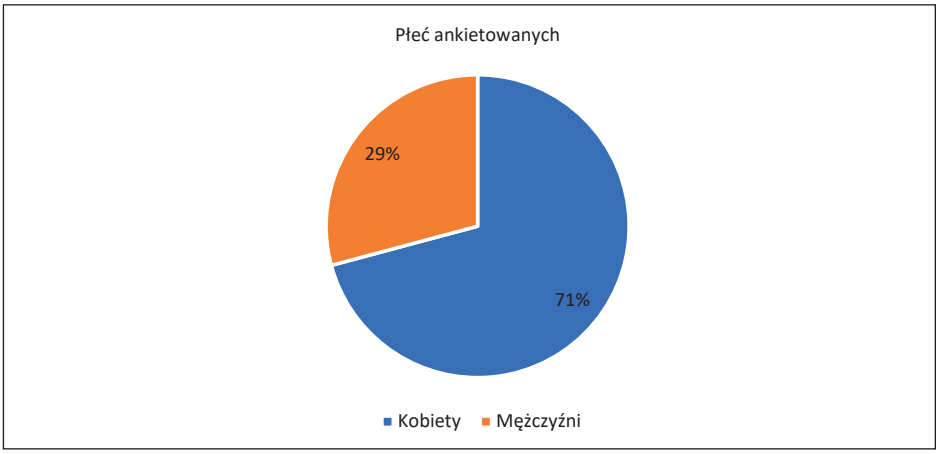

Ryc. 1. Odpowiedzi na pytanie ,,Płeć ankietowanych"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Najwięcej z tych osób (14) miało podwójne obywatelstwo: polskie i amerykańskie. 5 osób (w tym obie osoby które odpowiadały w języku angielskim) zadeklarowały tylko obywatelstwo USA, a 4 – polskie. Przebywanie na terenie USA na podstawie Zielonej Karty zgłosiły 3 osoby, a jedna osoba posiadała inny status prawny. Na to pytanie ankietowani mogli podać więcej niż jedną odpowiedź (Ryc. 2.).

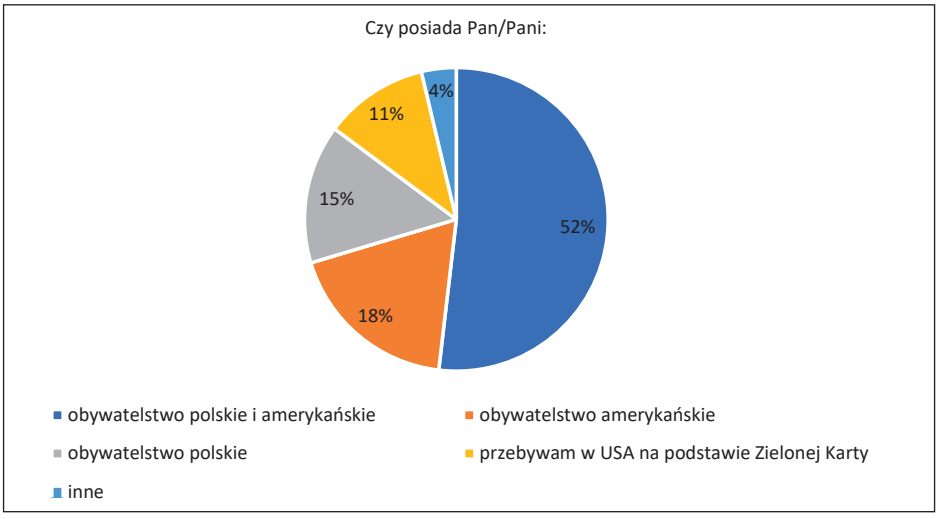

Ryc. 2. Odpowiedzi na pytanie: ,,Czy posiada Pan/Pani (dotyczące obywatelstwa)"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Kolejne pytanie dotyczyło wieku ankietowanych. 2 osoby ankietowane ulokowały się w przedziale 20–24 lata, 5 zadeklarowało wiek 30–39 lat, a 6 – 40–49 lat (ryc. 3). W przedziale 50–59 lat także było 6 osób. Do najstarszej grupy wiekowej (60+) zakwalifikowało się 5 osób. Osób młodszych niż 25–29 lat nie było.

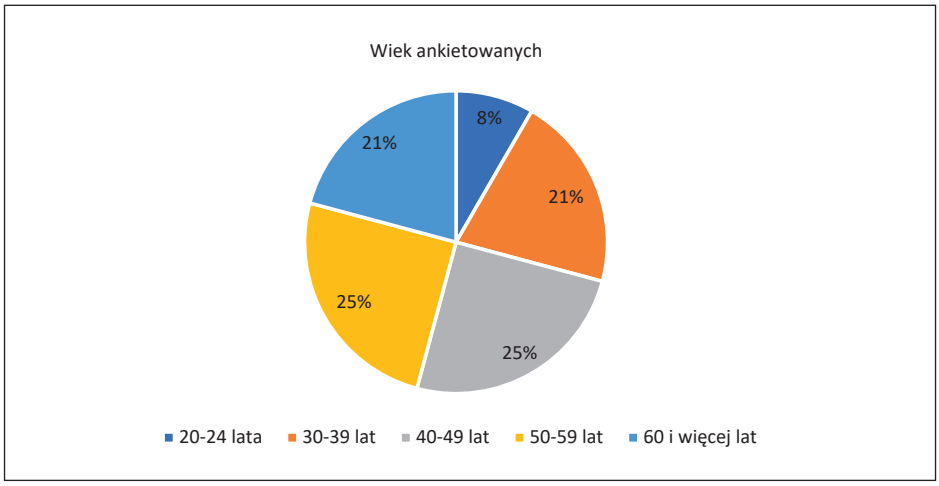

Ryc. 3. Odpowiedzi na pytanie: ,,Wiek ankietowanych"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Odnośnie wykształcenia, 12 osób zadeklarowało wyższe, 11 – średnie, natomiast ukończenie szkoły zawodowej – 3 osoby. Nikt nie zgłosił skończenia edukacji jedynie na poziomie podstawowym (ryc. 4).

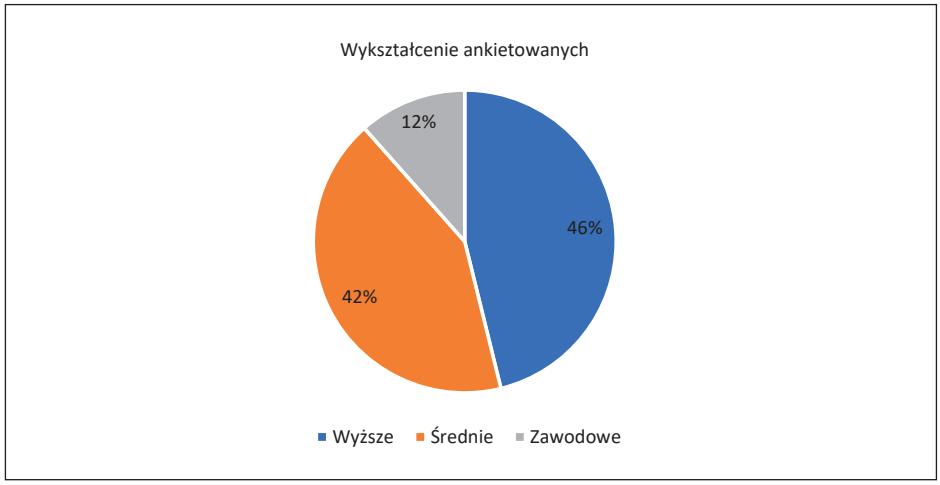

Ryc. 4. Odpowiedzi na pytanie: ,, Wykształcenie ankietowanych"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Do ważnych pytań należało to dotyczące okresu przybycia ankietowanych lub ich przodków do USA. Dwie osoby wywodziły się z imigracji XIX-wiecznej lub wcześniejszej, lecz zdecydowana większość, bo aż 18 – przybyła do Chicago w XX wieku (Ryc. 5.). Z kolei 4 osoby dotarły do USA po 2000 r.

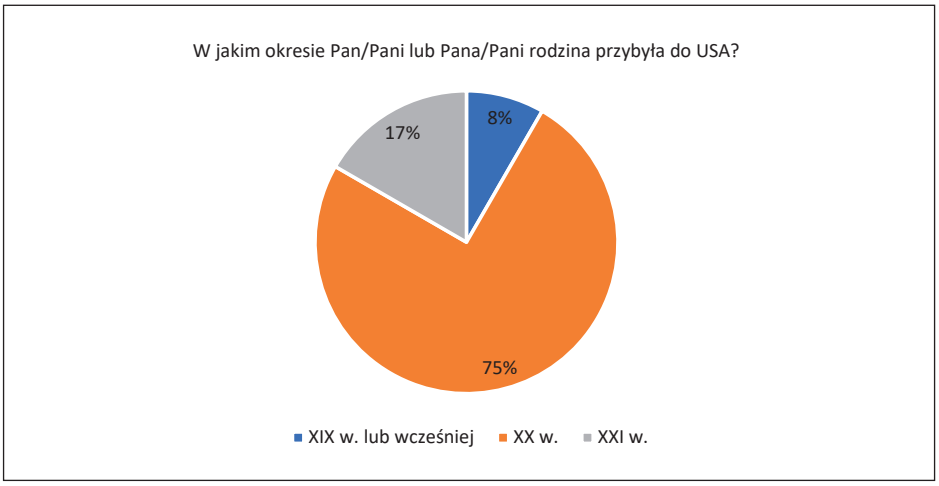

Ryc. 5.Odpowiedzi na pytanie: ,,W jakim okresie Pan/Pani lub Pana/Pani rodzina przybyła do USA?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowychh

Pytaniu: „Z terenu którego z województw wywodzą się Pana/Pani przodkowie?", przyporządkowano trzy możliwe odpowiedzi. Niemal wszyscy ankietowani (21 osób) wywodzą się z województwa małopolskiego, 2 zadeklarowały pochodzenie z woj. podkarpackiego, a tylko jedna spoza tych 2 województw (Ryc. 6.).

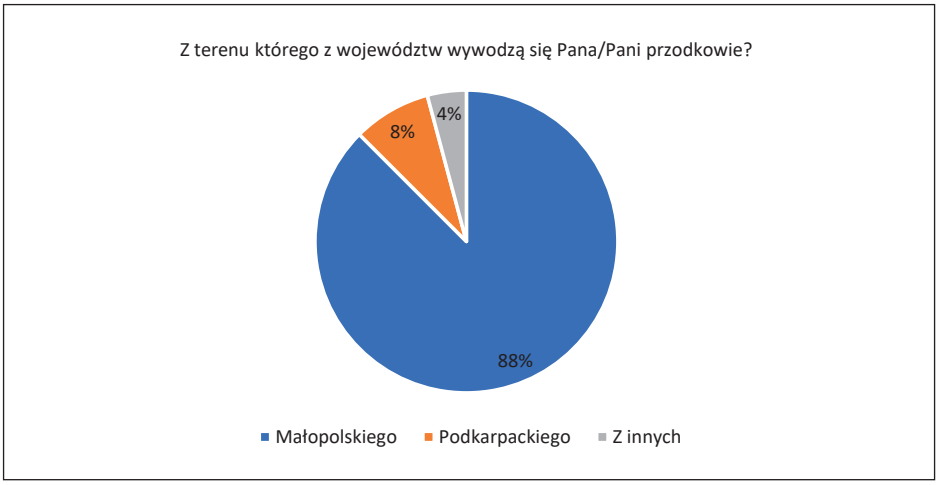

Ryc. 6. Odpowiedzi na pytanie: ,,Z terenu którego z województw wywodzą się Pana/Pani przodkowie?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Zdecydowana większość ankietowanych (22 z 24) zgłosiła utrzymywanie stałych kontaktów z krewnymi w Polsce, których znają od dzieciństwa. Trzy osoby utrzymują kontakty sporadyczne, zaś jedna poznała krewnych z Polski, których kiedyś nie znała (Ryc. 7.). Nie było ani jednego respondenta, który nie utrzymywałby kontaktu z krewnymi w Polsce.

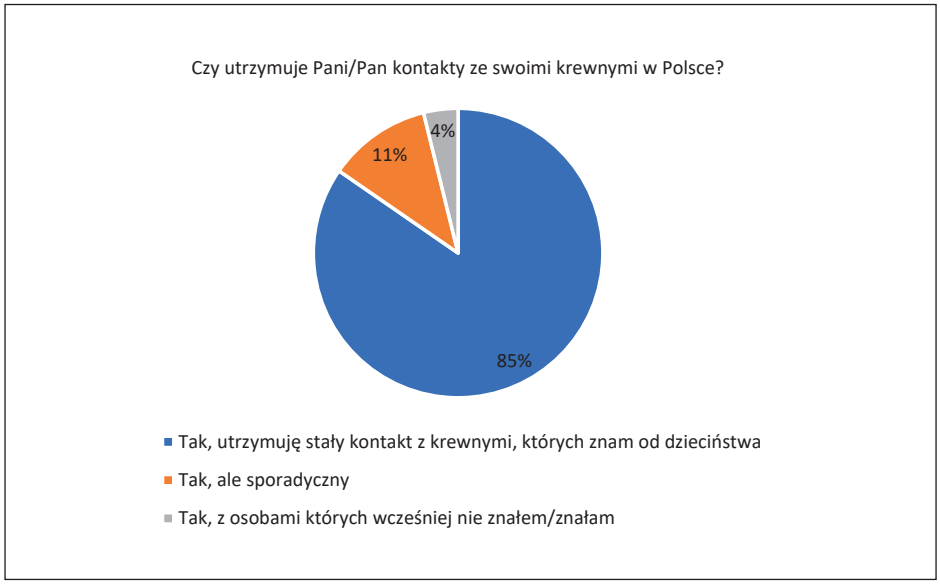

Ryc. 7. Odpowiedzi na pytanie: ,,Czy utrzymuje Pani/Pan kontakty ze swoimi krewnymi w Polsce?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Wielkość i sezonowość ruchu turystycznego wśród Polonii

Jedno z najważniejszych pytań dotyczyło częstotliwości przyjazdów ankietowanych osób spośród Polonii do Polski. Sześć z nich przyjeżdżało do kraju przodków raz w roku lub częściej. 10 osób – raz na dwa lata; kolejne 3 osoby – raz na 5 lat, a 6 osób jeszcze rzadziej (ryc. 8.). Tylko jeden respondent nie odwiedził jeszcze Polski.

Jedno z pytań dotyczyło czasu, jaki respondenci spędzają w ojczyźnie owych przodków. 7 osób spędza tam kilka dni; 9 – 2 tygodnie, 8 osób – 3 tygodnie, zaś jedna przez miesiąc (ryc. 9.). Jedna osoba jeszcze wcale Polski nie odwiedziła. Nikt z ankietowanych nie wybrał opcji „Na tydzień" lub „Ponad miesiąc" (Ryc. 9.).

Następne pytanie dotyczyły sezonu, w jakim ankietowani odwiedzają Polskę – ryc. 10. 13 osób przyjeżdżało w różnych sezonach, a 12 osób w sezonie letnim. Nikt nie odwiedził Polski w zimie.

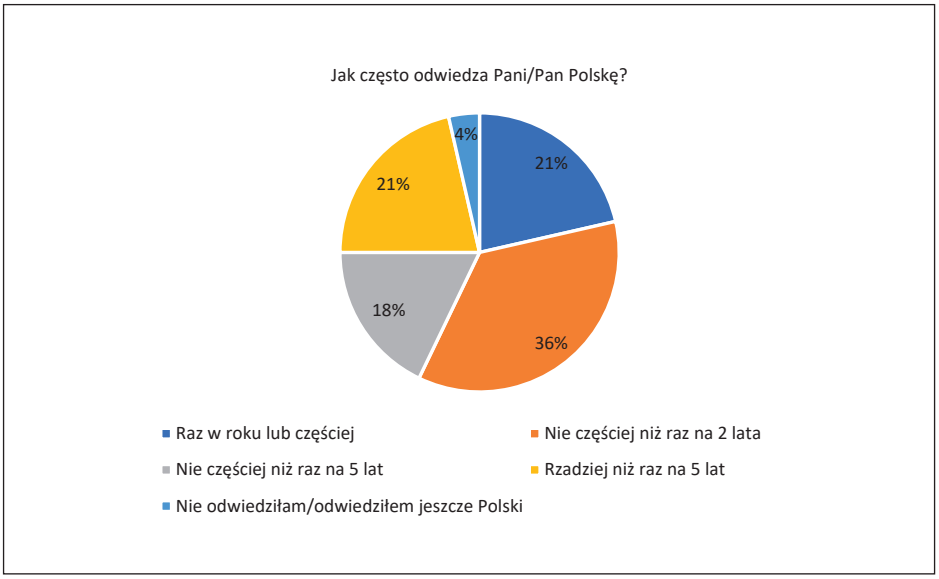

Ryc. 8. Odpowiedzi na pytanie: ,,Jak często odwiedza Pani/Pan Polskę?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

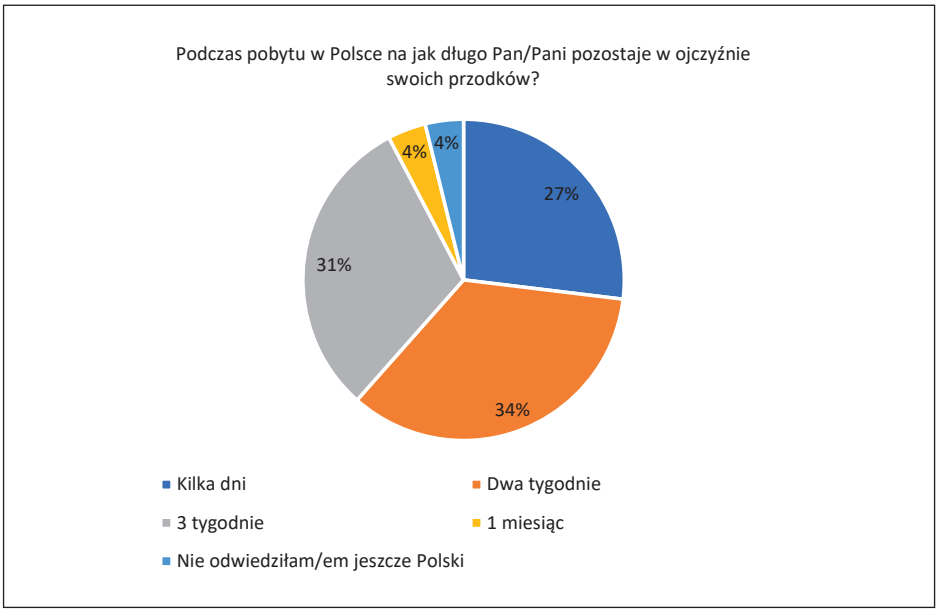

Ryc. 9. Odpowiedzi na pytanie: ,,Podczas pobytu w Polsce na jak długo Pan/Pani pozostaje w ojczyźnie swoich przodków?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

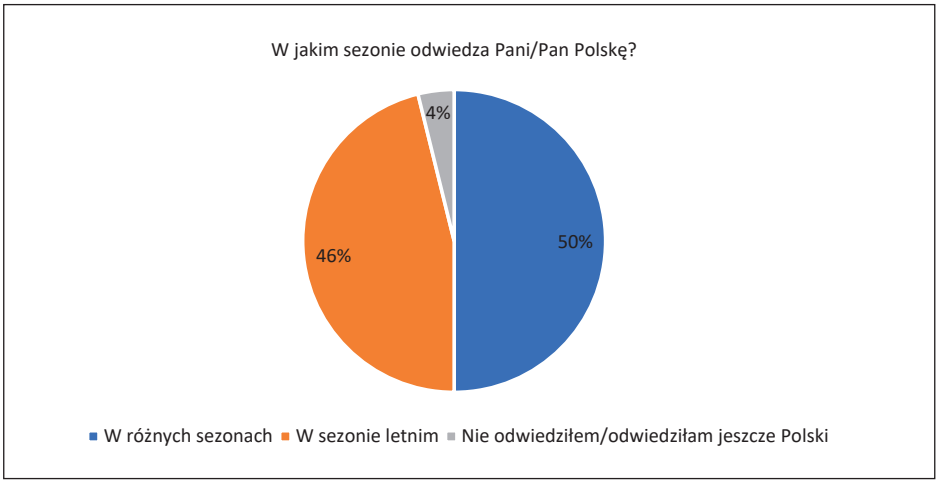

Ryc. 10. Odpowiedzi na pytanie: ,,W jakim sezonie odwiedza Pani/Pan Polskę?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Charakterystyka podróży chicagowskiej Polonii do Polski

Na pytanie: „Jaki jest Pana/Pani główny motyw przyjazdu do Polski" najwięcej odpowiedzi, bo 21 (można było wybrać więcej niż jedną), dotyczyło odwiedzin rodziny i podróży sentymentalnych. 10 osób motywowało przyjazd chęcią wypoczynku, zaś 9 – sprawami rodzinnymi (ryc. 11.).

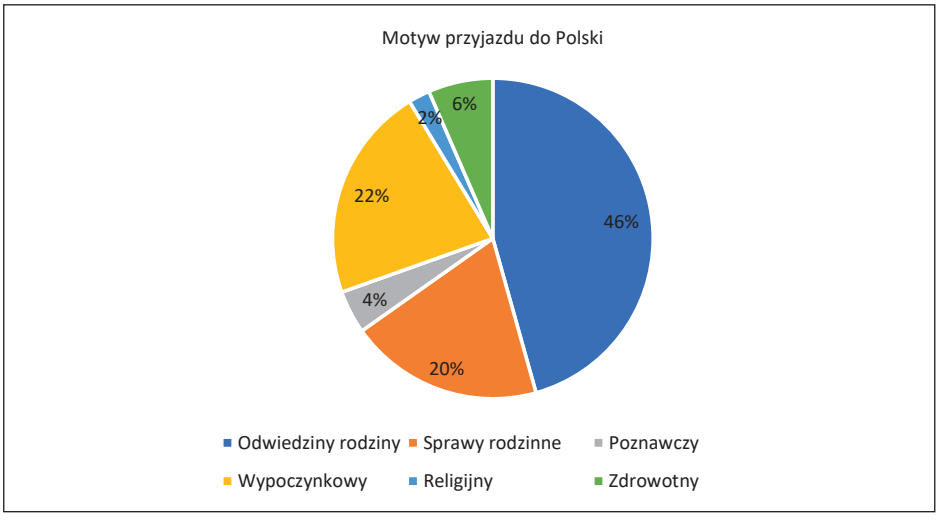

Ryc. 11. Odpowiedzi na pytanie: ,,Jaki jest Pana/Pani główny motyw przyjazdu do Polski?''

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Jedno z ważniejszych pytań brzmiało: „Jakie obiekty/miejsca odwiedza Pan podczas przyjazdu do Polski?". W pytaniu tym można było udzielić więcej niż jednej odpowiedzi. Najwięcej osób ankietowanych (21) odwiedza obiekty związane z własna rodziną. Mniej osób wymieniło obiekty historyczne (14 odpowiedzi), obiekty sakralne (11), kulturowe (11), przyrodnicze (11) oraz pozostałe (3). Ryc. 12.

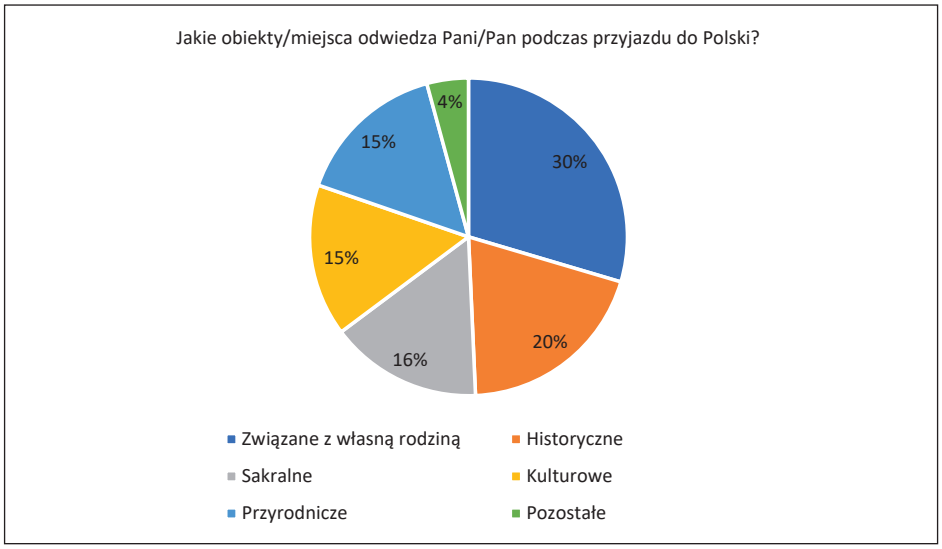

Ryc. 12. Odpowiedzi na pytanie: ,,Jakie obiekty/miejsca odwiedza Pan/Pani podczas przyjazdu do Polski?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Poczucie tożsamości narodowej wśród chicagowskiej Polonii

Wśród Polonii chicagowskiej można zauważyć duże zainteresowanie własnym pochodzeniem. Na pytanie „Czy przebywając na stałe w USA, odczuwa Pani/Pan potrzebę odkrycia własnych korzeni (przodków)?", niemal wszyscy (23 z 24 osób) odpowiedzieli twierdząco (Ryc. 13.). Tylko 3 osoby nie odczuwały takiej potrzeby.

W ankiecie zamieszczono pytanie na temat pielęgnowania pamięci o pochodzeniu i ziemi przodków. 22 z 24 osób stwierdziło, że podtrzymują pamięć o pochodzeniu, bo czują się Polakami i jest to ważna część ich tożsamości (Ryc. 14.). Trzy osoby również pielęgnują pamięć o własnych korzeniach, choć nie utrzymują trwałych relacji z krewnymi z Polski, a jedna przyznała, że nie podtrzymuje tej pamięci, ale uważa, że generalnie warto o tym pamiętać.

Kolejne pytanie dotyczyło przynależności narodowej respondentów: „Jak określa Pani/Pan swoją przynależność narodową?". 17 osób uważało się za Polaków, mieszkających w USA, zaś 9 – za Amerykanów z polskimi korzeniami (Ryc. 15.). Żadna z osób ankietowanych nie uważało się za rodowitego Amerykanina.

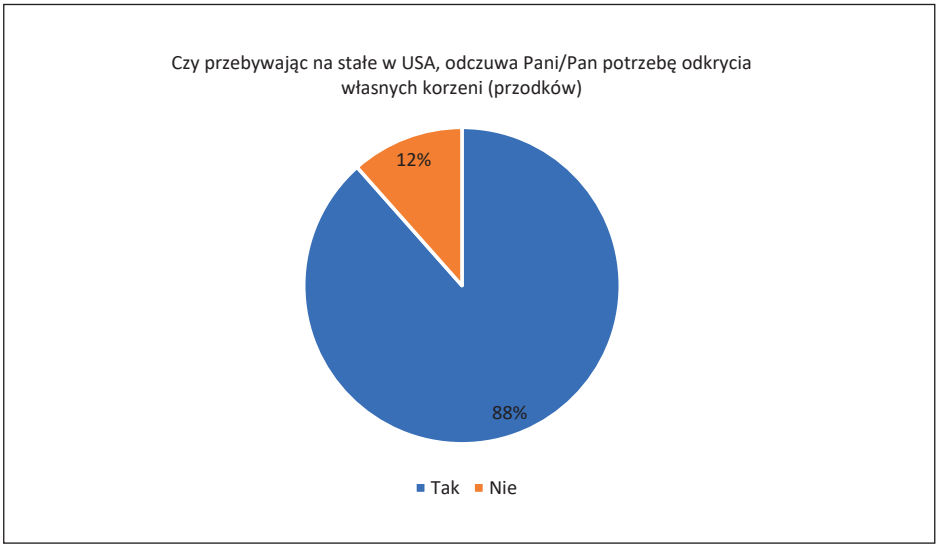

Ryc. 13. Odpowiedzi na pytanie: ,,Czy przybywając na stałe w USA, odczuwa Pani/Pan potrzebę odkrycia własnych korzeni (przodków)?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

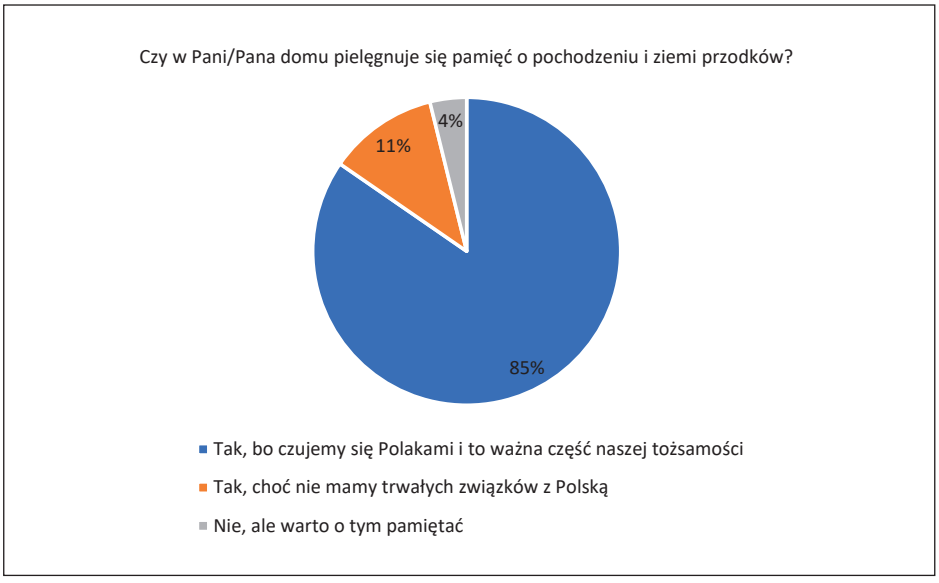

Ryc. 14. Odpowiedzi na pytanie: ,,Czy w Pani/Pana domu pielęgnuje się pamięć o pochodzeniu i ziemi przodków?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

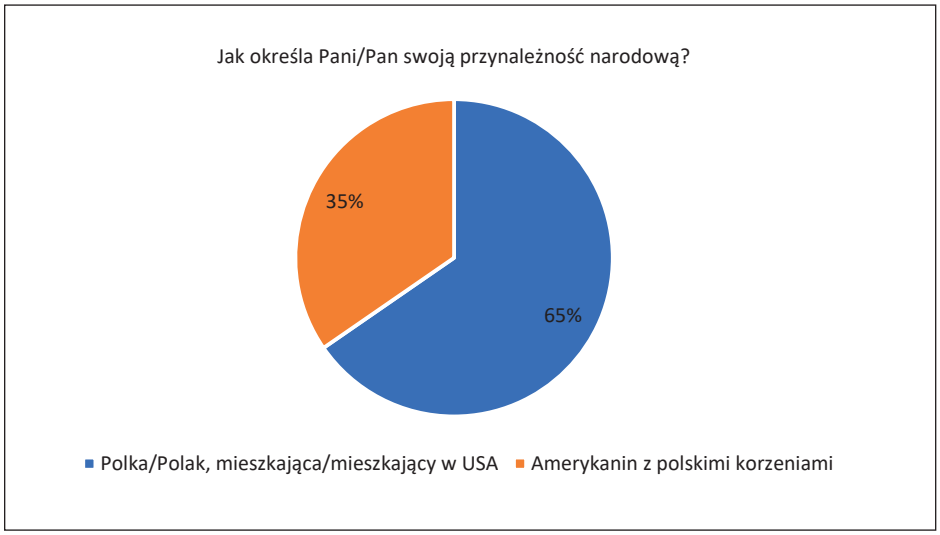

Ryc. 15. Odpowiedzi na pytanie: ,,Jak określa Pani/Pan swoją przynależność narodową?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Autor zapytał też o zainteresowanie własnym pochodzeniem. Pomimo dużej roli, jaką odgrywa pochodzenie w życiu osób ankietowanych, większość z nich (18) nie prowadzi poszukiwań swoich antenatów (Ryc. 16.). Może to wynikać z braku potrzeby pogłębiania wiedzy o nich lub z faktu iż inni krewni tym się już zajmowali.

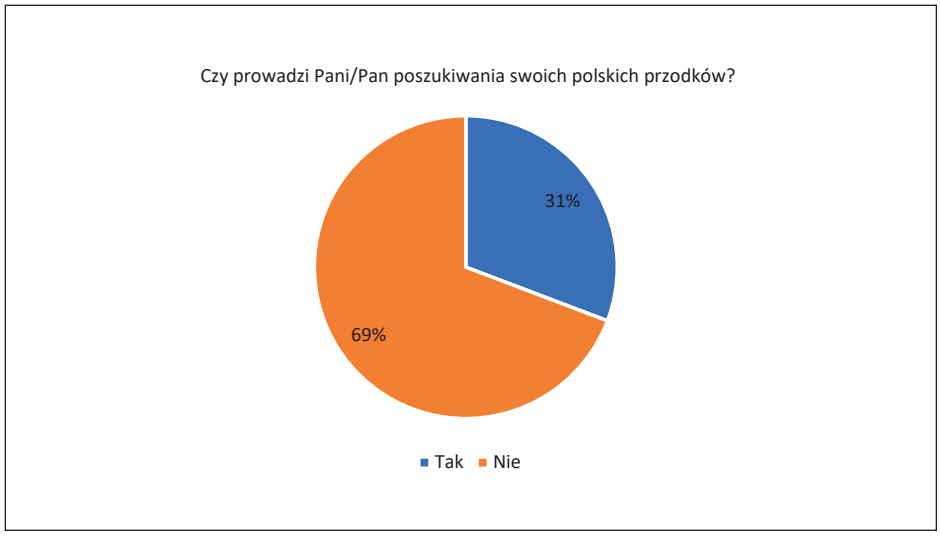

Ryc. 16. Odpowiedzi na pytanie: ,,Czy prowadzi Pani/Pan poszukiwania swoich polskich przodków?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Ostatnie pytanie zamknięte dotyczące tego tematu brzmiało: „Czy czuje Pan/Pani potrzebę mówienia o swoich polskich przodkach swoim dzieciom/krewnym?". W tym przypadku zdecydowana większość (24 osoby) przyznała, że odczuwają potrzebę przekazywania pamięci o swoich przodkach następnym pokoleniom, a dwie nie mają zdania w tej kwestii (Ryc. 17). Nikt nie zadeklarował, że takiej potrzeby nie odczuwa.

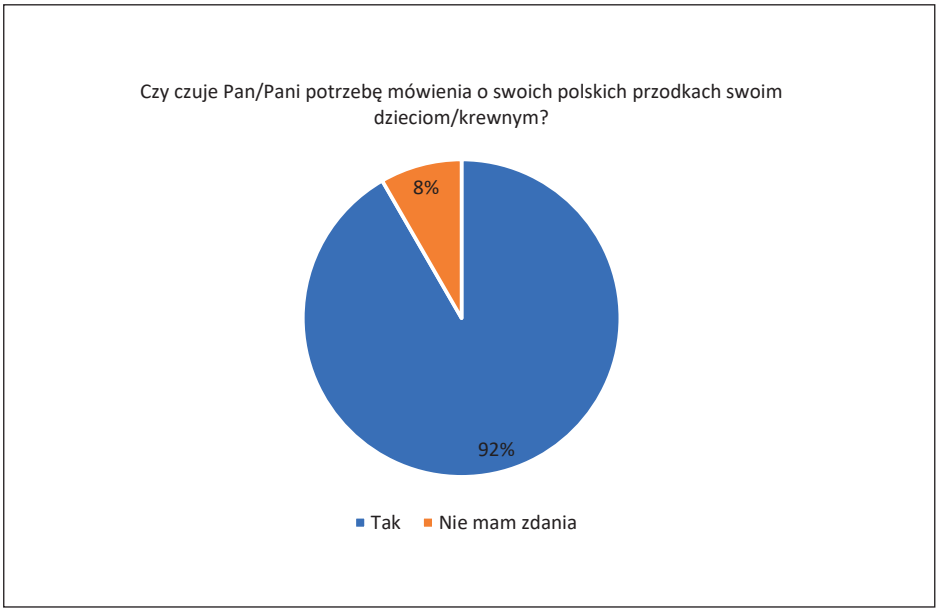

Ryc. 17. Odpowiedzi na pytanie: ,,Czy czuje Pan/Pani potrzebę mówienia o swoich polskich przodkach swoim dzieciom/krewnym?"

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych

Opis najczęściej wybieranych miejsc w Małopolsce i na Podkarpaciu związanych z turystyką sentymentalną

Analizując odpowiedzi ankietowanych, można stwierdzić, że najpopularniejszą miejscowością w Małopolsce, odwiedzaną przez Polonię chicagowską, jest Kraków i obiekty w tym mieście (14 z 21 odpowiedzi). Sam Wawel wymieniono 4 razy. Bez wątpienia na tak wielką popularność Krakowa wśród ankietowanych wpływa bogactwo jego zabytków i atrakcji kulturowych, a także rola „kulturalnej stolicy" Polski. Drugim miastem często pojawiającym się w odpowiedziach było Zakopane – wskazane przez 10 osób. Znane jest im jako „zimowa stolica" Polski, ważne miasto Podhala oraz baza wypadowa w Tatry.

Innymi miastami także wybieranymi przez ankietowanych były: Tarnów (7 odpowiedzi), Krynica-Zdrój i Tuchów (po 3). Popularność Tarnowa i Tuchowa może wynikać z pochodzenia wielu respondentów z powiatu tarnowskiego.

Podsumowanie analizy badań na podstawie kwestionariuszy ankietowych

Niemal wszyscy ankietowani odczuwają potrzebę poszukiwania swoich korzeni, co może głównie warunkować ich podróże do Polski. Zdecydowana większość z nich odczuwa potrzebę mówienia o przodkach swojemu potomstwu i rodzinie – choć także większość ankietowanych nie prowadzi poszukiwań swoich polskich przodków. Najwięcej respondentów uważa się za Polaków, mieszkających w USA, choć już osoby, dla których głównym językiem jest angielski, dominowała identyfikacja jako Amerykanów polskiego pochodzenia. Różnorodność obiektów, odwiedzanych przez Polonię, wskazuje na zainteresowanie tej grupy odwiedzających Polskę nie tylko kwestiami rodzinnymi, lecz także historią, przyrodą czy kulturą.

Bez wątpienia rozwój ruchu turystycznego między Polską a USA jest utrudniony przez znaczne odległości i związane z tym wysokie ceny biletów lotniczych; zaledwie 21 % ankietowanych może sobie pozwolić na coroczne lub częstsze odwiedziny ojczyzny swoich przodków. Z pewnością dostępność tańszych biletów lotniczych na lotnisku O'Hare w Chicago na lot do Krakowa lub Rzeszowa umożliwiłaby częstsze podróże dla tej grupy osób.

W czasie badań autor miał pewne trudności w dotarciu do respondentów i przekonaniu ich do wypełnienia formularza. Mogło być to spowodowane brakiem zaufania do treści internetowych, co z kolei mogło wynikać z pandemii Covid-19, kryzysu gospodarczego i wojny na Ukrainie. Wydarzenia te przyczyniły się do upowszechnienia oszustw internetowych.

Tematyka turystyki sentymentalnej jest jednak niezwykle interesującym polem do badań, szczególnie w kontekście starzenia się społeczeństw zachodnich, w tym amerykańskiego i polskiego.

Seniorzy z pewnością będą dużą grupą osób, chcącą odwiedzić państwa i regiony swojego pochodzenie. Warto uwzględnić turystykę sentymentalną w opracowywanych współcześnie strategiach rozwoju turystyki osób starszych.

Bibliografia

Fortuna-Marek, A. (2014). Dziesięć lat Drewnianych Kościołów Południowej Małopolski na Liście światowego dziedzictwa UNESCO. *Ochrona Zabytków*, *2*, 139–153.

Lodzińska, E., Wieczorek, W. (2020). *Polska niezwykła*. Warszawa: Wydawnictwo Demart.

Mika, M. (2012). Turystyka etniczna. W: Kurek W. (red.), *Turystyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 216.

Renkiewicz, F. (1973). *The Poles in America, 1608–1972: A Chronology and Fact Book*. New York: Oceana.

Skulimowska, M. (2018). Informacja i promocja turystyczna na szlaku drewnianych świątyń wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w województwie małopolskim i podkarpackim. *Turystyka Kulturowa*, *7*, 43–61.

Tomczewska-Popowycz, N. (2016). Wokół definicji turystyki sentymentalnej i etnicznej. *Folia Turistica*, *40*, 47–69.

Ziółkowska-Weiss, K. (2018). *Aktywność i destynacje turystyczne Polonii mieszkającej w Wielkiej Metropolii Chicagowskiej*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Notka biograficzna o autorze: Jakub Pypeć, ur. w 2000 r. w Tuchowie, absolwent Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie na kierunku Turystyka i Rekreacja, obecnie student studiów II stopnia na tym samym kierunku. Zainteresowania badawcze: turystyka etniczna, szczególnie sentymentalna i genealogiczna.

Biographical note of author: Jakub Pypeć,born in 2000 in Tuchów, graduated of Institute of Geography of Pedagogical University in Krakow, currently student of the same course on major studies. Main academic interests: ethnical tourism, especially sentimental and genealogical toursim.

ORCID: 0000-0001-8533-1893

e-mail: jakub.pypec@student.up.krakow.pl

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.10

Nędza Aleksandra, Matlingiewicz Szymon

Ocena atrakcyjności turystycznej wybranych miejscowości nadmorskich w Polsce

Streszczenie

Artykuł zawiera wyniki badań przeprowadzonych w wybranych miejscowościach nadmorskich w Polsce w letnim sezonie turystycznym. Podjęto próbę scharakteryzowania głównych cech zagospodarowania przestrzennego miejscowości nadmorskich. Autorzy przedstawili uwarunkowania przyrodnicze i kulturowe, składające się na ich atrakcyjność turystyczną. Dokonano oceny elementów zagospodarowania turystycznego i walorów turystycznych, a także przeanalizowano dokumenty strategiczne dotyczące kierunków rozwoju turystyki na tych obszarach. Wskazano też mocne i słabe elementy tego zagospodarowania, a także zarekomendowano kierunki działań, które należy wprowadzić w celu poprawy obecnej sytuacji.

Evaluation of tourist attractiveness of selected coastal towns in Poland

Abstract

This article contains the results of research conducted by the authors in selected seaside localities in Poland during the summer tourist season. An attempt was made to characterise the specificity of spatial development of these localities. Natural and cultural features of their tourist attractiveness are presented. An assessment of the elements of tourism development and tourist assets was carried out, and strategic documents on the directions of tourism development of these localities were analysed too. Strong and weak elements of this development were identified, and directions of actions necessary in order to improve actual situation of these localities were recommended.

Słowa kluczowe: atrakcyjność turystyczna, waloryzacja, zagospodarowanie przestrzenne

Keywords: spatial planning, tourist attractiveness, valorisation

Otrzymano: 02.09.2022
Received: 02.09.2022
Zaakceptowano: 13.09.2022
Accepted: 13.09.2022

Sugerowana cytacja/Suggested citation: Nędza, A., Matlingiewicz, S. (2022). Ocena atrakcyjności turystycznej wybranych miejscowości nadmorskich w Polsce. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 155–170, doi: 10.24917/20845456.18.10

Wprowadzenie

Tereny znajdujące się nad Morzem Bałtyckim należą do najatrakcyjniejszych regionów w Polsce. Związane z sezonowym napływem turystów wyzwania, jakie stoją przed miejscowościami nadmorskimi, mogą prowadzić do powstawania zjawiska chaosu przestrzennego. Aby temu zapobiec, gminy prowadzą odpowiednie strategie rozwoju gminy lub rozwoju lokalnego. Istotą ich powstawania jest m.in. zapewnienie infrastruktury turystycznej, w tym bazy noclegowej, żywieniowej i towarzyszącej.

Zmieniający się od lat stan zagospodarowania przestrzennego, intensyfikacja ruchu turystycznego i utrzymanie odpowiedniego stanu środowiska przyrodniczego w polskich miejscowościach nadmorskich przyczyniły się do podjęcia badań dotyczących odtworzenia obecnej sytuacji na tym obszarze oraz porównania jej z kierunkami działań zawartymi w dokumentach strategicznych

Celem autorów artykułu była analiza obecnego stanu zagospodarowania turystycznego w wybranych miejscowościach nadmorskich i ocena ich atrakcyjności w kontekście sezonowości turystycznej, a także poziomu wykorzystania uwarunkowań geograficznych.

Metodyka badań

Badania zostały przeprowadzone w sezonie letnim 2022 roku w 6 wybranych miejscowościach Pobrzeży Koszalińskiego (Kołobrzeg, Ustronie Morskie, Ustka) i Gdańskiego (Władysławowo, Hel, Puck). Kryteria, którymi kierowano się przy ich wyborze to przede wszystkim: zróżnicowanie ich wielkości (mniejsze i większe miejscowości), różnorodność atrakcji turystycznych (lokalne centra turystyczne, ośrodki kulturowe oraz małe kąpieliska). Były to miasta i miejscowości wiejskie. Istotnym kryterium była również dobra dostępność komunikacyjna. Wszystkie miejscowości są powiązane dobrze rozwiniętą siecią kolei.

Podstawową metodą badawczą była obserwacja uczestnicząca. Autorzy, członkowie Studenckiego Koła Naukowego Geografów Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, wcielając się w rolę turystów, podróżujących głównie koleją i korzystających z różnych możliwości zakwaterowania prowadzili obserwację zagospodarowania przestrzennego w 6 ośrodkach turystycznych w szczycie letniego sezonu turystycznego, na przełomie lipca i sierpnia. Dokonano waloryzacji ich wybranych elementów zagospodarowania turystycznego i atrakcji turystycznych. W charakterystyce wykorzystano dostępne dane statystyczne GUS, uzupełnione informacjami zaczerpniętymi ze źródeł internetowych poszczególnych miejscowości i gmin. Do weryfikacji rozwoju kierunków turystyki badanych miejscowości wykorzystano strategie poszczególnych gmin oraz Strategię Rozwoju Ziemi Puckiej.

Specyfika zagospodarowania przestrzennego nadbałtyckich miejscowości turystycznych w Polsce

Gminy na południowych brzegach Morza Bałtyckiego charakteryzują się specyficznymi warunkami przyrodniczymi. Jest to Region Pobrzeża Południowobałtyckiego, rozciągającego się od Zatoki Kilońskiej po Zalew Wiślany. Jego część polska tego regionu dzieli się na trzy mezoregiony: Pobrzeża Szczecińskie, Koszalińskie i Gdańskie.

Pobrzeże Szczecińskie wokół Zatoki Pomorskiej, Zalewu Szczecińskiego, ujścia Odry charakteryzuje się zróżnicowaną rzeźbą terenu. Lądolód pozostawił wiele dobrze wykształconych form, m.in.: moreny czołowe, drumliny i ozy. Wysoko wyniesione wzgórza morenowe są silnie porozcinane jarami, wąwozami i dolinami rzecznymi. W północnej części Pobrzeża Szczecińskiego występuje wybrzeże klifowe. Najpiękniejszy odcinek wybrzeża klifowego tego regionu ciągnie się na przestrzeni 15 km, od Międzyzdrojów do Świętej Kępy na wyspie Wolin. Są tu liczne jeziora polodowcowe. Pobrzeże Szczecińskie charakteryzuje się bogatą fauną. W dużych kompleksach leśnych występują m.in. sarny, jenoty czy borsuki, natomiast w rzekach i jeziorach żyje wiele gatunków ryb (m.in. liny, sandacze, jak i chroniony głowacz białopłetwy). Bogata jest także flora regionu. Występują tu różne rodzaje lasów (iglaste, liściaste, jak i mieszane), często podmokłe o bogatej roślinności runa. Na południe od Szczecina rozciąga się Puszcza Bukowa z dobrze zachowanym starodrzewem bukowym. W Puszczy Goleniowskiej występuje najliczniejsza w Polsce populacja cisa pospolitego. Na stanowiskach muraw kserotermicznych odnaleźć można wiele gatunków traw i storczyków. W bezpośrednim sąsiedztwie zbiorników wodnych zachowały się także unikatowe bagna i torfowiska, porośnięte rzadkimi (często chronionymi) roślinami, jak np. rosiczka okrągłolistna i bagnica torfowa. Ważnym dla ochrony przyrody jest Woliński Park Narodowy, obejmujący część największej polskiej wyspy – Wolina (Borzyszkowski, Grzegorczyk, Walczak, 2021).

Pobrzeże Koszalińskie rozciąga się od doliny Parsęty aż po przylądek Rozewie, i także ukształtowane zostało podczas ostatniego zlodowacenia. Nadmorski pas Wybrzeża Słowińskiego to równina akumulacyjna, gdzie występują moreny czołowe (Góra Chełmska pod Koszalinem) i sandr (północna część Wysoczyzny Damnickiej), zaś tereny położone bardziej w głąb lądu mają charakter równinnych, morenowych wysoczyzn, przeciętych dolinami rzek i odcinkami pradolin. W północnej części tej krainy, na Wybrzeżu Słowińskim, występują charakterystyczne dla stref przybrzeżnych formy ukształtowania terenu (klify, wydmy) z mnogością gatunków rzadkich roślin, grzybów i zwierząt. Ciekawym elementem krajobrazu Pobrzeża Koszalińskiego są jeziora przybrzeżne, powstałe z zatok morskich, stopniowo odcinanych od morza piaszczystymi mierzejami – na ogół płytkie, rozległe, o słabo rozwiniętej linii brzegowej (jeziora Kopań, Bukowo, Jamno). Część tego Pobrzeża objęta jest różnymi formami ochrony przyrody. Są tu liczne rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe i obszary objęte programem „Natura 2000", głównie w dolinach rzek oraz na licznych terenach podmokłych, w celu ochrony bagien i torfowisk. Są one ważnym i wartym zachowania elementem przyrody, a wraz z otaczającymi je lasami stanowią miejsce do życia dla przedstawicieli zagrożonej wyginięciem fauny i flory. Są tu bardzo zróżnicowane i bogate ekosystemy; obok

siebie występują lasy iglaste, liściaste i mieszane z wieloma przykładami starodrzewu (nadmorskie bory bażynowe, buczyny, grądy, olszyny bagienne, łęgi jesionowo-olszowe), suche i wilgotne wrzosowiska, zespoły roślinności porastającej torfowiska wysokie typu atlantyckiego, łąki. Ochronie podlega m.in. będąca reliktem epoki lodowej malina moroszka (rezerwat „Janiewickie Bagno" w gminie Sławno) oraz gatunki paproci (Staszek, Kistowski, Niecikowski, Wiśniewski, 2021).

Pobrzeże Gdańskie zlokalizowane jest we wschodniej części Pobrzeża Południowobałtyckiego, otaczając półkoliście Zatokę Gdańską, pomiędzy przylądkiem Rozewie a Żuławami Wiślanymi. Obszar ten charakteryzuje się występowaniem izolowanych płatów wysoczyznowych o wysokości kilkudziesięciu metrów, (tzw. kęp) oraz mierzei i rozległej delty Wisły. W przeważającej części jest to obszar nizinny, słabo urozmaicony, pocięty głębokimi dolinami rzek przymorza. Znajdują się tu również fragmenty moreny czołowej ze zlodowacenia bałtyckiego oraz wysoczyzna morenowa, która charakteryzująca się kępami opadającymi ku morzu stromymi, klifowymi stokami. Wzniesienia te rozdzielone są płaskimi, częściowo zabagnionymi pradolinami. Żuławy Wiślane są jedyną w Polsce depresją. Pobrzeże Gdańskie charakteryzuje się również bogatą florą. Rozpościerają się tu m.in. lasy sosnowe oraz buczyny, a także torfowiska z rzadkimi roślinami reliktowymi. Na brzegu Zatoki Puckiej specyficzny element rzeczywistej szaty roślinnej stanowią nadmorskie słonawy z gatunkami halofilnymi. Przyroda podlega tu ochronie na obszarze trzech parków krajobrazowych (Mierzei Wiślanej, Nadmorskiego, Wysoczyzny Elbląskiej) i 26 rezerwatów przyrody. Utworzono także 13 specjalnych obszarów ochrony siedlisk i 7 obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Staszek i in., 2021).

Poza uwarunkowaniami przyrodniczymi, dla atrakcyjności turystycznej omawianego terenu równie istotne jest dziedzictwo kulturowe, materialne i niematerialne. Do uwarunkowań materialnych zaliczymy przede wszystkim zabytki (głównie sakralne), infrastrukturę portową i obiekty militarne. Natomiast do uwarunkowań niematerialnych – zwłaszcza kulturę ludową (język i gwara, obyczaje i zwyczaje) oraz imprezy kulturalne.

W nadmorskich miejscowościach województwa zachodniopomorskiego znajdują się cenne obiekty sakralne: kościoły zlokalizowane, m.in. w Chwarszczanach i Wolinie. Innymi istotnymi obiektami kulturowymi są placówki muzealne Szczecina (Muzeum Narodowe i Muzeum Zamku Książąt Pomorskich) i Kołobrzegu (Muzeum Oręża Polskiego). Do najważniejszych obiektów militarnych regionu należą twierdze w Świnoujściu i Kołobrzegu. Ponadto przez województwo biegną ważne szlaki turystyczne (Szlak Hanzeatycki, Gotyku Ceglanego i Cysterski) oraz liczne obiekty na Szlaku Romańskim. Do najważniejszych imprez kulturowych należą tu Dni Morza (Szczecin, Kołobrzeg, Świnoujście), Festiwal Wikingów w Wolinie, zloty pojazdów wojskowych oraz Pikniki Wojskowe w Kołobrzegu (Rohrscheidt, 2016).

W miejscowościach przybrzeżnych województwa pomorskiego znajduje się jeden zabytek wpisany na listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego – Zamek w Malborku i 4 Pomniki Historii – zabytkowa część Gdańska, gdyńskie śródmieście i pole bitwy Westerplatte. Do najciekawszych zespołów sakralnych: opactwo oliwskie, klasztory dominikanów i franciszkanów w Gdańsku. Ważniejsze placówki muzealne to te znajdujące się w Gdańsku m.in. Muzeum Narodowe, Historii Miasta oraz Bursztynu i Europejskie Centrum Solidarności, a także

Muzeum zamkowe w Malborku, Muzeum Stutthof w Sztutowie i Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku. Najistotniejsze zabytkowe obiekty militarne to gdańska Twierdza w Wisłoujściu i Fort Grodzisko, okręt-muzeum „Błyskawica" i Muzeum Marynarki Wojennej w Gdyni. Interesującymi obiektami technicznymi są także Centralne Muzeum Morskie i Kuźnia Wodna w Gdańsku. W regionie tym duże znaczenie ma kultura kaszubska wyróżniająca się odrębnym stylem architektonicznym, a także językiem (co można zauważyć poprzez dwujęzyczne tablice z nazwami miejscowości). Jej główne ośrodki znajdują się, m.in. w Pucku i Władysławowie. Przez województwo przebiegają ważne szlaki turystyczne, m.in. Szlaki Cysterski, Gotyku Ceglanego, Hanzeatycki oraz szlak Zamków Gotyckich i Zamków Krzyżackich, Szlak Kopernika i Bursztynowy Szlak Greenways (Rohrscheidt, 2016).

Do głównych zadań władz lokalnych należy odpowiednie zabezpieczenie walorów przyrodniczych, a także budowa odpowiedniej infrastruktury, która sprostać ma coraz wyższym oczekiwaniom mieszkańców i turystów (Kwiatkowska, Marks, 2013). Ze względu na zróżnicowane uwarunkowania przyrodnicze (m.in. styk lądu, strefy brzegowej oraz morza, charakteryzujących się odmienną strukturą, funkcjonowaniem oraz dynamiką zmian) oraz gospodarcze (gospodarka morska, w tym zwłaszcza rybołówstwo i transport morski, turystyka morska i nadmorska), polityczne i prawne (wolność mórz, granica morska, władztwo nad akwatoriami, zasobami morza i dna morskiego, obrona brzegu i wojna na morzu), osadnicze (znaczna atrakcyjność, aglomeracje i pustki nadmorskie) i infrastrukturalne (obrona brzegu, porty morskie, podmorskie rurociągi, linie energetyczne i telekomunikacyjne) trudno jest jednoznacznie określić cechy zagospodarowania przestrzennego miejscowości nadmorskich (Michalski, Sypion-Dutkowska, Szymańska, 2017).

Miejscowości te są niezwykle atrakcyjne turystycznie; każdego roku stają się głównymi kierunkami napływu turystów, zwłaszcza w sezonie letnim. Dlatego istotne jest wskazanie składowych, które wpływają na ich zagospodarowanie przestrzenne, a które są silnie związane z ruchem turystycznym – czyli bazy noclegowej, żywieniowej i uzupełniającej oraz dostępność komunikacyjna. Do bazy noclegowej należą: hotele, hostele, pensjonaty, pola namiotowe, kempingi, czy schroniska, jak również sanatoria oraz obiekty rehabilitacyjno-wypoczynkowe. Z bazy żywieniowej korzystają nie tylko dla turyści, lecz również mieszkańcy. Zaliczamy do niej punkty gastronomiczne (pijalnie, bufety, lodziarnie), zakłady żywieniowe (restauracje, bary, jadłodajnie, bistra) oraz inne lokale (kawiarnie, herbaciarnie, cukiernie, winiarnie, piwiarnie). Turystyczną bazę uzupełniającą tworzą przede wszystkim obiekty użyteczności publicznej, takie jak: placówki pocztowe, banki i bankomaty, punkty medyczne, obiekty sportowo-rekreacyjne oraz rozrywkowe, a także takie, które umożliwiają mieszkańcom oraz turystom swobodne poruszanie się po miejscowości, jak i dogodne połączenia międzymiastowe (Jażewicz, 2009).

Analizując dane dotyczące bazy noclegowej na omawianym terenie (Tab. 1), zauważono niewielki spadek liczby tych obiektów w okresie 2019–2021, co bez wątpienia spowodowane było sytuacją pandemii COVID-19. Zmniejszenie liczby tych obiektów zaistniało szczególnie w gminie Władysławowo z 349 do 255 (aż o 94), w tym w samym mieście liczba o 44.

Znaczna część bazy noclegowej to pokoje gościnne, nie posiadają one zatem placówek gastronomicznych. Szczególnie widoczne jest to we Władysławowie (z 255 turystycznych obiektów noclegowych tylko 78 miało w 2021 r. placówki

gastronomiczne), natomiast w gminie Kołobrzeg nie miało ich tylko dwa ze 134. Różnice te wynikają z rodzaju obiektów, gdyż w Kołobrzegu przeważają obiekty oferujące zwykle nocleg wraz z wyżywieniem – hotele, zakłady uzdrowiskowe i ośrodki wczasowe. Ponadto, gmina Kołobrzeg oferuje najwięcej całorocznych turystycznych obiektów noclegowych. Dużo słabiej rozwiniętą bazą noclegową miały Hel i Puck.

Tab. 1. Turystyczne obiekty noclegowe w badanych miejscowościach

Lp.	Gmina	Turystyczne obiekty noclegowe		Turystyczne obiekty noclegowe (całoroczne)		Turystyczne obiekty noclegowe wyposażone w placówki gastronomiczne	
		2019	2021	2019	2021	2019	2021
1	Kołobrzeg	153	134	74	75	133	132
2	Ustronie Morskie	90	89	20	18	45	43
3	Ustka	63	54	23	22	50	42
4	Władysławowo	349	255	47	45	86	78
	Władysławowo (miasto)	162	118	23	22	35	28
5	Hel	29	24	9	8	11	11
6	Puck	10	10	5	4	4	4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego – stat.gov.pl

Tab. 2. Szczegółowy wykaz turystycznych obiektów noclegowych w badanych miejscowościach

Lp.	Gmina	Hotele	Pensjonaty	Zakłady uzdrowiskowe	Kempingi, pola biwakowe	Ośrodki wczasowe	Ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe	Pokoje gościnne	Inne*
1	Kołobrzeg	15	3	22	1	14	3	62	14
2	Ustronie Morskie	5	1	1	2	28	2	39	11
3	Ustka	10	–	2	1	14	3	14	10
4	Władysławowo	12	7	1	12	32	2	151	38
	Władysławowo (miasto)	6	4	–	7	6	–	83	12
5	Hel	1	–	–	–	3	1	15	4
6	Puck	2	–	–	1	–	1	5	1

* obiekty agroturystyczne, zespoły domków turystycznych, ośrodki kolonijne

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego – stat.gov.pl

Obecnie każda miejscowość nadmorska oferuje usługi dla turystów. Większość z nich jednak cechuje intensywny ruch turystyczny jedynie w sezonie letnim (np. Władysławowo, Łeba), niektóre (np. Sopot i Międzyzdroje) utrzymują swoją popularność (oczywiście w mniejszym zakresie), również poza miesiącami letnimi. Znaczna część dawnych osad rybackich dziś stanowi centra turystyki, wskutek czego, mimo posiadania formalnie statusu miejscowości wiejskich, ujęte w sezonie turystycznym nabierają charakteru miejskiego (np. Ustronie Morskie i Sarbinowo). Miejscowości te w ostatnio szybko zmieniają dotychczasowy charakter, przekształcając się w amorficzne obszary zabudowy rekreacyjnej. Tak silny rozwój funkcji turystycznej terenów nadmorskich opiera się m.in. na wykorzystaniu infrastruktury portów handlowych, portów i przystani rybackich, funkcjonowaniu przystani żeglarskich, przystani żeglugi przybrzeżnej, przystani promowych oraz obecności wielu obiektów kultury morskiej i związanych z przyrodą Bałtyku (Studium Uwarunkowań Zagospodarowania..., 2015).

Charakterystyka terenu badań

Największy wzrost zainteresowania wypoczynkiem nadmorskim przypadł na dwudziestolecie międzywojenne. W tamtym czasie do głównych ośrodków turystycznych należały takie miejscowości jak Jurata, Gdynia i Hel. Duży napływ turystów przyczynił się do rozwoju dalszych miejscowości letniskowych – jak np. Kołobrzegu, który pomimo burzliwej historii i posiadania statusu twierdzy, stał się dużym centrum wypoczynkowym za sprawą budowy pierwszych zakładów kąpieli solankowych. Późniejsze przekształcenia dawnych obiektów wojskowych na domy uzdrowiskowe i wypoczynkowe oraz budowa kolejnych zakładów kąpieli, m.in. borowinowych, a także podjęcia produkcji wód mineralnych, sprawiła, że uzdrowisko zyskało status najbardziej popularnego miejsca wypoczynkowego w tej części Europy. Ten szybki rozwój spowodował, że w okresie międzywojennym miasto uznano za uzdrowisko pierwszej kategorii.

Innym miastem o bogatej historii i statusie uzdrowiska jest Ustka – obecnie jedno z najpopularniejszych ośrodków turystycznych. Podobnie jak w innych kurortach, szybki wzrost jej popularności przypadł na okres międzywojenny. Otwarte tam na początku XX wieku pierwsze zakłady lecznicze i sanatoria, wyspecjalizowały się w wodach solankowych i wodach borowinowych, posiadających znaczną zawartość magnezu. Ustka była rekomendowana jako kurort wakacyjny, który odwiedzali turyści z różnych stron Europy. Specyficznym dla Ustki zjawiskiem jest także „poduszka hydrotermiczna" – wskutek różnicy temperatur między morzem i kanałem portowym a lądem, zachodzi tu naturalne oczyszczanie się nad Ustką powietrza z pyłów, które opadają do wody morskiej.

Także Ustronie Morskie, jedna z najpopularniejszych letnich miejscowości, posiada ponad 100-letnią leczniczą tradycję. W czasie, gdy Kołobrzeg zyskiwał na popularności i liczba turystów z każdym rokiem tam wzrastała, pojawiła się potrzeba znalezienia innego miejsca w podobnej okolicy. Ustronie Morskie ze swymi ośrodkami wczasowymi stało się zapleczem dla Kołobrzegu – a później jego partnerem.

W momencie odzyskania przez Polskę dużego dostępu do Morza Bałtyckiego najbardziej popularny był Hel. Miasto będące wtedy jednym z najważniejszych

punktów strategicznych dla Polski, nadal odwiedzane jest przez setki tysięcy turystów. Hel charakteryzuje się pięknymi i bardzo czystymi terenami nadmorskimi. Dodatkowo dobrze zabezpieczone dawne obiekty wojskowe cieszą się dużą popularnością. Do miasta Hel najchętniej zaglądają turyści jednodniowi, którzy korzystają z dobrego jego połączenia z innymi częściami regionu.

Na szlaku turystycznym z Gdyni na Hel znajdują się dwie interesujące miejscowości – Puck i Władysławowo.

W mniej atrakcyjnym Pucku przed wojną powstał największy port rybacki, który obsługiwał handel i transport przez wiele lat. Jest to część etnograficznego regionu kaszubskiego, którego elementy widoczne są w wielu miejscach i reprezentują tutejsze dziedzictwo kulturowe.

Drugą z bram do Półwyspu Helskiego jest Władysławowo. Miejsce to zyskało swoją popularność w podobnym czasie co Hel. Jest chętnie odwiedzane przez rodziny i młodych ludzi. Puck ma własny port rybacki, a także najczystsze wody w tej części basenu Morza Bałtyckiego. Właśnie stąd najwięcej turystów wyrusza na jednodniową wycieczkę na Hel. Popularność tego miasta ma tradycje ukształtowane już w okresie międzywojennym.

Dodatkowym elementem, na który zwrócili tu uwagę autorzy podczas wyboru miejscowości do badań była ich ogólna charakterystyka, w tym: rodzaj gminy, jej powierzchnia oraz liczba mieszkańców i liczba turystów. Dane te pozwoliły na wskazanie istotnych aspektów wpływających na turystyczne zagospodarowanie przestrzenne, kierunek rozwoju miejscowości i jej potencjał gospodarczy.

Analizowane dane (Tab. 3) wskazują na duże zróżnicowanie powierzchni i gęstości zaludnienia badanych miejscowości. Gmina Ustronie Morskie ma powierzchnię 53 km^2, przy gęstości zaludnienia równiej 64 os/ km^2 – co wynika tu z małej liczby mieszkańców i wiejskiego charakteru tej gminy. Gmina Puck posiada najmniejszą powierzchnię (5 km^2), ale największą gęstość zaludnienia (2205 os/km^2), co wiąże się z powiatową rangą Pucka. Z kolei gminą przyjmującą najwięcej jest Kołobrzeg. W sezonie letnim z noclegów korzysta tu aż 153,3 tys. turystów. Osobom oczekującym wypoczynku w mniej turystycznym miejscu polecana jest gmina Ustronie Morskie, jak już wspomniano – zaplecze dla Kołobrzegu. Najmniej turystów w sezonie letnim nocuje w gminie Hel (21,1 tys.), w której bowiem przeważają turyści jednodniowi. Poziom obciążenia turystycznego tych wskazanych gmin jest zróżnicowany – na 1 mieszkańca przypada od 3,0–3,4 turystów nocujących na mieszkańca (Puck, Kołobrzeg) przez 7–9 do 17,2 w gminie Ustronie Morskie (Tab. 3)

Tab. 3. Ogólna charakterystyka badanych gmin (dane z roku 2021)

Lp.	Gmina	Rodzaj gminy	Powierzchnia [km^2]	Liczba mieszkańców	Gęstość zaludnienia [os/ km^2]	Liczba turystów korzystających z noclegów[tys.]	Wskaźnik obciążenia turystycznego
1	Kołobrzeg	Miejska	26	45 713	1758	153,3	3,4
2	Ustronie Morskie	Wiejska	57	3 644	64	62,6	17,2
3	Ustka	Miejska	10	14 954	1495	88*	8,7

4	Władysławowo	Miejsko--wiejska	42	15 187	362	104,9	6,9
5	Hel	Miejska	23	3 123	136	21,1*	6,6
6	Puck	Miejska	5	11 025	2205	33*	3

*dane z 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Statystycznego – stat.gov.pl

Waloryzacja wybranych elementów zagospodarowania turystycznego i atrakcji turystycznych badanych miejscowości

Waloryzacja turystyczna polega na wyodrębnieniu (dzięki różnorodnym metodom) obszarów, które są najcenniejsze oraz najatrakcyjniejsze dla turystyki. Waloryzacja ta może być określona jako ocena zasobów czy przydatności terenu dla potrzeb turystycznych. Należy ją traktować jako część potencjału rozwojowego danych regionów, przy czym mogą one wykorzystywać atrakcje turystyczne istniejące wcześniej, jak i całkiem nowe (Kruczek, Kurek, Nowacki, 2006).

Waloryzację należy rozumieć jako ocenę punktu/skrawka przestrzeni geograficznej pozwalającą na określenie jego przydatności do rozwoju, zagospodarowania przestrzennego, pełnienia funkcji mieszkaniowej, przemysłowej lub rolniczej (Pukowiec, 2011).

Na podstawie wyników obserwacji uczestniczącej poddano ocenie wybrane elementy zagospodarowania turystycznego w 6 badanych miejscowościach. Wybrano niektóre elementy ich zagospodarowania turystycznego, w tym walory turystyczne, takie jak: promenada/molo, plaża, obiekty noclegowe, dziedzictwo kulturowe, zabytki architektoniczne, budownictwo mieszkaniowe, przestrzeń publiczna. Skala ocen wyniosła od 1 do 5, gdzie:

1 – oznacza stan bardzo zły zarówno w aspekcie wizualnym, jak również w ogólnym zagospodarowaniu przestrzeni – należy zagospodarować lub zrewitalizować obszar ponownie,

2 – oznacza stan zły wymagający podjęcia działań poprawiających obszar pod względem wizualnym lub przestrzennym,

3 – oznacza stan średni wymagający podjęcia działań poprawiających obszar pod względem wizualnym, przestrzennie jest dostatecznie dobrze,

4 – oznacza stan dobry, gdzie zarówno pod względem wizualnym, jak i przestrzennym wymaga nieznacznych poprawek,

5 – oznacza stan bardzo dobry, stanowiący wzór dla innych miejscowości nadmorskich.

Tab. 4. Waloryzacja elementów zagospodarowania turystycznego i wybranych atrakcji turystycznych

Elementy zagospodarowania turystycznego i wybrane atrakcje turystyczne	**Uzasadnienie**	**Ocena**
Kołobrzeg		
Promenada/molo	Promenada rozciągająca się między nowoczesnym molo a zabytkową latarnią morską posiada wiele punktów gastronomicznych i małych straganów z pamiątkami. Wizualnie miejsce to jest bardzo czyste i przestronne. .	4
Plaża	Cechami charakterystycznymi kołobrzeskiej plaży są przede wszystkim: czysty, złocisty piasek; istnieje możliwość wypożyczenia leżaków, a w pobliżu znajduje się wiele punktów gastronomicznych. Pomimo dużej liczby turystów, wydaje się ona spokojna.	4
Obiekty noclegowe	Biorąc pod uwagę obiekty noclegowe w mieście, a przede wszystkim te przy plaży, charakteryzują się one dobrą dostępnością i dogodnymi warunkami pobytu, a także małą odległością od punktów usługowych.	3
Dziedzictwo kulturowe	Do najważniejszych materialnych elementów dziedzictwa kulturowego miasta należą: Bazylika Mniejsza pw. Wniebowzięcia NMP, kamienica kupiecka przy ul. Gierczak oraz Baszta Lontowa. Obiekty te swoim stylem zabudowy komponują się z pozostałą zabudową.	5
Zabytki architektoniczne	Do najcenniejszych zabytków architektonicznych należy przede wszystkim obszar starego miasta.	4
Budownictwo mieszkalne	Bliskość zabudowy wielorodzinnej (tzw. tysięczników) względem starego miasta wprowadza chaos przestrzenny.	3
Przestrzeń publiczna	Przestrzeń publiczna jest dobrze zagospodarowana, znajduje się tutaj wiele miejsc umożliwiających odpoczynek (np. ławki), jak i piękne aleje porośnięte różnobarwnymi krzewami. Istotny walor stanowi ścieżka rowerowa biegnąca wzdłuż rzeki Parsęty w kierunku morza.	5
Ustronie Morskie		
Promenada/molo	W miejscowości nie ma typowej promenady, jest zaś równoległa do plaży, pomiędzy terenami zielonymi. Głównym miejscem spacerowym dla mieszkańców i turystów są dwa główne mola. Ich stan jest dobry.	3
Plaża	Plaża jest stosunkowo czysta, są przy niej punkty gastronomiczne. Piasek jest drobny, złoty, sypki. Pomimo dużej liczby turystów, nie jest ona zatłoczona.	4
Obiekty noclegowe	Znaczną jej część stanowią obiekty wypoczynkowe – całoroczne i zlokalizowane blisko wejść na plażę. Wizualnie są one do siebie podobne. Blisko nich znajdują się punkty usługowe.	3
Przestrzeń publiczna	Najchętniej wykorzystywanymi przestrzeniami publicznymi są plaże oraz pasy zieleni, przez które biegną ścieżki prowadzące nad morze wraz z miejscami odpoczynku. Utrzymane są one w dobrym stanie.	4

Ustka		
Promenada/molo	Promenada jest niezwykle czysta i dobrze urządzona. Wzdłuż niej rozciągają się pasy zieleni, które dodają uroku temu miejscu. W powietrzu czuć bryzę morską. Są tutaj punkty gastronomiczne oraz stoiska z pamiątkami i zabawkami.	4
Plaża	Piasek jest czysty, złoty i sypki. Na jej terenie znajdują się punkty, gdzie możliwe jest wypożyczenie leżaków. Wyjątkowo czysta woda, zachęca do kąpieli. Pomimo dużej liczby turystów nie wydaje się przeludniona.	5
Obiekty noclegowe	Obiekty noclegowe są doskonale wkomponowane w zabudowę. Noclegi cechuje zróżnicowany standard, większość z nich zlokalizowana jest w bliskiej odległości od morza.	5
Dziedzictwo kulturowe	Znaczna część miasta posiada zabudowę szachulcową utrzymaną w jednorodnym stylu – są to przede wszystkim budynki z czerwonej cegły, co sprzyja wizualnemu ładowi przestrzennemu.	5
Zabytki architektoniczne	Do najważniejszych zabytków architektonicznych należą przede wszystkim zabudowa Starego Miasta, Latarnia Morska, Czerwona Szopa i Magazyn Spirytusu.	5
Przestrzeń publiczna	Przestrzeń publiczna w mieście jest bardzo czysta, spójna i harmonijna i dobrze wkomponowana w otaczającą zabudowę oraz swoisty klimat, który panuje w porcie rybackim i okolicy.	5
Władysławowo		
Promenada/molo	Promenada we Władysławowie, znana jest przede wszystkim jako Aleja Gwiazd Sportu, wzdłuż której po dwóch stronach zlokalizowane są punkty gastronomiczne oraz sklepy i stoiska z pamiątkami, a także obiekty rozrywkowe. Niedawno została ona zrewitalizowana, dzięki czemu jest bardzo zadbana. Rosną tam również pojedyncze drzewa i krzewy. Zbyt mała jednak jest ilość terenów zielonych wzdłuż promenady, które chroniłyby przed słońcem.	3
Plaża	Plaża w mieście uchodzi za jedną z najlepszych i najczystszych w regionie. Jest jednak ona niezwykle zatłoczona i gwarna, co może utrudniać wypoczynek.	4
Obiekty noclegowe	W mieście nie ma strefy noclegowej. Obiekty te są niemal „na każdym kroku". Przy wielu domach znajdują się dodatkowe budynki z pokojami gościnnymi.	3
Przestrzeń publiczna	Przestrzeń tą stanowią przede wszystkich plaże i promenada, które są stosunkowo czyste, w przeciwieństwie do reszty części miasta.	2
Hel		
Promenada/molo	Promenada pozwala na podziwianie wód otaczających Cypel Helski. Prowadzi ona do portu rybackiego, zakończonego betonowym falochronem. Umożliwia ona też okrążenie cypla od strony centrum miasta. Są tam m.in. bunkry i stanowiska ogniowe.	4
Plaża	Plaża zdecydowanie różni się od tych znanych z pozostałych badanych miast; piasek jest znacznie grubszy, a tym samym mniej sypki i mniej przyjemny w dotyku. Woda jest bardzo przejrzysta, a relatywnie niewielka liczba turystów sprawia, że czuje się swobodę i przestrzeń.	4

dziedzictwo kulturowe	Zabudowa jest utrzymana w jednym stylu – są to przede wszystkim budynki z czerwonej cegły i zabudowa szachulcowa	4
przestrzeń publiczna	Przestrzeń publiczna jest dobrze zagospodarowana, choć nie wyróżnia się niczym szczególnym. Mało jest miejsc spoczynkowych (np. ławek).	3
Puck		
Promenada/molo	W mieście nie ma typowej promenady prowadzącej wzdłuż brzegu morza, lecz deptak wraz z molo prowadzącym w głąb zatoki. W pobliżu funkcjonuje ładny port jachtowy, jedna z wizytówek miasta. W okolicy znajduje się dużo punktów gastronomicznych i sklepików z pamiątkami.	4
Plaża	Plaża jest podobna do tej na Helu: niewielka, służy przede wszystkim turystom, ale również wykorzystywana jest do organizacji zawodów na morzu. Jest podzielona na dwie części – wypoczynkową i sportowo-rekreacyjną.	4
dziedzictwo kulturowe	Zabudowa jest utrzymana w jednym stylu – są to przede wszystkim budynki z czerwonej cegły i zabudowa szachulcowa	4
zabytki architektoniczne	Do najważniejszych zabytków należą: kościół Świętych Apostołów Piotra i Pawła, Stary Rynek z ratuszem i fontanną.	4
przestrzeń publiczna	Głównym jej punktem jest rynek, będący dobrze zagospodarowanym miejscem do spędzania czasu wolnego, choć wydaje się mało popularny wśród mieszkańców i turystów.	2

Źródło: Opracowanie własne

Przeprowadzona przez autorów waloryzacja elementów zagospodarowania turystycznego i wybranych walorów turystycznych wszystkich badanych miejscowości umożliwiła stworzenie rankingu, na podstawie oceny średniej z cząstkowych (od 1 do 5)

Najwyższą średnią ocen uzyskała Ustka, która jest wręcz wzorcową dla pozostałych miejscowości nadmorskich we wszystkich niemal analizowanych aspektach – 4,8 pkt. Najniższą ocenę uzyskało zaś Władysławowo – zaledwie 3,0. Różnice w odbiorze spowodowane są przede wszystkim prowadzoną przez miasta polityką, która to zapewnia odpowiednie warunki rozwoju turystycznego, odpowiadając tym samym na coraz wyższe wymagania związane z turystyką wypoczynkową, przy jednoczesnym zachowaniu ładu przestrzennego (Tab. 5).

Tab. 5. Średnia ocena waloryzacji

Lp.	Miejscowość	Średnia ocena
1.	Kołobrzeg	4,0
2.	Ustronie Morskie	3,5
3.	Ustka	4,8
4.	Władysławowo	3,0
5.	Hel	3,8
6.	Puck	3,6

Źródło: Opracowanie własne

Jako uzupełnienie owej waloryzacji autorzy niniejszej publikacji przestudiowali w gminnych dokumentach strategicznych zapisy dotyczące tych elementów i walorów. Istnienie takich zapisów sprzyja rozwojowi turystyki i prawdopodobnie miało wpływ na relatywnie wysoką ich ocenę dla niektórych miejscowości. Natomiast brak takich zapisów może świadczyć o bagatelizowaniu ich znaczenia dla rozwoju gminy.

W zapisach dotyczących Kołobrzegu szczególny nacisk położono na rozwój infrastruktury, a także ujednolicenie oferty turystycznej, koncentrującej się na tzw. turystyce doznań. W planach rozwoju miasta zwrócono uwagę na tereny zielone oraz przybrzeżne w kontekście zrównoważonego rozwoju, co w dalszej perspektywie ma doprowadzić do wzmocnienia wizerunku Kołobrzegu jako miasta ekologicznego i smart (Strategia Rozwoju Miasta…, 2022).

Zupełnie inne działania podejmowane są w Ustroniu Morskim, gdyż na turystyce opiera się cały potencjał gospodarczy gminy. Dlatego jednym z głównych elementów wymienionych w strategii rozwoju tej gminy jest turystyka i przedsiębiorczość mieszkańców, poprzez promowanie jej obszaru i konkurencyjność względem innych miejscowości nadmorskich. Częścią realizacji tego celu ma być m.in. poprawa infrastruktury rekreacyjnej oraz organizowanie imprez przyciągających więcej turystów(Strategia Rozwoju Gminy Ustronie Morskie…, 2016).

Prowadzona polityka rozwoju oparta na Strategii rozwoju lokalnego dla Ustki pozwala na wskazanie tego miasta jako wzoru dla innych miejscowości nadmorskich. Wymieniono działania polegające na wypracowaniu kompleksowego i ujednoliconego produktu turystycznego. Celem jest także przekształcenie i uzupełnienie już istniejącej infrastruktury i dbałość o architekturę, co już pozwoliło na stworzenie spójnego, harmonijnego obrazu miasta, z wyraźnym podziałem na strefy mieszkaniową i turystyczną, odrębnych, lecz uzupełniających się. Istotnym jest również utrzymanie walorów przyrodniczych i krajobrazowych miasta, tak ważnych dla mieszkańców i turystów, poprzez tworzenie miejsc do prowadzenia aktywnego i zdrowego trybu życia. Jest to jeden z kluczowych elementów rozwoju tzw. turystyki doznań w Ustce (Strategia Rozwoju Miasta Ustka…, 2011).

Kierunki rozwoju turystyki Pucka, Władysławowa i Helu zostały określone w Strategii Rozwoju Ziemi Puckiej (2011). Zakłada ona przede wszystkim rozwój turystyki wypoczynkowej na tych terenach, z uwzględnieniem turystyki aktywnej. Istnieją tam bowiem warunki (zaliczane do najlepszych w Europie), sprzyjające uprawianiu sportów wodnych, np. windsurfingu. Strategia ta zawiera też wskazania dotyczące rozwoju turystyki w gminie Hel, jednak zbyt ogólne. Informacje zawarte na stronie internetowej Urzędu Gminy potwierdzają, że dokument ten jest jedynym zapisem działań związanych z rozwojem turystyki (Strategia Rozwoju Ziemi Puckiej…, 2016).

W osobnej strategii rozwoju sporządzonej dla gminy Puck wskazano wiele trudności rozwoju turystyki, pomimo dogodnego położenia geograficznego tej gminy – m.in. niewystarczającą liczbę miejsc noclegowych oraz zbyt małą ilość piaszczystych plaż. Zdaniem autorów, szansą dla gminy są dogodne warunki dla uprawiania sportów wodnych w Zatoce Puckiej; przy odpowiedniej organizacji pozwoliłoby to na wzmożenie ruchu turystycznego, a tym samym dałoby poprawę stanu gospodarki miasta. Cele strategiczne zawarte w dokumencie dotyczą ulepszeń infrastruktury przybrzeżnej, a także jej popularyzacji w mediach społecznościowych. Zakłada

się również wzmożone propagowanie dziedzictwa kulturowego tej ziemi, co również może wpłynąć na wzrost liczby turystów (Strategia Rozwoju Gminy…, 2021).

Władysławowo jako miasto opierające swoją gospodarkę na turystyce wypoczynkowej boryka się z wieloma problemami, które wynikają z jej sezonowości. Mała skala to działalność prywatna związana z zakwaterowaniem oraz wyżywieniem nie jest w stanie sprostać tak dużej popularności tego miasta – istnieje więc potrzeba podjęcia konkretnych działań mających za zadanie poprawę istniejącego stanu. Strategia rozwoju lokalnego do 2030 roku zakłada modernizację infrastruktury technicznej oraz poziomu świadczonych usług, które sprostałyby coraz większym oczekiwaniom turystów i doprowadziłyby do zmiany tamtejszej turystyki – z sezonowej na całoroczną. Duże walory przyrodnicze, będące jednym z głównych powodów wyboru tego miejsca na spędzenie wakacji, stanowią o potencjale Władysławowa. Dodatkowo, rozwój portu morskiego będącego obecnie ważnym elementem infrastrukturalnym, ze względu na rybołówstwo i transport, pozwalają na wzrost funkcji miasta o elementy niezwiązane z turystyką (Strategia Rozwoju Gminy…, 2021).

Podsumowanie

Sześć miejscowości nad Bałtykiem posiada ogromny potencjał turystyczny, nie zawsze jednak w pełni wykorzystany, co stwierdzili autorzy na podstawie liczby turystów je odwiedzających. Przykładem na to jest m.in. Puck, który, mimo swego znacznego potencjału turystycznego w postaci dziedzictwa kulturowego, jest stosunkowo rzadko wybierany przez turystów.

Pozostałe 5 badanych miejscowości, wręcz „obleganych" przez nich (zwłaszcza w sezonie letnim), rozwija się i swe zagospodarowanie przestrzenne w związku z tą funkcją. Zaobserwowano jednak pozytywne i negatywne cechy tego procesu. Spośród badanych miejscowości najbardziej swym ładem przestrzennym wyróżnia się Ustka. Autorzy uznali ją za wzorcową nadmorską miejscowość turystyczną w Polsce – ze względu na harmonijność zabudowy, dobrze wyeksponowane dziedzictwo kulturowe oraz nowoczesną i zadbaną przestrzeń publiczną (zwłaszcza plażę i promenadę). Najgorzej zaś ocenili oni Władysławowo, gdzie odnaleźli wiele przykładów chaosu przestrzennego, m.in. nieodpowiednio zagospodarowaną i zaniedbaną przestrzeń publiczną, co częściowo wynika z dużej sezonowości ruchu turystycznego.

W większości dokumentów strategicznych dotyczących rozwoju 6 analizowanych gmin znajduje się wiele zapisów dotyczących rozwoju turystyki, co w przypadku miejscowości o tak dużym potencjale turystycznym wydaje się oczywiste, jednakże zdarza się, że takich wytycznych jest brak lub są zbyt ogólne, dotyczą kilku gmin. Na przykład Hel, opiera swoje działania na Strategii Rozwoju Ziemi Puckiej, opracowaniu zawierającym jedynie ogólne informacje dotyczące możliwości rozwoju turystyki na tym obszarze. Autorzy rekomendują więc stworzenie strategii rozwoju dla gminy Hel, zważywszy na jej duże znaczenie dla nadmorskiej turystyki.

Literatura

Borzykowski, J., Grzegorczyk, I., Walczak, M., (2021). *Regionalna geografia fizyczna Polski. Pobrzeże Szczecińskie*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Jażewicz, I., (2009). Rozwój turystyki w miejscowościach nadmorskich środkowego wybrzeża na przykładzie Poddąbia. *Słupskie Prace Geograficzne*, *6*, 45–61.

Kruczek, Z., Kurek, A., Nowacki, M., (2006). *Krajoznawstwo: zarys teorii i metodyki*. Kraków: Wyd. Proksenia.

Kwiatkowska, D., Marks, E., (2016). Zagospodarowanie turystyczne terenów nadmorskich w Polsce – przykład Helu – Półwyspu Helskiego, Sopotu i Ustki. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i rekreacja*, *1*(17), 239–252.

Michalski, T., Sypion-Dutkowska, N., Szymańska, W., (2017). Kondygnacja dla potrzeb gospodarki budowlanej na warunkach budowy i nadmorskich. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, *37*, 101–117.

Rohrscheidt, A., (2016). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Poznań: Wyd. KulTour.

Staszek, W., Kistowski, M., Niecikowski, K., Wiśniewski, P., (2021). *Pobrzeże Koszalińskie*. W: Richling, A., Solona, J., Macias, A., Balon, J., Borzyszowski, J., Kistowski, M., (red.), *Regionalna Geografia Fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Staszek, W., Kistowski, M., Niecikowski, K., Wiśniewski, P., Borzyszkowski, J., Grzegorczyk, I., (2021). Pobrzeże Gdańskie. W: Richling, A., Solona, J., Macias, A., Balon, J., Borzyszowski,

J., Kistowski, M., (red.), *Regionalna Geografia Fizyczna Polski*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.

Strategia Rozwoju Gminy Ustronie Morskie na lata 2016–2020+, e-Infolex sp. z o. o., Ustronie Morskie

Strategia Rozwoju Gminy Władysławowo do roku 2030, 2021, Urząd Gminy Władysławowo, Władysławowo

Strategia Rozwoju Miasta Kołobrzeg, Karłowski, M., Kotliński, A., Wołczek, P., Jamróz, N., Kołobrzeg

Strategia Rozwoju Miasta Puck na lata 2021–2030, Urząd Gminy Puck, Puck

Strategia Rozwoju Miasta Ustka do roku 2020, 2011, Wydział Rozwoju Lokalnego i Integracji Europejskiej Urzędu Miasta Ustka, Ustka

Strategia Rozwoju Ziemi Puckiej na lata 2016–2025, Stowarzyszenie Północnokaszubska Lokalna Grupa Rybacka, Puck

Studium Uwarunkowań Zagospodarowania Przestrzennego Polskich Obszarów Morskich wraz z analizami przestrzennymi, Instytut Morski w Gdańsku, Gdańsk

Notka biograficzna o autorze: Aleksandra Nędza, inż., Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, studentka V roku gospodarki przestrzennej; brązowa medalistka III i IV oraz srebrna medalistka V Międzynarodowej Olimpiady Geopolitycznej, członek Zarządu Studenckiego Koła Naukowego Geografów Uniwersytetu Pedagogicznego; główne zainteresowania badawcze: zagospodarowanie przestrzenne krajów skandynawskich; geopolityka, a w szczególności geostrategia i gry sztabowe.

Biographical note of author: Aleksandra Nędza, eng., Pedagogical University of Cracow, 5th year student of spatial management; bronze medallist of the 3rd and 4th and silver medallist of the 5th International Geopolitical Olympiad, member of the Board of the Student

Scientific Association of Geographers at the Pedagogical University; main research interests: spatial management of Scandinavian countries; geopolitics, especially geostrategy and staff games.
e-mail: aleksandranedza7@gmail.com

Notka biograficzna o autorze: Szymon Matlingiewicz, inż., Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, student V roku gospodarki przestrzennej; członek Studenckiego Koła Naukowego Geografów Uniwersytetu Pedagogicznego; główne zainteresowania badawcze: gospodarka przestrzenna, w tym gospodarowanie odnawialnymi źródłami energii.

Biographical note of author: Szymon Matlingiewicz, eng., Pedagogical University of Cracow, 5th year student of spatial management; member of the Student Scientific Association of Geographers of the Pedagogical University; main research interests: spatial management, including management of renewable energy sources.
e-mail: szymek826@gmail.com

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.11

Sedlak Agata

Atrakcyjność turystyczna jeziora Como

Streszczenie

Atrakcyjność turystyczna konkretnego miejsca, regionu, czy innego obszaru wynika z liczby, jakości oraz różnorodności oferowanych tam dóbr i usług. Pojęcie to stanowi podstawę wszelkiej aktywności turystycznej, wpływając na natężenie ruchu turystycznego i determinując kierunki oraz wybory turystów. Celem autorki niniejszego artykułu było przedstawienie wyników badań ankietowych oraz analizy materiałów wtórnych, odnoszących się do atrakcyjności turystycznej jeziora Como. Akwen ten jest postrzegany jako atrakcyjny ze względu na krajobraz, który tworzy jezioro i otaczające go najwyższe pasmo Europy – Alpy. Położenie w Lombardii najbogatszym regionie Włoch, sprzyja rozwojowi turystyki nad jeziorem ze względu na dobre zagospodarowanie turystyczne i dostępność komunikacyjną. Najbardziej atrakcyjnymi destynacjami pod względem rozwiniętej funkcji turystycznej są Como i Bellagio, oferujące dobrze rozwiniętą bazę noclegową.

Tourist attractiveness on the example of Lake Como

Abstract

The tourist attractiveness of a given place, region or other area results from the number, quality, and variety of offered goods and services. The concept is the basis of all tourist activity, influencing the intensity of tourist traffic and determining destinations and choices of tourists. The aim of the author was to present the results of enquiries and the analysis of secondary materials relating to the tourist attractiveness of Lake Como. The selected body of water is perceived as attractive due to the landscape of the lake and the highest mountain range of the European continent surrounding it. The site in the richest region of Italy, that of Lombardy, favours the development of tourism on the lake due to good tourist infrastructure and transport accessibility, too. The most attractive destinations in terms of a developed tourist function are Como and Bellagio, which offer a well-developed accommodation base.

Słowa kluczowe: atrakcyjność turystyczna; baza noclegowa; jezioro Como; północne Włochy; ruch turystyczny; walory turystyczne

Key words: accommodation base; Lake Como; northern Italy; tourist attractions; tourist attractiveness; tourist traffic

Otrzymano: 02.09.2022
Received: 02.09.2022
Zaakceptowano: 13.09.2022
Accepted: 13.09.2022
Sugerowana cytacja/Suggested citation: Sedlak, A. (2022). Atrakcyjność turystyczna jeziora Como. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 171–190, doi: 10.24917/20845456.18.11

Wprowadzenie

Atrakcyjność turystyczna wynika z zespołu cech i właściwości środowiska przyrodniczego oraz pozaprzyrodniczego danego obszaru, które wzbudzają zainteresowanie i stymulują ruch turystyczny. Walory turystyczne, zagospodarowanie turystyczne i dostępność komunikacyjna stanowią główne czynniki decydujące o atrakcyjności turystycznej. Należy zauważyć, że z jednej strony o atrakcyjności turystycznej danego miejsca decyduje obiektywne istnienie w jego obrębie walorów przyrodniczych lub społeczno-kulturowych o wysokim znaczeniu, a z drugiej strony ich subiektywny odbiór i ocena przez turystów (Kurek, 2008). W związku z tym co roku prowadzone są rankingi najatrakcyjniejszych miejsc na świecie. Bazujące na zróżnicowanych kryteriach oceny, zazwyczaj subiektywnych i zależnych od przyjętych kryteriów. Jednym z przykładów jest ranking najatrakcyjniejszych krajów na świecie przeprowadzony przez ekspertów Światowego Forum Ekonomicznego, gdzie poddano ocenie 140 z 200 krajów świata. Na postawie kryteriów oceny przyjętych przez członków forum pierwsza dziesiątka prezentowała się następująco: Szwajcaria, Niemcy, Austria, Hiszpania, Wielka Brytania, USA, Francja, Kanada, Szwecja, Singapur (Czerwiński, 2007). Oczywiście, może to budzić sprzeczne opinie np. w świetle raportów Światowej Organizacji Turystyki (UNWTO), w związku z liczbą turystów odwiedzających poszczególne kraje.

W publikacjach naukowych atrakcyjność turystyczna jest uważana za pojęcie złożone. Może mieć ona charakter uniwersalny lub względny. Uniwersalne znaczenie atrakcyjności turystycznej występuje w przypadku, gdy cechy przyrodnicze, kulturowe i infrastruktura turystyczna są atrakcyjne dla ogółu turystów. Ujęcie względne odnosi się natomiast do atrakcyjności turystycznej dla określonej formy turystyki np. turystyki górskiej (Kurek, 2008).

Atrakcyjność turystyczna wynika głównie z obecności walorów, które przyciągają uczestników ruchu turystycznego. Walory turystyczne są dobrami i usługami, stworzonymi przez naturę (walory przyrodnicze) lub przez działalność człowieka (walory kulturowe), na które występuje popyt turystyczny (Cichocka i Krupa, 2017). Kurek (2008) wskazał, że z pojęciem walorów turystycznych związany jest termin „zasoby turystyczne", będący pojęciem szerszym, odnoszącym się do istniejących obiektywnie atrybutów środowiska przyrodniczego i kulturowo-społecznego. Zasoby turystyczne (zwane również walorami potencjalnymi) stają się dopiero faktycznymi atrakcjami turystycznymi po pozytywniej ocenie dokonanej przez turystę w procesie percepcji.

Rozwój turystyki w głównej mierze zależy również od zagospodarowania turystycznego oraz dostępności komunikacyjnej, ułatwiającej mobilność turystom.

Według W. Kurka (2008), bezpośrednim czynnikiem przemian przestrzennych jest proces zagospodarowania turystycznego, czyli przygotowanie przestrzeni na przyjęcie ruchu turystycznego, a nie osoba turysty. Przez pojęcie zagospodarowania turystycznego rozumie się „działalność mającą na celu ochronę i adaptację na potrzeby ruchu turystycznego walorów turystycznych, zapewnienie możliwości dojazdu do obszarów i obiektów stanowiących cele wyjazdów turystycznych oraz zapewnienie turystom niezbędnych warunków egzystencji w miejscu lub na szlaku będącym celem podróży" (Kurek, 2008: 26). Istotne znaczenie w rozwoju turystyki ma środowisko naturalne i jego ochrona, przy jednoczesnym udostępnieniu danego miejsca odwiedzającym. Stanowi to wyzwanie dla podmiotów zarządzających turystyką w regionie, aby miejsca przyrodnicze udostępnić dla ruchu turystycznego, przy jednoczesnym nieingerowaniu w środowisko przyrodnicze. Niezbędne w tym zakresie jest właściwe planowanie rozwoju turystyki na danym obszarze (Kowalczyk, 2015: 76).

Celem autorki artykułu była ocena atrakcyjności jeziora Como na podstawie analizy danych wtórnych, dotyczących zagospodarowania turystycznego oraz walorów przyrodniczych i kulturowych. Zaprezentowano także wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród odwiedzających, związanych z ich motywacjami oraz oceną zagospodarowania turystycznego. Ankieta została przeprowadzona wśród turystów, którzy co najmniej raz odwiedzili jezioro Como. Poznano motywacje i cele tych osób, które zdecydowały o wybraniu tej konkretnej destynacji turystycznej. Ankietowani dokonali także oceny poszczególnych elementów atrakcyjności turystycznej oraz wyrazili swoją opinię związaną z poziomem zadowolenia z pobytu w tym miejscu. Dokonując również charakterystyki wybranych walorów turystycznych, znajdujących się w pobliżu jeziora. Autorka starała się określić w jakim stopniu jezioro Como jest atrakcyjne pod względem walorów przyrodniczych, historycznych oraz kulturowych. Na postawie uzyskanych wyników badań sporządzono mapę przedstawiająca najczęściej odwiedzane przez turystów ośrodki miejskie, położone bezpośrednio nad tym jeziorem. Wykorzystano również wybrane wskaźniki funkcji turystycznej dla lepszego zobrazowania bazy noclegowej nad jeziorem. Ze względu na ograniczony zasób danych dotyczących bazy gastronomicznej i dostępności komunikacyjnej przeanalizowano jedynie bazę noclegową.

Wyniki tych badań mogą przyczynić się do lepszego i sprawniejszego zarządzania turystyką w obrębie jeziora Como, a także do polepszenia organizacji ruchu turystycznego w głównym sezonie turystycznym, co w konsekwencji powinno do polepszyć poziom i jakość życia mieszkańców.

Ogólna charakterystyka jeziora Como

Jezioro Como leży w Lombardii, w północnej części Włoch. Nazwa regionu pochodzi od plemienia Longobardów, które w VI–IX w. odnosiło się do wszystkich obszarów zamieszkiwanych przez nich. Jezioro Como jest trzecim co do wielkości jeziorem Włoch, po Lago di Garda i Lago Maggiore. Jego powierzchnia wynosi 146 km^2 (liczy ok. 46 km długości oraz około 4,5 kilometra szerokości). Wpadają do niego Adda i Mera. Jezioro to zaliczane jest do najgłębszych w Europie, jego

maksymalna głębokość wynosi 425 m. Ze względu na rozczłonkowaną linię brzegową, wybrzeże Como jest dłuższe od Jeziora Garda i Maggiore, przypominając odwróconą literę Y (ryc. 1).

Ryc. 1. Położenie jeziora Como

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Lago_di_Como

Jezioro to leży w Alpach. Jezioro Como w całości znajduje się w Alpach Zachodnich (Makowski, 2018). Alpy Wschodnie i Zachodnie dzielą się jeszcze na mniejsze pasma górskie, które są wyodrębnione np. ze względu na rodzaj skały budujący dany łańcuch górski. Jeden z podziałów Alp został zaproponowany w 2005 roku przez włoskiego badacza i nosi nazwę Suddivisione Orografica Internazionale Unificata del Sistema Alpino (w skrócie SOIUSA). Według tego podziału, jezioro Como znajduje się w Północnych Alpach Zachodnich, a dokładniej w Alpach Lugańskich.

Krajobraz okolic jeziora Como jest zdecydowanie górzysty, co wynika bezpośrednio z jego położenia geograficznego. W neogenie nastąpiło sfałdowanie i wypiętrzenie alpejskiego górotworu, a obecny jego krajobraz został ukształtowany podczas kilku zlodowaceń. Powstały wtedy m.in. doliny i cyrki lodowcowe, moreny, jeziora polodowcowe oraz charakterystyczne wąskie granie. Podczas wysunięcia się lodowców piedmontowych na przedpole gór, powstały dzisiejsze tektoniczno-lodowcowe jeziora alpejskie, otoczone potężnymi wałami moren czołowych. Należy do nich zaliczyć: Maggiore, Garda, Como oraz położone na północy Alp jezioro Genewskie i Bodeńskie (Makowski, 2018). Jezioro Como jest otoczone od południa niższymi i już zalesionymi pagórkami, zaś na północy szczyty są coraz bardziej masywne i strzeliste, często pozbawione już roślinności, z zalegającą pokrywą śnieżną w wyższych partiach.

Ryc. 2. Widok na jezioro Como w okolicach miejscowości Como

Źródło: zdjęcie autora

Warunki klimatyczne omawianego obszaru są bardzo zróżnicowane i zależą m.in. od wysokości nad poziomem morza oraz odległości od jeziora. Należy zauważyć, iż Alpy stanowią naturalną granicę pomiędzy strefą klimatów umiarkowanych i podzwrotnikowych. W obrębie gór występuje klimat umiarkowany z odmianą górską, charakteryzujący się sporymi opadami atmosferycznymi, w Alpach wynoszącymi 2500–4000 mm rocznie (Makowski, 2018). Górska odmiana klimatu wiąże się również z dłuższym zaleganiem śniegu w wyższych partiach gór, powyżej 3000 m n.p.m. pokrywa śnieżna utrzymuje się niemal przez cały rok. Inną cechą charakterystyczną tego klimatu jest duża zmienność warunków pogodowych oraz spadek temperatury powietrza i ciśnienia atmosferycznego wraz ze wzrostem wysokości. Bliżej jezior, klimat staje się łagodniejszy i cieplejszy, pomimo bliskości alpejskich szczytów. Jest to bardzo charakterystyczna cecha tego regionu. Nad jeziorem Como panuje zatem klimat zbliżony do odmiany subtropikalnej, co pozwala w lecie na kąpiele w jeziorze. W zimie temperatura rzadko spada poniżej zera, zazwyczaj waha się w pobliżu 15°C, co sprzyja rozwojowi bujnej ciepłolubnej roślinności. Charakterystycznym zjawiskiem dla północnej części jeziora są wiejące od około godziny 10 silne wiatry nazywane *breva*, które sprzyjają uprawianiu sportów wodnych.

Roślinność omawianego regionu jest silnie zróżnicowana. Do wysokości 700–900 m n.p.m. rosną lasy liściaste (m.in. świetliste dąbrowy, lasy kasztanowe oraz lasy mieszane z dębami i bukami). Wyżej rozciągają się lasy górskie,

lasy bukowo-jodłowe i świerkowe z dużym udziałem sosny. Jeszcze wyżej rosną głównie modrzewie oraz limby, wyznaczające górną granicę lasu. Ponad tą granicą występują kosodrzewina i piętro turniowe (inaczej subniwalne) z mchami i porostami. Najwyżej znajduje się piętro lodowców i pola firnowe, już bez roślinności (Makowski, 2018). Wokół jeziora jest znacznie łagodniejszy klimat o cechach zbliżonych dla klimatu śródziemnomorskiego, pozwalającymi na dłuższą wegetację i bogatą szatę roślinną. Można tutaj więc napotkać palmy, cyprysy, cedry, oleandry, a nawet drzewa cytrusowe, oliwki i winną latorośl.

Pod względem gospodarki, Lombardia, w której położone jest jezioro Como, jest najważniejszym regionem Włoch. W 2012 roku wartość PKB przekroczyła tu 331 mld euro, co stanowiło 21% PKB całego kraju. W 2019 roku PKB w prowincji Como osiągnęło 26,3 tys. euro na mieszkańca (według asr-lombardia.it). W Lombardii na wysokim poziomie rozwinięte są wszystkie sektory gospodarki. Prężnie rozwija się tu także turystyka, skupia się ona głównie w alpejskich ośrodkach narciarskich oraz nad jeziorami. Popularnym celem podróży jest też oczywiście Mediolan.

Atrakcyjność turystyczna Jeziora Como

Jednym z czynników sprzyjającym ruchowi turystycznemu jest bliskość stolicy Lombardii – Mediolanu i dobre połączenia komunikacyjne pomiędzy jeziorem a tym bogatym miastem. Jak zauważa K. Duda-Gromada (2009), ruch turystyczny nad omawianym jeziorem jest nie tylko związany z miejscowymi atrakcjami turystycznymi, gdyż obecność samego jeziora wyraźnie podwyższa atrakcyjność tego rejonu. Oczywiście, bez odpowiedniego zagospodarowania oraz pozostałych walorów turystycznych ta aktywizacja turystyczna regionu nie byłaby tak wysoka. Jednym z kluczowych walorów jest krajobraz tego alpejskiego jeziora. Ponadto należy zauważyć, że jezioro Como znajduje się w pobliżu dużych ośrodków miast, jak wspominane już Mediolan oraz Bergamo. Jest więc oczywiste, że będzie odwiedzane przez mieszkańców tych dużych ośrodków miejskich. Jezioro stwarza niemalże idealne warunki do odpoczynku od zgiełku miejskiego oraz daje możliwość uprawiania różnych form turystyki i rekreacji.

Z atrakcyjnością turystyczną ściśle związane jest pojęcie „atrakcji turystycznej", które w literaturze przedmiotu jest trudne do zdefiniowania, ze względu na trudność dokładnego określenia jaka powinna być liczba turystów odwiedzająca dane miejsce/obiekt, aby zostało ono uznane za atrakcję turystyczną. Niemniej jednak zagadnienie to w geografii turyzmu rozumiane jest jako obiekty wzbudzające zainteresowanie turystów i przyciągające ruch turystyczny (Kurek, 2008). Według Z. Kruczek (2002), atrakcja powinna posiadać odpowiednią strategię zarządzania, aby zapewnić zadowolenie klientów poprzez zapewnienie im odpowiedniego poziomu usług. Pojęcie atrakcji turystycznej jest jednak częściowo subiektywne, ponieważ to, co dla jednego turysty będzie atrakcyjne, dla innego może nie być interesujące.

Atrakcyjność turystyczna jeziora Como wynika zasadniczo z jego położenia geograficznego w pobliżu górskiego łańcucha Alp Zachodnich. Region cieszy się sporym zainteresowaniem wśród turystów m.in. ze względu na atrakcyjny

krajobraz gór otaczających ten akwen. Należy zauważyć, iż jeziora alpejskie są same w sobie niepodważalnie dużą atrakcją regionu. Ich atrakcyjność wynika z położenia geograficznego, gdyż od północy otaczają je wysokie góry. Atrakcyjny wydaje się również klimat występujący nad jeziorem, zbliżony do śródziemnomorskiego z ciepłym latem oraz łagodną zimą. W związku z tym nad jeziorem występuje wspomniana już bujna roślinność śródziemnomorska. Można zatem zauważyć, że środowisko przyrodnicze jeziora Como jest niezmiernie ważne dla atrakcyjności turystycznej omawianego regionu. W północnej części jeziora utworzono rezerwat przyrody Pian di Spagna, chroniący obszar pomiędzy jeziorem Como i mniejszym jeziorem Mezzola. Chroni się tam bytujące ptactwo wodne; obszar ten cechuje wysoka wilgotność, skutkiem czego na terenie rezerwatu znajdują się dość duże obszary błotno-wodne, gdzie zatrzymują się wędrowne ptaki. Pian di Spagna to typowa aluwialna równina, utworzona przez rzekę Adda. Żyją tu głównie czaple, kaczki krzyżówki, łabędzie, dzięcioły i sikorki.

Inną atrakcją przyrodniczą jest Parco Spina Verde di Como – regionalny park naturalny położony we wschodniej części miasta Como, został utworzony w 1993 roku i zarządzany przez władze regionu Lombardii. Jego nazwa pochodzi od grzbietu górskiego znajdującego się w tym parku. Park jest jednym z najważniejszych obszarów chronionych na terenie prowincji Como. Jego teren zajmują w większości lasy, ale także bagna i tereny podmokłe w których żyją chronione gatunki płazów, takich jak np. żaba pospolita czy salamandra. Ponadto w pobliżu znajduje się wąwóz Orrido di Bellano ukształtowany przez rzekę Pioverna, która po ustąpieniu lodowca rzeki Adda uformowała jaskinie. Wąwóz ten udostępniono dla ruchu turystycznego, budując specjalne ścieżki betonowe ułatwiające spacer, pomiędzy licznymi wodospadami.

Na uwagę zasługują również walory kulturowe w pobliżu jeziora Como. Przykładem jest Villa de Balbianello, położona w miejscowości Comune w prowincji Como. Została wybudowana na krańcu zalesionego półwyspu Dosso d'Avedo z widokiem na jezioro Como. Początkowo istniał tutaj klasztor zbudowany w XIII wieku, jednak w 1785 roku posiadłość zakupił kardynał Angelo Durini i przekształcił ten obiekt w letnią willę. Obecnie często powstają tu filmy fabularne. Były to m.in. takie produkcje jak: *Miesiąc nad jeziorem* (1995), *Casino Royale* (2006) oraz *Gwiezdne wojny. Część II Atak klonów* (2002). Dzięki czemu, jezioro stało się popularne dla turystyki filmowej. Inną ważną atrakcję miejscowości Como jest katedra Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, której budowa została rozpoczęta w 1396 roku, lecz została ukończona dopiero w 1770 roku. Obecnie jest jedną z najważniejszych świątyń katolickich północnych Włoch. Jest tam wiele rzeźb wykonanych przez artystów pochodzących z różnych okresów. Do najważniejszych należą posągi Pliniusza Starszego i Pliniusza Młodszego, którzy byli wybitnymi rzymskimi uczonymi urodzonymi właśnie w Como.

Atrakcyjność obszarów turystycznych jest nie tylko związana z obecnością walorów turystycznych (naturalnych i kulturowych), ale także z odpowiednią infrastrukturą turystyczną ułatwiającą turyście zaspokojenie podstawowych potrzeb fizjologicznych, a także dotarcie do miejsca docelowego, które uważa za ciekawe i warte odwiedzenia ze względu na wysoką wartość walorów turystycznych. Należy zatem zauważyć, iż jednym z podstawowych czynników warunkujących rozwój turystyki na danym obszarze są usługi turystyczne. Pojęcie „zagospodarowanie turystyczne"

w literaturze przedmiotu jest rozumiane jako „działalność mająca na celu przystosowanie środowiska geograficznego dla potrzeb turystyki" (Rogalewski, 1967). Według innej definicji zagospodarowanie turystyczne „obejmuje te elementy, które zapewniają prawidłowe funkcjonowanie miejsca recepcyjnego przy założeniu maksymalnego zaspokojenia potrzeb turystów" (J. Kaczmarek, 2005: 53).

Jednym z najważniejszych elementów zagospodarowania turystycznego jest baza noclegowa, zapewniająca turyście możliwość przenocowania poza miejscem stałego zamieszkania. Z punktu widzenia turystyki stanowi bardzo ważny element infrastruktury turystycznej miejsca docelowego turysty, zaspokajając podstawową potrzebę fizjologiczną człowieka – sen. Baza noclegowa została podzielona na kilka rodzajów obiektów świadczących usługi noclegowe, gdzie wyróżnia się: obiekty hotelarskie; obozowiska turystyczne; kwatery oraz pozostałe prywatne obiekty świadczące usługi noclegowe, a także drugie domy oraz obiekty wynajmowane na zasadzie timesharingu.

Baza noclegowa nad jeziorem Como jest bardzo dobrze rozwinięta. Według danych regionalnej organizacji statystycznej (www.asr-lombardia.it), liczba obiektów hotelowych o standardzie 1–5 gwiazdek w 2018 roku wynosiła łącznie 126. Najwięcej hoteli zlokalizowanych było w czterech głównych miejscowościach położonych bezpośrednio nad jeziorem. Miejscowość Como miała 33 hotele, czyli około 1/4 wszystkich. Dalsze miejsca miały Bellagio, Menaggio oraz Cernobbio i Varenna (ryc. 3). Pozostałe miejscowości posiadają zaledwie po kilka hoteli o standardzie głównie 1–2 gwiazdek, co może wynikać z faktu, że są one mniej popularnymi destynacjami turystycznymi.

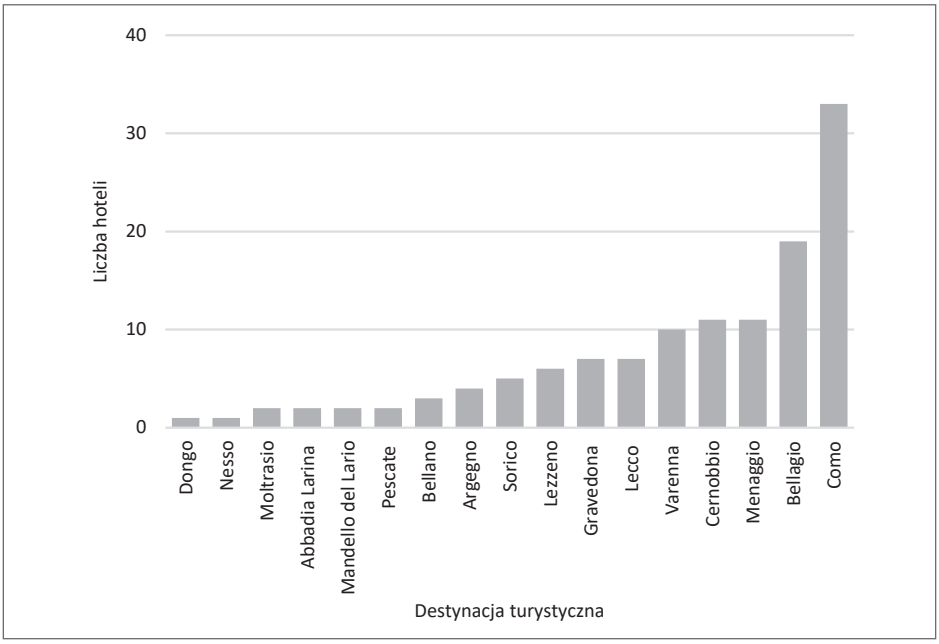

Ryc. 3. Liczba hoteli w 2018 roku nad jeziorem Como

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: https://www.asr-lombardia.it/asrlomb/en

W przypadku apartamentów i kwater prywatnych było ich 705. Najwięcej tego rodzaju obiektów (podobnie jak w przypadku hoteli) znajdowało się w Como i Bellagio (łącznie było ich tam 248), stanowiąc 35% ogółu (ryc. 4).

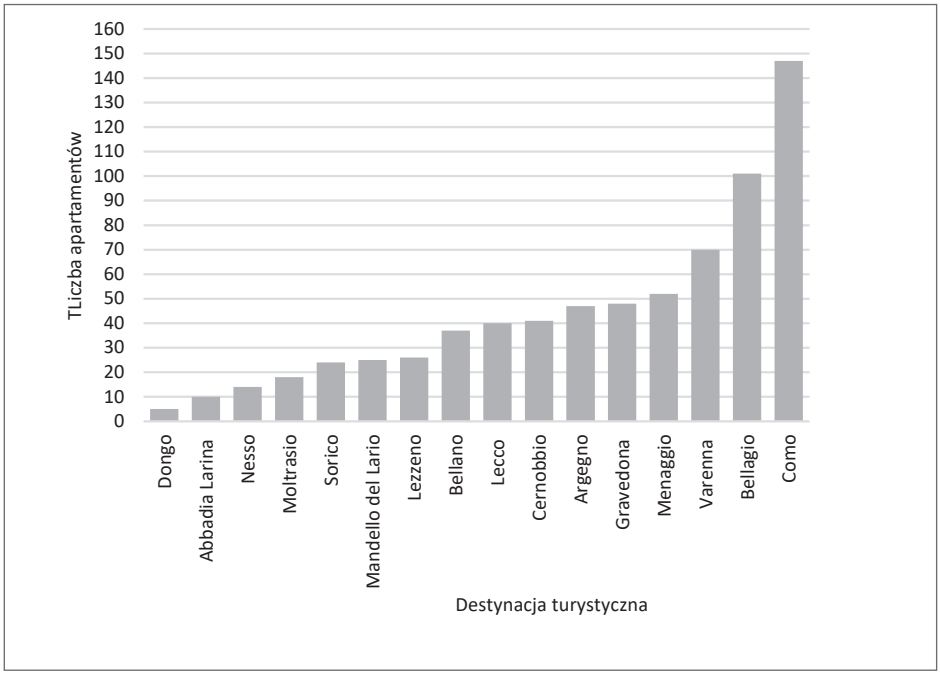

Ryc. 4. Liczba apartamentów i kwater prywatnych nad jeziorem Como (stan na 04.03.2021)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z portalu booking.com (stan na: 03.03.2021)

Analizując dane statystyczne dotyczące liczby łóżek dostępnych dla turystów w obiektach hotelowych nad jeziorem Como, warto zauważyć, że ich turystyczna pojemność w 2018 roku oszacowano na 6894, których najwięcej (zgodnie z liczbą obiektów hotelowych) znajdowało się w Como i Bellagio. Na trzecim miejscu pod tym względem uplasowała się miejscowość Cernobbio, a następnie Menaggio i Lecco. Łącznie w tych 5 miejscowościach oferowano 5520 łóżek, czyli aż 80% wszystkich miejsc noclegowych (ryc. 5).

Zdecydowanie więcej łóżek oferują obiekty inne niż hotele. Łącznie nad jeziorem Como w najważniejszych dla turystów miejscowościach do dyspozycji turystów jest 10 948 łóżek, z czego najwięcej w miejscowości Sorico (2232) oraz w Como (2196) – ryc. 6. Największą liczbę takich miejsc noclegowych oferują campingi, domy wakacyjne i obiekty agroturystyczne.

Ryc. 6. Liczba dostępnych łóżek w obiektach noclegowych z wyłączeniem hoteli w 2019 roku nad jeziorem Como

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: https://www.asr-lombardia.it/asrlomb/en

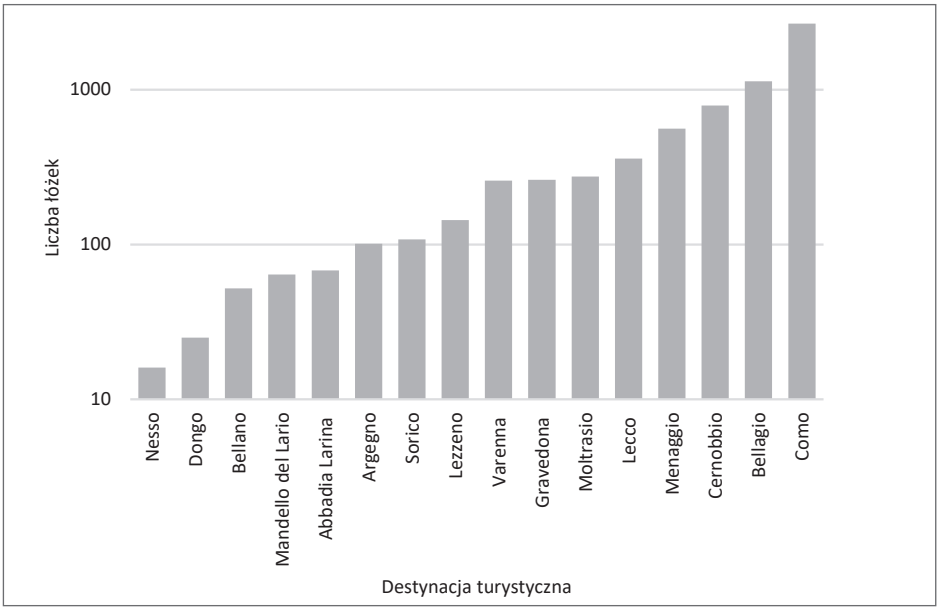

Ryc. 5. Liczba dostępnych łóżek w obiektach hotelowych o standardzie 1–5 gwiazdek w 2018 roku nad jeziorem Como

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: https://www.asr-lombardia.it/asrlomb/en

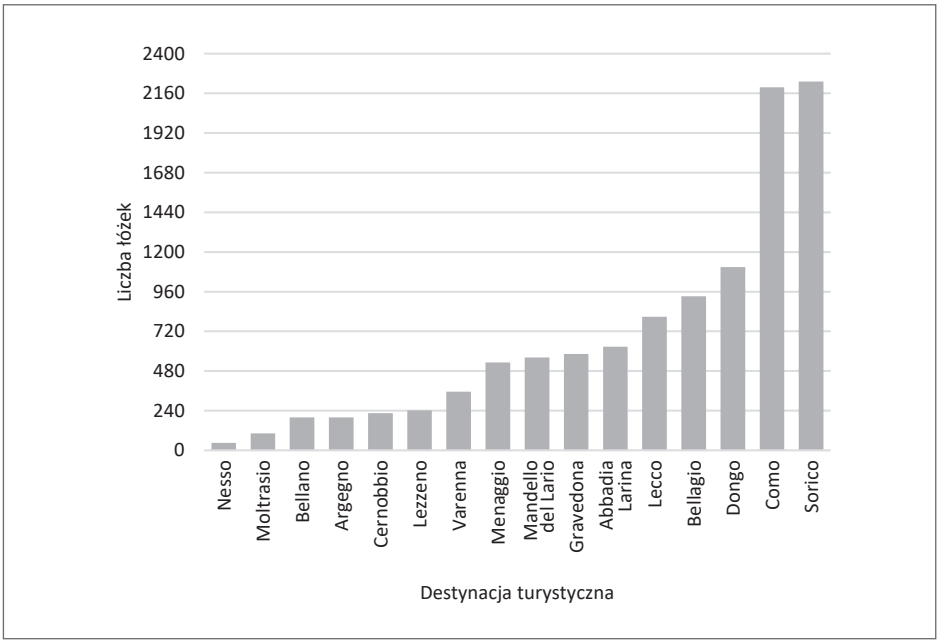

Ryc. 6. Liczba dostępnych łóżek w obiektach hotelowych o standardzie 1–5 gwiazdek w 2018 roku nad jeziorem Como

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: https://www.asr-lombardia.it/asrlomb/en

Charakteryzując bazę noclegową, należy odnieść się też do wskaźników funkcji turystycznej związanych z obiektami noclegowymi. Wskaźniki rozwoju funkcji turystycznej pomagają w określeniu stopnia i dynamiki rozwoju danego miejsca. Rozwój w podstawowym zakresie jest określany poprzez wielkość i rodzaj bazy noclegowej, a także intensywność ruchu turystycznego (M. Hendel, 2016). Bazę noclegową określa się m.in. poprzez wskaźnik Baretje'a – Deferta, który wskazuje na stopień rozwoju funkcji turystycznej. Wyraża on liczbę turystycznych miejsc noclegowych przypadających na 100 mieszkańców stałych. Innym wskaźnikiem dotyczącym bazy noclegowej jest wskaźnik gęstości bazy noclegowej, czyli liczba miejsc noclegowych oferowanych turystom i przypadająca na 1 km^2, co pozwala na określenie zagęszczenia miejsc noclegowych na badanym obszarze. Poniżej przedstawiono wyniki przeprowadzonej przez autora analizy z wykorzystaniem tych wskaźników. Do analizy wybrano najpopularniejsze ośrodki turystyczne zlokalizowane bezpośrednio nad jeziorem. W tabeli 1 przedstawiono wyniki dla Como, Bellagio, Menaggio, Cernobbio, Lecco i Dongo. Baza noclegowa nad jeziorem Como jest dobrze rozwinięta. Najwięcej turystycznych miejsc noclegowych w zakresie obydwu wskaźników oferują Bellagio i Menaggio (tab. 1).

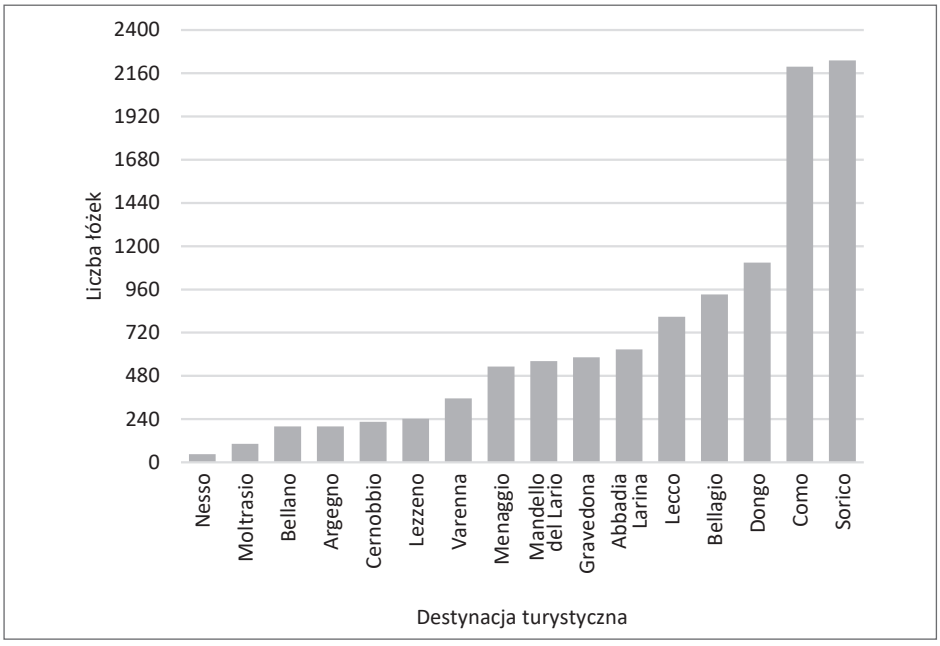

Ryc. 7. Wskaźniki rozwoju funkcji turystycznej i bazy noclegowej nad jeziorem Como

Wskaźnik	Miejscowości turystyczne nad jeziorem Como					
	Como	Bellagio	Menaggio	Cemobbio	Lecco	Dongo
Bartej'a – Deferta	5,7	90,3	35,4	15,3	2,4	34
gęstość bazy noclegowej	131,7	114,5	84,1	86,8	25,9	162,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych: https://www.asr-lombardia.it/asrlomb/en

Wyniki badań ankietowych

Badania ankietowe autorka przeprowadziła w okresie od lutego 2021 do maja 2021. Celem było poznanie opinii turystów na temat zagospodarowania i atrakcji turystycznych jeziora Como. Ponadto ankieta ta pozwoliła dostarczyć informacji na temat motywów determinujących chęć odwiedzenia tego jeziora. Kwestionariusz ankiety skierowano do osób, które przynajmniej raz odwiedziły ten akwen. Badanie polegało na wypełnieniu kwestionariusza ankiety składającego się z 32 pytań (otwartych i zamkniętych), udostępnionego za pomocą platformy Formularze Google. Kwestionariusz został zamieszczony na portalach i grupach podróżniczych. Pytania związane były m.in. z: czynnikami i motywami do odwiedzenia jeziora; oceną zagospodarowania turystycznego oraz atrakcyjnością turystyczną miejsca. Dobór próby badawczej był losowy. Kwestionariusz ten wypełniło 36 respondentów, jednak podczas analizy 8 z nich zostało odrzuconych, ze względu na zawarte w kwestionariuszach błędy. Ostatecznie przeanalizowano tylko 28 odpowiedzi. Autorka zdaje sobie sprawę z małej istotności statystycznej, jednak badania zostały przeprowadzone w sposób rzetelny i oddają charakter zbiorowości. Ponadto autorka planuje kontynuować swoje badania nad tym jeziorem.

Analizując charakterystykę tej próby badawczej, należy rozpocząć od przedstawienia struktury płci i wieku respondentów. Zdecydowaną większość wśród nich stanowiły kobiety – 19 osób. Najliczniejszą grupą turystów były osoby w wieku 30–39 lat oraz 18–29 lat, stanowiąc łącznie 71% wszystkich respondentów (ryc. 7). Najmniej było respondentów w wieku powyżej 60 roku życia (4%), co zapewne wynika z mniejszej aktywności osób starszych w mediach społecznościowych, a w konsekwencji z trudniejszym dotarciem do nich. Połowa respondentów zamieszkiwała w dużych ośrodkach miejskich, liczących ponad 250 tys.

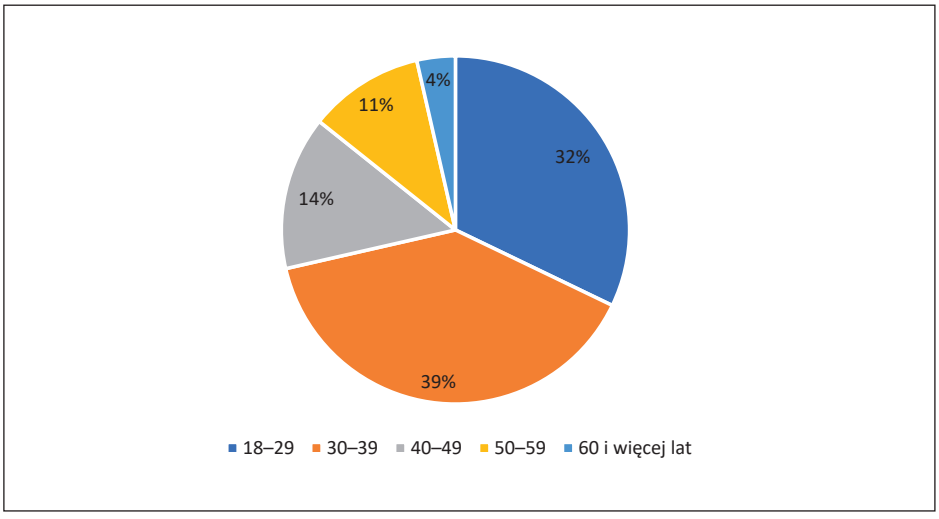

Ryc. 7. Struktura wieku respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

mieszkańców (ryc. 8). Liczną grupę reprezentowały również osoby mieszkające w miastach nie przekraczających 50 tys. osób (18%) oraz na terenach wiejskich (18%). Zdecydowanie mniejsza liczba ankietowych pochodziła z miast o średniej wielkości (ryc. 8). Ponad 50% respondentów udzieliło odpowiedzi, iż pozostaje w związku małżeńskim.

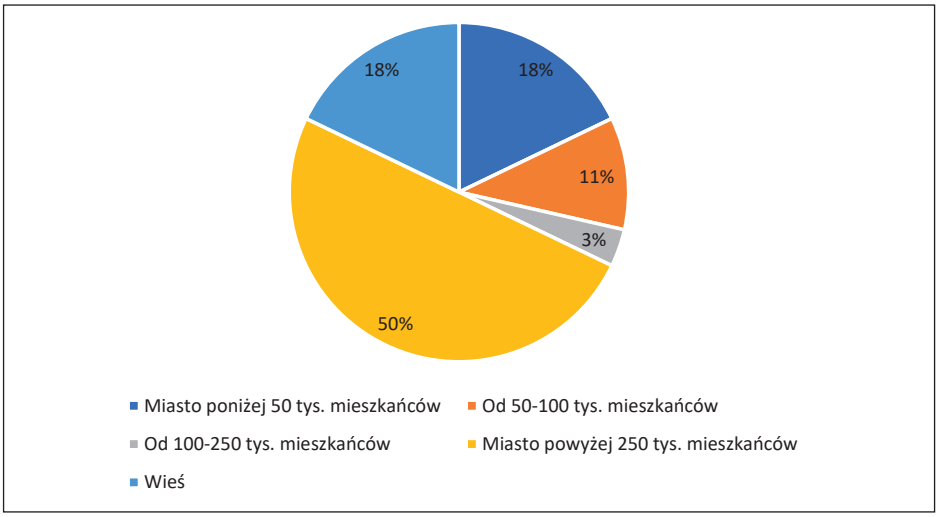

Ryc. 8. Miejsce zamieszkania respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

Wyniki przeprowadzonej analizy wykazały, że wśród respondentów dominowały osoby podróżujące w celach rekreacyjnych i turystycznych, co najmniej trzy razy w roku lub częściej (61%) – ryc. 9. Liczną grupę stanowiły także osoby podróżujące dwa razy w roku – 26% wszystkich respondentów. Zdecydowanie mniejszością były osoby podróżujące raz w roku (14%). Można zatem wyciągnąć wniosek, że jezioro odwiedzają osoby często podróżujące. Ponadto 71% ankietowanych dotarło tu planując wypoczynek indywidualne, bez usług oferowanych przez pośredników.

Uczestnicy badania zapytani o formy spędzania czasu podczas wyjazdu turystycznego stwierdzili, iż najczęściej odwiedzają miejsca atrakcyjne z punktu widzenia walorów przyrodniczych, jednak niekoniecznie są to obszary parków narodowych, gdyż sąsiedztwo tej formy ochrony przyrody jest ważne tylko dla 7% ankietowanych. Osoby zainteresowane kontaktem z przyrodą stanowiły 18% wszystkich respondentów. Podczas wyjazdu wakacyjnego dla 17% respondentów ważna jest dostępność szlaków pieszych i restauracji (ryc. 10). Co ważne, dla respondentów najważniejszą atrakcją nad jeziorem jest krajobraz zapewniający wyjątkowy widok. Było to istotną atrakcją jeziora Como dla 25 osób z 28 przebadanych.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że niespełna połowa osób odwiedziła jezioro Como jeden raz. Jednak istotną grupę stanowią również osoby, które były nad jeziorem dwa razy lub więcej niż trzy razy (po 7 osób). Można zatem stwierdzić, iż dla części respondentów jezioro jest atrakcyjne turystycznie (ryc. 11). Ponadto

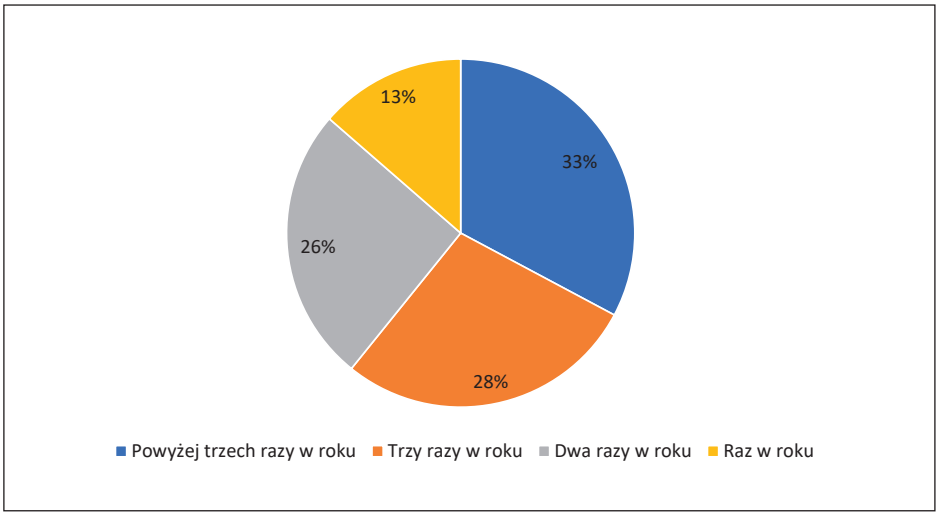

Ryc. 9. Częstotliwość wyjazdów respondentów w celach turystycznych i rekreacyjnych w ciągu roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

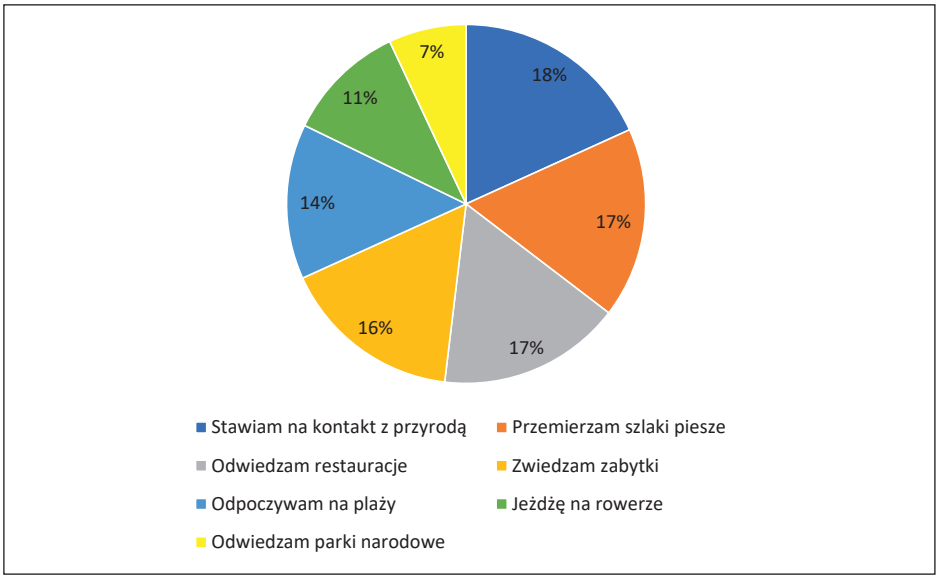

Ryc. 10. Rodzaje aktywności podejmowane przez respondentów podczas wypoczynku

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

zdecydowana większość zadeklarowała, iż nad jeziorem spędziła od 2 do 5 dni (ok. 60%), a kolejne 21% przebywało nad jeziorem od 6 do 10 dni. Zdecydowana mniejszość zdecydowała się na pobyt jednodniowy (bez noclegu nad jeziorem) oraz wyjazd liczący powyżej 10 dni, odpowiednio 14% i 3,5%. Można przypuszczać,

że decyzja o dłuższym pobycie turystów nad tym akwenem wynika z dużej powierzchni tego jeziora oraz nagromadzenia tam atrakcji turystycznych. W związku z tym, aby odwiedzić wszystkie bądź zdecydowaną większość z nich, należy przeznaczyć na to wiele czasu. Na pytanie „Czy poleci Pan/Pani jezioro na wyjazd turystyczny rodzinie bądź znajomym", w zdecydowanej większości respondenci odpowiedzieli, że uczynią tak.

Baza noclegowa nad jeziorem Como w opinii respondentów w większości była bardzo dobra (60%), ponad 30% ocenia ją jako dobrą (ryc. 12). Podobnie oceniono bazę gastronomiczną, dla 65% była bardzo dobra, a dla 35% na poziomie dobrym.

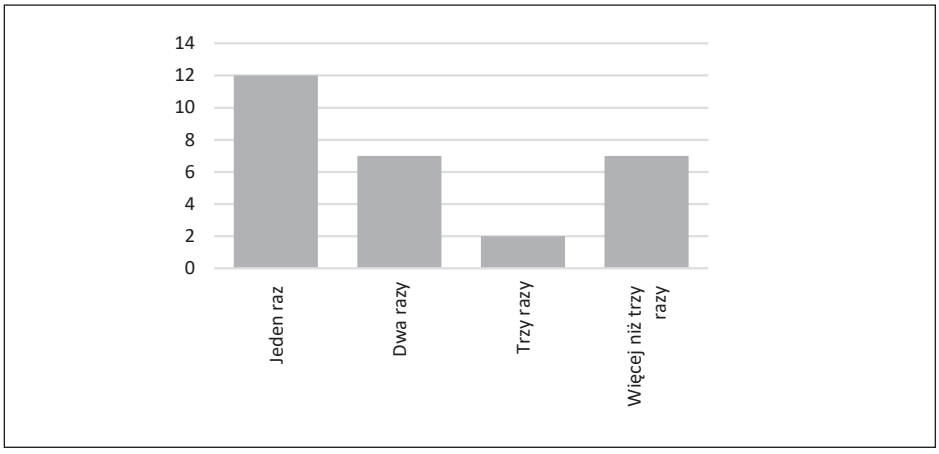

Ryc. 11. Łączna liczba odwiedzin jeziora Como przez respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

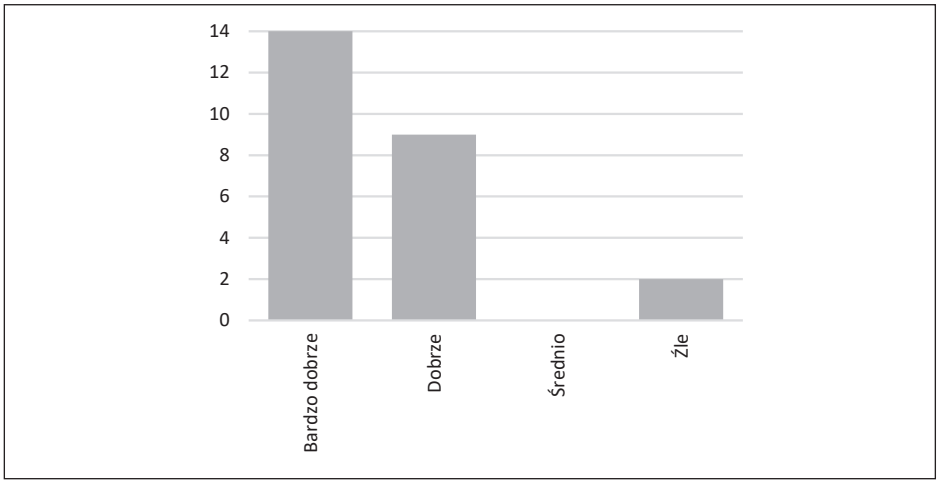

Ryc. 12. Ocena bazy noclegowej nad jeziorem Como wg opinii respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

Stan dróg wokół jeziora został oceniony w większości bardzo dobrze oraz dobrze. Część respondentów (7%) oceniła ten element zagospodarowania turystycznego na poziomie średnim (ryc. 13). Może to wynikać z faktu, że spora część dróg wokół jeziora jest wąska i kręta. Problemem, na który ankietowani zwrócili uwagę, są też powstające głównie w okresie wakacyjnym korki. Duża liczba turystów przybywająca tu w ciepłe dni letnie nad jezioro powoduje ograniczenie wydolności sieci drogowej i uciążliwe korki, występujące głównie pomiędzy większymi miastami nad jeziorem.

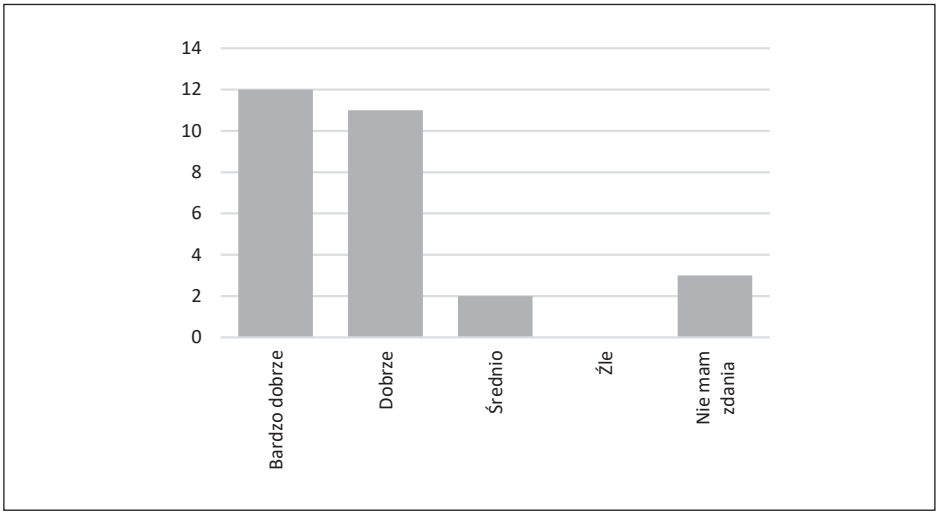

Ryc. 13. Ocena stanu dróg wokół jeziora Como wg opinii respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

Zdecydowana większość osób, która odwiedziła jezioro Como jest zadowolona ze swojego pobytu i oceniła go bardzo dobrze. Można zatem zauważyć, że zdecydowana większość posiada pozytywnie odczucia związane z jeziorem (ryc. 14).

Z przeprowadzonej analizy wynika, że wypoczynek stanowił główny motyw do odwiedzenia jeziora Como przez turystów. Ponadto istotną rolę odgrywał także motyw zwiedzenia zabytków, poznania nowej kultury oraz turystyka kulinarna (ryc. 15). Zdecydowanie rzadziej wymieniano uprawianie sportów wodnych na co może wpływać niesprzyjająca rzeźba terenu. Brzeg jeziora jest bardzo stromy, co w niektórych miejscach utrudnia kontakt z wodą.

Badania kwestionariuszowe pozwoliły na wskazanie najczęściej odwiedzanych destynacji turystycznych przez respondentów nad jeziorem Como. Najczęściej wybierano trzy główne miejscowości – Como, Varennę i Bellagio. Znajduje się tam najwięcej atrakcji turystycznych oraz dobre zaplecze noclegowo-gastronomiczne. Są też one bardzo dobrze skomunikowane z Mediolanem i Bergamo, gdzie są lotniska międzynarodowe. Ponadto te 3 miejscowości stanowią bardzo dobrą bazę wypadową do innych, mniejszych ośrodków turystycznych. Mniej popularne było położone na południu Lecco. Odwiedzający najrzadziej wybierali miejscowości położone na zachodnim brzegu jeziora – Menaggio i Lenno (ryc. 16).

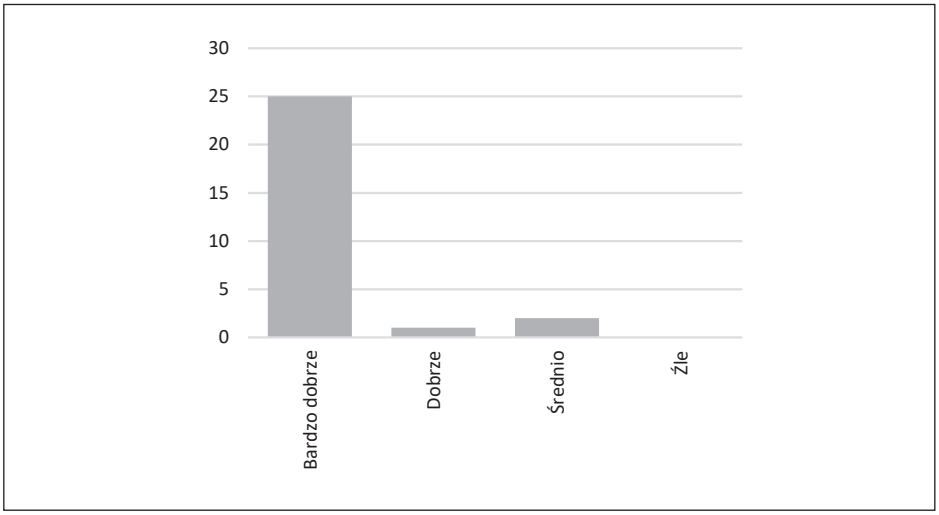

Ryc. 14. Poziom zadowolenia z odbytego wypoczynku nad jeziorem Como wg opinii respondentów

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

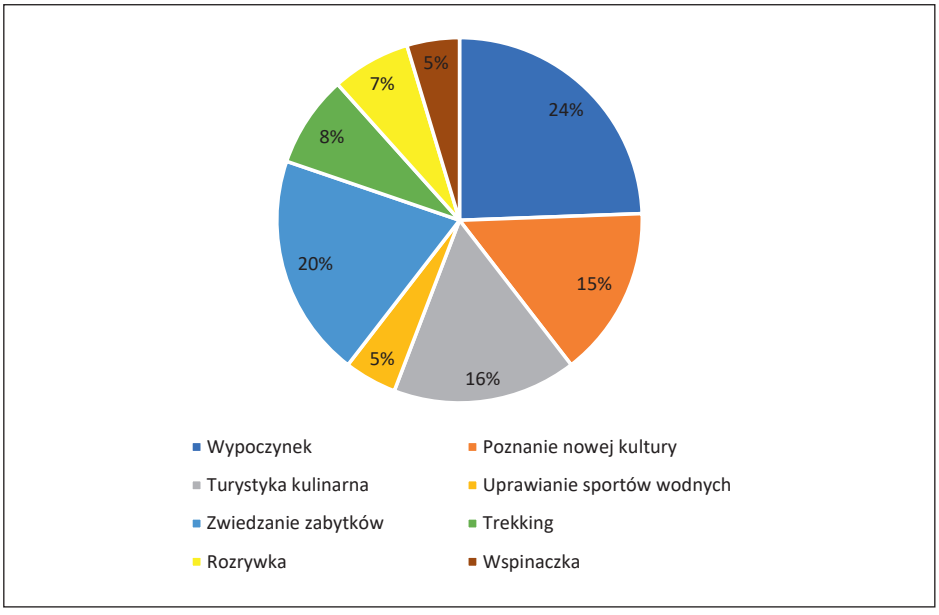

Ryc. 15. Motywy przyjazdu nad jezioro Como wg odpowiedzi udzielonych przez ankietowanych

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych (2021 r.)

Podsumowując, respondenci bardzo wysoko ocenili atrakcyjność oraz zagospodarowanie turystyczne nad jeziorem Como. Wśród 28 ankietowanych tylko jedna osoba była średnio zadowolona ze swojego pobytu, na co wpłynęła głównie zła pogoda. Zdecydowana większość zadeklarowała ponowną chęć odwiedzenia

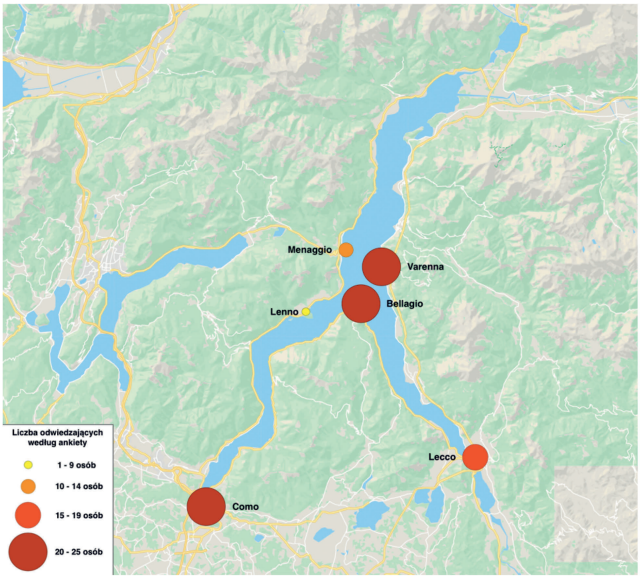

Ryc. 16. Liczba odwiedzających poszczególne ośrodki wypoczynkowe na jeziorem Como wg badań ankietowych

Źródło: opracowanie własne, podkład z Mapy Google

jeziora, co może wskazywać na jego dużą atrakcyjność turystyczną. Na pytanie otwarte dotyczące wrażeń z odwiedzeniu jeziora, większość osób odniosła się w podobny sposób wskazując w zasadzie pozytywne elementy swojego pobytu. Jedna z opinii brzmiała następująco: „Pozytywne. Piękne widoki, urokliwe miasteczka, pyszne jedzenie. Sprawnie działające promy ułatwiają transport pomiędzy miasteczkami".

Wnioski

Jezioro Como w świetle analizy autorki jest niewątpliwe bardzo atrakcyjne dla turystów. Jego położenie w najbogatszym regionie Włoch także wpływa pozytywnie na rozwój turystyki, gdyż region ten posiada bardzo dobrze rozwiniętą dostępność komunikacyjną. W pobliżu działają trzy lotniska międzynarodowe obsługujące podróżnych z różnych zakątków świata. Region charakteryzuje dobrze rozwinięta siatka dróg szybkiego ruchu oraz połączenia kolejowe. Na ten aspekt zwrócili uwagę również respondenci, którzy pozytywnie ocenili dostępność komunikacyjną. Część respondentów oceniła ten aspekt na poziomie średnim, jednak dotyczyło to pojawiających się w okresie letnim zatorów drogowych oraz korków. Należy jednak zwrócić uwagę na samo położenie geograficzne jeziora. Leży ono na przedgórzu alpejskim, a rzeźba terenu wokół jeziora jest raczej górzysta, co z kolei rodzi problemy z budową nowych dróg. Jak stwierdzono, w oparciu o przeprowadzone badanie kwestionariuszowe to właśnie krajobraz jest głównym czynnikiem przyciągającym tu odwiedzających. Walory krajobrazowe stanowią istotny element atrakcyjności

turystycznej jeziora. Wydaje się zatem, że zbytnia ingerencja w krajobraz jeziora, poprzez kolejne inwestycje (np. w infrastrukturę drogową) może mieć negatywny wpływ na wizerunek jeziora. Ponadto respondenci stwierdzili, iż podczas swojego wypoczynku najczęściej stawiają na kontakt z przyrodą. Dlatego istotne dla nich jest zachowanie naturalnych walorów przyrodniczych, w tym krajobrazu.

Odnosząc się do wskaźników funkcji turystycznej, należy zauważyć, iż nad jeziorem baza noclegowa jest rozwinięta na wysokim poziomie. W Dongo położonym w zachodniej części jeziora dostępnych jest ponad 160 miejsc noclegowych przypadających na 1 km^2. W dwóch popularnych miejscowościach Como i Bellagio jest ponad 100 takich miejsc noclegowych. Oferta obiektów noclegowych jest dosyć zróżnicowana. Nad jeziorem działają hotele, hostele, kwatery prywatne oraz campingi, co zaspokaja różnorodne potrzeby turystów.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że jezioro jest atrakcyjne dla turystów ze względu na walory przyrodnicze oraz obecność szlaków pieszych. Odwiedzający zwracają również uwagę na walory kulturowe. Wydaje się także, że jezioro jest dobrym miejscem dla turystyki filmowej. Kręcono tutaj sceny do takich produkcji jak *Gwiezdne wojny* czy *Casino Royale*, w którym pojawia się postać Jamesa Bonda.

Ze względu na brak dokładnych danych o ruchu turystycznym z podziałem na mniejsze jednostki administracyjne trudno oszacować liczbę turystów odwiedzających jezioro Como, jednak, jak wynika z obserwacji terenowej autorki, jest to popularna destynacja turystyczna. Szczególnie w sezonie letnim dociera tutaj ogromna liczba turystów. Popularność jeziora mogą sugerować również nagłówki blogów o tematyce podróżniczej np. *Jezioro Como – bajkowy zakątek Włoch*; *Jezioro Como – najpiękniejsze jezioro Włoch* i wiele innych. Większość z nich zwraca uwagę na krajobraz jeziora, sugerując go jako główną atrakcję jeziora.

Podsumowując, jezioro Como jest bardzo atrakcyjne turystycznie. Odwiedzający je w zdecydowanej większości pozytywnie wypowiedzieli się o tym miejscu i wyrazili chęć ponownego przyjazdu tutaj oraz polecenia go swoim znajomym i rodzinie. Można zatem uważać, iż akwen spełnił ich oczekiwania pod względem pobytu i oferowanych atrakcji turystycznych.

Literatura

Chudy-Hyski, D. (2006). Ocena wybranych uwarunkowań rozwoju funkcji turystycznej obszaru. Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich, (2/1).

Cichocka, I., Krupa, J. (2017). Atrakcyjność turystyczna miasta Przemyśla w opinii mieszkańców oraz turystów. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, *38*, 115–132.

Czerwiński, J. (2007). *Podstawy turystyki*. Stowarzyszenie „Wspólnota Akademicka".

Duda-Gromada, K. (2009). Turystyka jeziorna – nowa forma turystyki. *Prace i Studia Geograficzne*, *42*, 89–101.

Gołembski, G., (2002). *Kompendium wiedzy o turystyce*. Warszawa: PWN.

Hendel, M. (2016). Przydatność wskaźników funkcji turystycznej w ocenie rozwoju turystycznego obszaru na przykładzie gminy Ustroń. *Zeszyty Naukowe. Organizacja i Zarządzanie/Politechnika Śląska*, *87*, 157–170.

Kaczmarek, J., Stasiak, A., Włodarczyk, B. (2005). Produkt turystyczny. *PWe, Warszawa*, *74*.

Kowalczyk, A., Derek, M. (2010). Zagospodarowanie turystyczne. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kulczyk, S. (2014). Atrakcyjność turystyczna krajobrazu–przykłady podejścia systemowego. *Turystyka kulturowa*, *4*, 6–15.

Kurek, W. (2008). *Turystyka*. Warszawa:Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kurek, W. (2012). *Regiony turystyczne świata*, cz. 1. Warszawa: PWN.

Makowski, J. (2018). *Geografia fizyczna świata*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

National Geographic Traveller (2022, 14 października). Pozyskano z: https://www.national-geographic.pl/traveler/artykul/jezioro-como-uwielbiaja-gwiazdy-wlosi-i-turysci-na-czym-polega-fenomen-tego-miejsca

Rogalewski, O. (1967). *Zagospodarowanie turystyczne*. Polskie Towarzystwo Ekonomiczne. Zakład Szkolenia Ekonomicznego. Dyrekcja Wrocławska.

Wikipedia (2022, 18 października). Pozyskano z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Lago_di_Como

Wikipedia (2022, 25 października). Pozyskano z: https://pl.wikipedia.org/wiki/Como

Notka biograficzna o autorze: Sedlak Agata, magister, doktorantka dyscypliny geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. Zainteresowania badawcze autorki związane są głównie turystyką jeziorną w krajach alpejskich i atrakcyjnością turystyczną oraz rozwojem funkcji turystycznej państw, położonych na Półwyspie Bałkańskim.

Biographical note of author: Sedlak Agata, PhD student in the discipline of socio-economic geography and spatial management discipline at Pedagogical University of Krakow. The author's research interests are mainly related to lake tourism in the Alpine countries and the tourist attractiveness and development of the tourist function of countries located on the Balkan Peninsula.

ORCID: 0000-0001-8110-5768

e-mail: ag.sedlak@gmail.com

FOLIA 358

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica 18 (2022)

ISSN 2084–5456
DOI 10.24917/20845456.18.12

Dominika Miara

Rezydencje arystokratyczne w województwie podkarpackim na przykładzie Zamku w Łańcucie i Pałacu w Przeworsku

Streszczenie

Turystyka muzealna to element turystyki kulturowej. Celem autorki tego artykułu było porównanie oferty turystycznej oraz przedstawienie historii Muzeum-Zamku w Łańcucie oraz Zespołu Pałacowo-Parkowego w Przeworsku. Miejsca te wybrała ze względu na prywatne powiązania z nimi. Skupiła się ona na odrębnym opisaniu ich historii. Porównując ich ofertę turystyczną wzięła pod uwagę inne miejsca, które są dostępne do zwiedzenia poza zamkiem i pałacem w tych muzeach, jakość organizowanych tam wydarzeń kulturalnych, a także sprawdziła, czy jest dostępny dzień darmowego zwiedzania oraz zwiedzanie z przewodnikiem. Przeanalizowane zostały również opinie w Internecie na temat tych dwóch muzeów przedstawione głównie na blogach, ich liczba, prowadzenie stron na Facebooku, a także oferta biletów wstępu. Podstawowa metoda użyta w artykule to analityczno-porównawcza oraz analiza dostępnych materiałów źródłowych. Wniosek wynikający z tego artykułu dowodzi większej popularności internetowej Muzeum w Łańcucie.

Aristocratic Residences in the Subcarpathian Voivodeship – Examples of the Castle in Łańcut and the Palace in Przeworsk

Abstract

Museum tourism is a part of cultural tourism. The aim of the author was to compare the tourist offer and to present the history of the Museum in Łańcut Castle and The Palace-Park Complex in Przeworsk. These places were chosen because of the author's private affiliations with them and a lot of numbers visits there. The author has focus on the history of these places and on comparing their tourist offers. She presented also other places that can be visited apart of the castle and palace and the offer of cultural events. The possibility of a free sightseeing's day and a guided tour were also taken into consideration. In addition, opinions on the Internet about the two museums (mostly on the blogs), their number, the operation of Facebook pages and the offer of tickets were analysed, too. The basic method used in this article is analitical method and comparative method. The analysis of available sources were used, too. The conclusion of this article proves the more popularity of the Museum in Łańcut on the Internet.

Słowa kluczowe: oferta turystyczna; Pałac w Przeworsku; turystyka muzealna; Zamek w Łańcucie

Key words: Castle in Łańcut; museum tourism; Palace in Przeworsk; tourism offer

Otrzymano: 15.07.2022
Received: 15.07.2022
Zaakceptowano: 18.07.2022
Accepted: 18.07.2022
Sugerowana cytacja / Suggested citation: Miara, D. (2022). Rezydencje arystokratyczne w województwie podkarpackim na przykładzie Zamku w Łańcucie i Pałacu w Przeworsku. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, *18*, 191–203, doi: 10.24917/20845456.18.12

Wprowadzenie

Chcąc zaklasyfikować tematykę swej pracy do rodzaju turystyki, autorka wybrała część problematyki turystyki kulturowej, czyli turystykę muzealną (ryc. 1). Zamek w Łańcucie wchodzi w skład tamtejszego Muzeum-Zamku, a Pałac w Przeworsku w skład Zespołu Pałacowo-Parkowego w tym mieście. Oba te miejsca mają status muzeów. Jak podaje definicja turystyki muzealnej z książki Mikosa von Rohrscheidta *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy* „Jako turystyka muzealna określane są te przedsięwzięcia o charakterze turystycznym, dla których głównym motywem podjęcia podróży i celem tejże jest wizyta w jednym lub kilku obiektach

Ryc. 1 Podział turystyki kulturowej.

Źródło: Mikos von Rohrscheidt, A. (2016). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Poznań: Wydawnictwo KulTour.pl

muzealnych." (Rohrscheidt, 2016) Podróżując więc do jednego z tych miejsc lub do obu, kiedy odwiedzenie ich jest głównym celem bądź motywem podróży, można śmiało powiedzieć, że uprawia się turystykę muzealną. Obecnie główne zadania muzeów stanowi tworzenie zbiorów, właściwe ich przechowywanie, udostępnianie, a także praca badawcza. Tym właśnie zajmują się oba muzea w Łańcucie i w Przeworsku.

Metodyka badań

Celem autorki artykułu było przedstawienie historii oraz porównanie oferty Zamku w Łańcucie oraz Pałacu w Przeworsku. Wybrała ona te dwa miejsca ze względu na prywatne powiązania z nimi. Zamek w Łańcucie zwiedzała wielokrotnie, od najmłodszych lat, a w czasach szkoły średniej uczestniczyła w lekcjach muzealnych tam organizowanych. W Pałacu w Przeworsku odbywała natomiast praktyki studenckie we wrześniu 2021 roku, które zaowocowały zainteresowaniem się tematyką rezydencji arystokratycznych w Polsce.

W artykule zastosowała metodę analityczno-porównawczą oraz analizę dostępnych tekstów źródłowych.

Historia Zamku w Łańcucie

Pierwszym właścicielem miasta Łańcuta był Otton z Pilczy. Według źródeł historycznych zbudowany przez niego zamek znajdował się na wzgórzu nazywanym Łysą Górą. Kolejnymi jego właścicielami była Elżbieta – jego córka, a później Krzysztof. Później miastem rządzili Stadniccy, a w 1629 roku prawnym właścicielem został Stanisław Lubomirski. On właśnie polecił wybudować tu zamek. Budowa trwała od 1629 do 1642 roku. Powstała rezydencja bardzo nowoczesna, typu „palazzo in fortezza". W jej skład wszedł zamek z czterema wieżami w zewnętrznych narożach.

Zamek zbudowano na planie czworoboku z wewnętrznym dziedzińcem. Był on również otoczony fortyfikacjami z bastionami. W II połowie XVIII wieku właścicielką zamku była księżna Izabella z Czartoryskich Lubomirska. Zadbała ona o jego rozbudowę oraz przekształcenie go w zespół pałacowo-parkowy. Wtedy też do zamku trafiło wiele znanych dzieł sztuki. W rezultacie (jak podaje strona internetowa zamku) „Łańcut należał do najwspanialszych rezydencji w Polsce" (zamek-lancut.pl (2021, 7 grudnia)). W 1816 roku, po śmierci księżnej Izabelli, zamek przeszedł w ręce jej wnuka, Alfreda I Potockiego. Następnym właścicielem został jego syn – Alfred II, który bywał w nim rzadko i zaniedbał zamek. Po jego śmierci nowym właścicielem został Roman Potocki, który podjął starania o odnowienie zamku. Przeprowadzono remont, który objął przebudowę, założenie instalacji i zmianę elewacji. Park został powiększony i ogrodzony. Założono Ogród Włoski i Różany. Z tego okresu pochodzi większość obecnych wnętrz. W rezultacie zamek był przedstawiany jako jedna „z najbardziej luksusowych rezydencji w Europie kontynentalnej" (zamek-lancut.pl (2021, 7 grudnia)). Następnym właścicielem zamku został Alfred III Potocki, który w latach 20. XX wieku dokonał kolejnych zmian. Zadbał on o odnowę ogrzewania, a także urządzenie Łaźni. Wówczas zamek

był odwiedzany przez wielu znakomitych gości. Rok przed zakończeniem II wojny światowej książę Alfred musiał opuścić to miejsce i wyjechać za granicę, gdzie zmarł w 1958 roku.

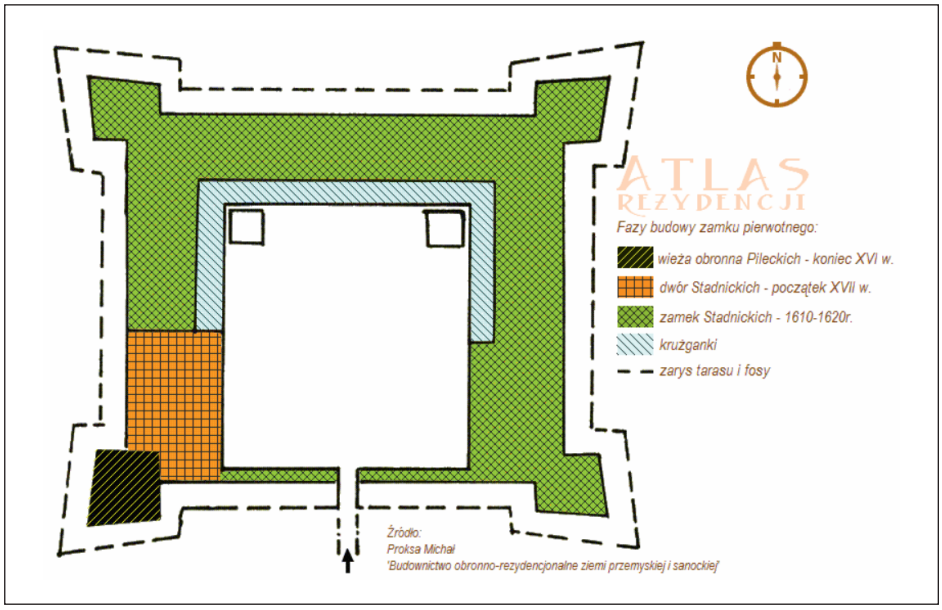

Ryc. 2. Etapy budowy Zamku w Łańcucie

Źródło: Proksa, M. (1994). *Budownictwo obronno-rezydencjonalne ziemi przemyskiej i sanockiej (połowa XIV wieku – połowa XVII w.) w świetle badań archeologiczno-architektonicznych i źródeł pisanych*. Przemyśl: AP: na zlec. Wydziału Kultury, Sportu i Turystyki Urzędu Wojewódzkiego, (Przemyśl: AP)

Historia Pałacu w Przeworsku

Pierwsze informacje na temat miasta pochodzą z przełomu X i XI wieku. Wtedy na miejscu obecnego Sanktuarium Grobu Bożego istniał gród. Kolejne wzmianki mamy z XIII i XIV wieku. W roku 1393 Przeworskowi nadano prawa miejskie. Do XVI wieku miasto należało do Tarnowskich, później do Kostków i Ostrogskich. W 1621 roku miasto trafiło w ręce Zofii z Ostrogskich Lubomirskiej, żony Stanisława Lubomirskiego. Od tego czasu w Przeworsku były różne siedziby właścicieli miasta. Znajdowały się tam zamki, a także pałace, które prawdopodobnie, jak podaje strona internetowa Pałacu „nie były zbyt okazałe, ponieważ służyły tylko jako miejsce czasowego pobytu właścicieli" (muzeum.przeworsk.pl (2021, 7 grudnia)). Obecny pałac powstał na miejscu dawnego dworu, wybudowanego pomiędzy XVI a XVII wiekiem. Miał on głównie charakter obronny o czym świadczą zachowane do dziś grube mury, a także obszerne piwnice. Współcześnie istniejący pałac powstał dzięki księżnej Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej, która w tamtym czasie była też właścicielką Zamku w Łańcucie. Z uwagi na swojego ulubionego wychowanka – Henryka Lubomirskiego, zakupiła od swoich córek miasto Przeworsk i przekazała je Henrykowi. Przypuszcza się, że pałac został wybudowany przed

1807 rokiem, kiedy to książę Henryk Lubomirski wziął ślub z księżniczką Teresą Czartoryską. Para ta nie bywała w pałacu zbyt często, ponieważ głównie podróżowała pomiędzy Łańcutem a Wiedniem; we Wiedniu książę Henryk również miał pałac, który ofiarowała mu księżna Izabella. Po jej śmierci w 1816 roku, książę Henryk zamieszkał w przeworskim pałacu i wtedy też zaczęło się w nim toczyć życie kulturalne oraz towarzyskie. Utworzono wtedy angielski park krajobrazowy. W otoczeniu pałacu pojawiły oficyny, stajnie z powozownią, dwie oranżerie oraz dom ogrodnika, a z wiedeńskiego pałacu przywieziono wiele dzieł sztuki. W 1868 roku, dzięki staraniom księcia Henryka, choć dopiero po jego śmierci, została utworzona Ordynacja Przeworska Książąt Lubomirskich. Kolejnym właścicielem pałacu został Jerzy Lubomirski, syn księcia Henryka. Rezydencję rozbudowano – powstało II piętro, były też zmiany na I piętrze. Jego syn, Andrzej Lubomirski, objął rządy w pałacu w 1882 roku, po niespodziewanej śmierci swojego ojca. Zmienił on plany rozbudowy wprowadzając własne rozwiązania. Przebudował oficynę gościnną, a także doprowadził do pałacu elektryczność. W tym samym czasie powiększono również park i stworzono tam kort tenisowy. Początek XX wieku to wiele projektów dotyczących zmian w pałacu, a nawet myślano o budowie całkiem nowego. Żaden z nich nie został jednak zrealizowany – nie wiadomo dlaczego. W 1923 roku dobudowano tylko bramę wjazdową oraz kordegardę. W czasie II wojny światowej pałac nie ucierpiał, lecz pozbawiono go całego wyposażenia. W latach 70. XX wieku zaczęto przygotowywać pałac do funkcji muzealnej, którą otrzymał w 1986 roku.

Porównanie oferty Muzeum w Łańcucie i Muzeum w Przeworsku

Autorka celowo porównała oferty Muzeów w Łańcucie i Przeworsku, a nie Zamku i Pałacu, ze względu na to, że muzea te oferują także inne miejsca do zwiedzania, niż tylko te dwie budowle.

W przypadku Muzeum w Łańcucie są to: Stajnie i wozownia, Ekspozycja Sztuki Cerkiewnej, Storczykarnia, Historia Miasta i Regionu w tym 10 Pułku Strzelców Konnych, Łaźnie Rzymskie, Centrum Edukacji Tradycji im. Jana Potockiego, Biblioteka oraz Park.

Stajnie są obecnie miejscem, gdzie można zobaczyć dwie kolekcje. Jedna z nich obejmuje 55 pojazdów związanych z rodziną Potockich, a druga, zgromadzona po II wojnie światowej, liczy 80 pojazdów i liczba ta stale rośnie, ponieważ muzeum stara się pozyskiwać kolejne eksponaty. W wozowni znajdują się dwie sale, w których można zobaczyć pojazdy reprezentacyjne oraz używane na co dzień. Dzięki starannej konserwacji, są one zachowane w bardzo dobrym stanie. Ekspozycja Sztuki Cerkiewnej to dział muzeum, w którym można obejrzeć głównie ikony, rzemiosło artystyczne oraz zbiór starych druków cyrylickich. Zbiór ten utworzono w celu ochrony tych dóbr kultury. Na przełomie XIX i XX wieku na miejscu obecnej Storczykarni została założona Palmiarnia, na której zapleczu zaczęto uprawiać pierwsze storczyki. W latach 90. XX wieku Storczykarnia popadła w ruinę, jednak dzięki przejęciu jej w 1994 roku przez Muzeum i podjęciu odpowiednich starań została ona odnowiona. Obecnie miejsce to składa się z ekspozycji, zaplecza oraz kawiarni. Storczyki są prezentowane w okresie kwitnienia, a przez resztę roku są przechowywane na zapleczu w odpowiednich warunkach

klimatycznych. Historia Miasta i regionu, w tym 10 Pułku Strzelców Konnych, jest działem Muzeum, który został założony w 1979 roku. Prezentuje on 3 stałe ekspozycje – mieszczańską, pułkową oraz etnograficzną. Zbiory te pochodzą głównie od byłych żołnierzy pułku. Są to dokumenty, mundury, odznaczenia, a także meble i przedmioty codziennego użytku. Łaźnie Rzymskie mieszczą się w piwnicach zamku i są jedyną tego rodzaju atrakcją w Polsce. Zostały one ostatnio odnowione i udostępnione dla zwiedzających najpierw na początku 2020 roku, a później ponownie (po zamknięciu spowodowanym pandemią COVID-19), pod koniec marca 2022 roku. Centrum Edukacji Tradycji im. Jana Potockiego to nowość w łańcuckim muzeum, która została otwarta w czerwcu 2022 roku. Znajduje się ona w budynkach Oranżerii i Ujeżdżalni. Można tam poznać historię życia mieszkańców zamku w nowoczesnej formie – dzięki multimedialnym środkom przekazu. Biblioteka została wybudowana na polecenie księżnej Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej pod koniec XVIII wieku. Jej księgozbiór liczy obecnie ponad 22 tysiące tomów, które składają się na siedem działów. Wśród nich jest wiele materiałów, z których korzystali Potoccy. W 1958 roku została otwarta Biblioteka Muzealna, która swoje zbiory udostępnia w czytelni. Park został założony na przełomie XVIII i XIX wieku. W czasie, kiedy właścicielami zamku byli Roman i Elżbieta Potoccy dokonano w nim wielu zmian oraz wyraźnie powiększono jego obszar. Obecnie Park dzieli się na dwie części – Park Przyzamkowy, na którego teren wejście jest płatne oraz Park Zewnętrzny, do którego za wejście nie płaci się.

W skład Muzeum w Przeworsku wchodzą Pałac, Dział Historii Pożarnictwa, Park oraz Galeria „Magnez", gdzie organizowane są wystawy czasowe.

Powstanie Działu Historii Pożarnictwa zawdzięczamy Leonowi Trybalskiemu, który działał w Ochotniczej Straży Pożarnej i kolekcjonował rzeczy związane z tą tematyką. Gromadził je w swoich prywatnych pomieszczeniach, jednak w związku z powiększającą się kolekcją i brakiem miejsca na jej przechowywanie, postanowiono utworzyć w Przeworsku Muzeum Pożarnictwa. Zostało ono otwarte 8 czerwca 1974 roku w budynkach dawnych stajni Pałacowych. Obecnie znajduje się w nim ponad 1200 eksponatów obejmujących głównie sikawki, mundury, wodny sprzęt gaśniczy, oświetleniowy, fotografie, dokumenty i drobne pamiątki. Galeria „Magnez" powstała w dawnej kuchni dworskiej. Obecnie odbywają się tam wystawy czasowe. W momencie pisania tej pracy, na stronie internetowej muzeum (muzeum.przeworsk.pl (2022, 30 listopada)) pojawiła się informacja, że obecnie jest tam otwarta wystawa „Dziedzictwo przeworskich Bożogrobców". Początki powstania parku datuje się na 2. połowę XVII wieku, kiedy to w miejscu rosnących tam dzisiaj najstarszych drzew, istniał ogród włoski. Za czasów kolejnych właścicieli pałacu, park i pałac, przechodziły różne zmiany. Obecnie na terenie parku można przykładowo zobaczyć egzotyczne drzewa, a także takie, które uznawane są za pomniki przyrody.

W obu omawianych w tym artykule muzeach organizowane są wydarzenia kulturalne.

W Muzeum-Zamku w Łańcucie w 2021 roku odbyły się m.in., VII edycja wręczenia Nagrody im. Benedykta Polaka (uczestnika XIII-wiecznej misji papieskiej), Ogólnopolska Konferencja Naukowa pt. „Arystokracja i ziemiaństwo wobec odzyskania niepodległości i budowy zrębów II Rzeczypospolitej (do 1921 r.)", obchody

100. rocznicy utworzenia 10 Pułku Strzelców Konnych oraz Festiwal Muzyczny będący wydarzeniem cyklicznym.

Zespół Pałacowo-Parkowy w Przeworsku organizuje oraz gości u siebie głównie wydarzenia muzyczne, tak jak np. z okazji Międzynarodowego Dnia Muzyki, Koncert uczniów i nauczycieli klasy śpiewu Niepublicznej Szkoły Muzycznej w Przeworsku czy I Międzynarodowy Festiwal Pieśni Legionowej. Odbyło się tam także spotkanie z powstańcem – majorem Jakubem Nowakiem ps. Tomek oraz Europejskie Dni Dziedzictwa 2021.

Oba muzea oferują dzień darmowego zwiedzania – jest to poniedziałek.

W każdym z nich dostępne jest zwiedzanie z przewodnikiem – zarówno w przypadku turystów indywidualnych, jak i grupowych. Różnicę przyniosła jednak pandemia COVID-19, podczas której w Muzeum w Łańcucie nie było możliwe zwiedzanie z przewodnikiem ani z audioprzewodnikiem. Zwiedzający wchodząc do danego pomieszczenia słyszeli nagraną z głośników relację o historii danej ekspozycji. Muzeum w Przeworsku natomiast nieprzerwanie ma w swojej ofercie zwiedzanie z przewodnikiem. Zatem – poza wspomnianym czasem pandemii COVID-19 – oba muzea pełnią podobną działalność obejmującą organizowane wydarzenia kulturalne, zwiedzanie z przewodnikiem, dni darmowego zwiedzania oraz inne miejsca do zwiedzania poza zamkiem i pałacem.

Zainteresowanie turystów Zamkiem w Łańcucie oraz Pałacem w Przeworsku

Zamek w Łańcucie oraz Pałac w Przeworsku widnieją na stronie Tripadvisor, mają strony na Facebooku i wspominane są na różnych polskich blogach. Jest jednak zdecydowana różnica w liczbie tych opinii. Jeśli chodzi o stronę internetową Tripadvisor, Zamek w Łańcucie posiada 375 recenzji, których średnia ocena wynosi 4,5 (rycina 3). Natomiast w przypadku Pałacu w Przeworsku są to tylko 2 recenzje, obie o średniej 4.0 (rycina 4).

Ryc. 3. Zrzut ekranu z ogólną oceną Muzeum w Łańcucie ze strony tripadvisor.com

Źródło: tripadvisor.com (2022, 10 grudnia)

Ryc. 4. Zrzut ekranu z ogólną oceną Muzeum-Zamku w Łańcucie z portalu Facebook

Źródło: facebook.com (2022, 10 grudnia)

Facebookowa ocena Zamku w Łańcucie obejmuje opinie 489 użytkowników i wynosi średnio 4,4. Część z tych opinii, dotycząca wyglądu, jest bardzo pozytywna. Negatywne dotyczą głównie obowiązujących obostrzeń, które wiązały się np. z limitowanymi biletami. Strona „Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy" nie posiada zaś żadnych opinii.

Oba muzea prowadzą swoje strony na Facebooku na bieżąco. Można tam znaleźć informacje na temat aktualnej sytuacji – zmian w godzinach otwarcia lub prowadzonych remontów. Dodawane są też ciekawe posty o wnętrzach muzealnych, które zachęcają turystów do odwiedzenia tych miejsc. Stronę „Muzeum-Zamek w Łańcucie" „lubi" 12 286 użytkowników, a stronę „Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy" 3 900 użytkowników. To przekłada się oczywiście na statystyki dotyczące postów. Po przeanalizowaniu tych opublikowanych w marcu 2022 r. przedstawiają się one tak jak w tabeli 1.

Tab. 1. Średnia liczba reakcji, komentarzy oraz udostępnień posta w marcu 2022 r. na facebookowych profilach Muzeum w Łańcucie i Przeworsku

Muzeum	Liczba postów	Średnia liczba … pod postem w marcu 2022 r.		
		Reakcji	Komentarzy	Udostępnień
w Łańcucie	21	86	4	12
w Przeworsku	24	4	0,7	4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie postów z marca 2022 r. opublikowanych na facebookowej stronie Muzeum-Zamku w Łańcucie (2022, 7 kwietnia) oraz Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy (2022, 7 kwietnia)

Zamek w Łańcucie zyskał uwagę autorów różnych blogów, którzy postanowili napisać o nim kilka słów.

Na blogu osmol.pl autor chwali fakt, że zamek można zwiedzać samemu z audioprzewodnikiem. Jako atut podaje, że „Nie trzeba czekać na zebranie się grupy (…)" (osmol.pl, 2022). Zwraca też uwagę na fakt, że w tym zamku trzeba nosić „słynne muzealne kapcie" (osmol.pl, 2022), ale pisze o tym ze zrozumieniem. Jest to konieczne ze względu na zabytkowe podłogi. Wiele osób jednak nie jest tego do końca świadomych, bo często można się spotkać z narzekaniem na taką ochronę obuwia.

Autorka wpisu z 4 maja 2018 roku na swoim blogu seniorka-z-plecakiem.pl opisuje, co zwiedziła podczas niedawnej wizyty oraz porównuje ją do innej sprzed 40 lat. Pisze: „We wspomnieniach pozostały obrazy wspaniałych pokoi i kwitnących róż. Obecna wizyta potwierdziła tylko dawne wspomnienia" (seniorka-z-plecakiem.pl, 2022).

We wpisie na blogu polskapogodzinach.pl autorzy piszą o tym, że dobrym pomysłem jest wybranie się na zwiedzanie Zamku w Łańcucie z Krakowa ze względu na korzystne połączenia kolejowe. Podoba im się wizualna strona zamku i to w jak dobrym stanie zachowały się jego wnętrza. Za wadę uznali zwiedzanie z audioprzewodnikiem, a dokładniej sposób nagrania, obowiązek noszenia kapci muzealnych, a także zbyt dużą liczbę turystów.

Na blogu wyjazdologia.pl autor opisuje wizytę we wnętrzach zamkowych z zaznaczeniem, że będąc tam warto wybrać się do Skansenu w niedalekiej Markowej, żeby mieć pełny ogląd na to jak wyglądało dawniej życie. Bo fakt, że jedni mieszkali w zamku, oznaczał, że inni żyli w małych drewnianych chatach. Tutaj również jest zwrócona uwaga na kapcie, ale ze zrozumieniem i zachętą do tego, żeby podczas zwiedzania przyjrzeć się pięknym intarsjowanym podłogom. Zakłopotanie wzbudziła tabela, w której były podane ceny biletów i formy zwiedzania muzeum – autor pisze „przyznaję, że nie zrozumiałem jej do dziś" (wyjazdologia.pl, 2022) Zwiedzający powozownię chwalili różnego rodzaju pojazdy, czy choćby walizki podróżne, ale krytykowali wypchane egzotyczne zwierzęta, zapewne przywiezione z wypraw.

We wpisie autorki bloga pedeka.pl już w jego tytule jest podkreślone, że jest to „jeden z najpiękniejszych" (pedeka.pl, 2022) zamków. Zwrócono uwagę nie tylko na wygląd zewnętrzny, lecz również na wnętrza. Na szczególne docenienie przez autorkę zasłużyła wozownia, w której wyróżniał się karawan. Nie zachwyciła jej natomiast oranżeria.

Autorzy bloga kamperemposwiecie.pl ocenili wizytę w muzeum, jako udaną. Zwiedzili zamek, park, stajnie i wozownię. Przy określaniu wnętrz często pada słowo „piękne". Mnogość zdjęć w tym wpisie również potwierdza, że spodobało im się to muzeum.

Na temat Pałacu w Przeworsku opinii na blogach jest zdecydowanie mniej. Jedną z nich można przeczytać na blogu nickt.pl. Autorzy wspominają na początku, że trafili do tego muzeum przez przypadek. Zwiedzili najpierw pałac, a następnie Muzeum Pożarnictwa. Spodobało im się tam ze względu na ciekawie opowiadającą panią przewodnik.

Po przeanalizowaniu wyników wyszukiwania z 3 pierwszych stron wyszukiwarki Google, tylko recenzja na wspomnianym wcześniej blogu przedstawiała opinię autora oraz obejmowała wizytę w pałacu. Potwierdza to wynikający już wcześniej wniosek, że Muzeum w Przeworsku jest znacznie mniej popularne w Internecie. Nie oznacza to jednak, że odwiedza je mało osób. Jak można przeczytać w „Sprawozdaniu z działalności Muzeum w Przeworsku Zespołu Pałacowo-Parkowego za rok 2021" liczba zwiedzających w tym roku w porównaniu do roku 2019 wzrosła sześciokrotnie.

Bilety wstępu

Jak już wspomniano, w poniedziałki do obu muzeów wstęp jest bezpłatny. Muzeum w Łańcucie oferuje 7 rodzajów biletów – do zwiedzania I piętra zamku, stajni i wozowni, jako karnet, a poza tym na II piętro zamku, do Łaźni Rzymskich, Storczykarni, Sztuki Cerkiewnej, Centrum Edukacji Tradycji oraz Parku Przyzamkowego.

Są dostępne bilety normalne oraz ulgowe, do parku dodatkowo bilety 7-dniowe, a do Centrum Edukacji i Tradycji bilet rodzinny. Ceny przedstawione są w tab. 2. Bilety można kupić w kasie muzeum, która mieści się w Maneżu, naprzeciwko jednej z bram wejściowych do parku przy ulicy 3 Maja lub na stronie internetowej.

Tab. 2. Ceny biletów wstępu do Muzeum-Zamku w Łańcucie w lipcu 2022 r.

Wyszczególnienie	Bilet normalny	Bilet ulgowy
I piętro zamku, stajnia i wozownia, jako karnet	35 zł	25 zł
II piętro zamku	6 zł	3 zł
Łaźnie Rzymskie	6 zł	3 zł
Storczykarnia	10 zł	6 zł
Sztuka Cerkiewna	10 zł	6 zł
Centrum Edukacji Tradycji – Oranżeria	15 zł	10 zł
Centrum Edukacji Tradycji – Ujeżdżalnia	15 zł	10 zł
Park Przyzamkowy	2 zł	1 zł

Źródło: zamek-lancut.pl (2022, 4 lipca)

Pałac w Przeworsku oferuje bilety do zwiedzania Pałacu, Muzeum Pożarnictwa oraz bilet łączony do obu tych miejsc. Są dostępne bilety ulgowe i normalne. Ich ceny przedstawiono w tabeli 3. Bilety można kupić wyłącznie osobiście w Kordegardzie, która znajduje się przy głównej bramie wjazdowej do zespołu pałacowo-parkowego.

Tab. 3 Ceny biletów wstępu w Muzeum w Przeworsku w lipcu 2022 r.

wyszczególnienie	bilet normalny	bilet ulgowy
Pałac	12 zł	8 zł
Muzeum Pożarnictwa	10 zł	6 zł
Zwiedzanie łączne: Pałacu i Muzeum Pożarnictwa	18 zł	13 zł

Źródło: Opracowanie własne na podstawie muzeum.przeworsk.pl (2022, 4 lipca)

Podsumowanie

Pomimo tego, że omawiane w tej pracy miejsca mają wiele różnic, to łączy je cecha, a właściwie osoba księżnej Izabelli z Czartoryskich Lubomirskiej. Będąc właścicielką Zamku w Łańcucie kupiła ona miasto Przeworsk, gdzie wybudowała pałac dla Henryka Lubomirskiego.

Porównane przez autorkę wybrane elementy oferty turystycznej wskazują na jeszcze inne cechy wspólne, jak dodatkowe miejsca do zwiedzania w muzeach, organizowanie wydarzeń kulturalnych, oferowanie dni darmowego zwiedzania, czy dostępność przewodnika (choć Łańcut w tym przypadku, w czasie pandemii, wypadł gorzej).

Zestawiając ze sobą internetowe zainteresowanie tymi miejscami, zdecydowanie lepiej wypada Muzeum-Zamek w Łańcucie, które posiada wiele opinii na portalu Tripadvisor oraz na Facebooku, a także na różnych blogach. W przypadku Zespołu Pałacowo-Parkowego w Przeworsku opinii takich praktycznie nie ma. Również liczba reakcji, udostępnień, czy komentarzy potwierdza większą popularność Muzeum w Łańcucie i większe zainteresowanie nim.

Są to miejsca posiadające długą historię oraz tradycję. Nie poprzestają jednak tylko na ich kontynuowaniu, lecz stale się rozwijają, dbając o zainteresowanie turystów.

Bibliografia

Bajda, Ł. (2019). *Pałac Lubomirskich w Przeworsku bedeker*. Przeworsk: Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy.

Czarnecki, M.W. (2007). *Polskie Skarby Narodowe*. Chorzów: Wydawnictwo IBIS.

Mikos von Rohrscheidt, A. (2016). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Poznań: Wydawnictwo KulTour.pl.

Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy. (2022). *Sprawozdanie z działalności Muzeum w Przeworsku Zespołu Pałacowo-Parkowego (jednostki organizacyjnej powiatu przeworskiego) 2021*. Przeworsk: Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy. (pozyskano z https://muzeum.przeworsk.pl/wp-content/uploads//2022/02/SPRAWOZDANIE-OPISOWE-Z--DZIA%C5%81ALNO%C5%9ACI-MUZEUM-W-PRZEWORSKU-ZA-2021.pdf)

lancut.pl (2021, 5 grudnia). Historia miasta. Pozyskano z http://www.lancut.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&menu=104

zamek-lancut.pl (2021, 5 grudnia). Historia muzeum. Pozyskano z https://www.zamek--lancut.pl/historia-muzeum

atlasrezydencji.pl (2021, 7 grudnia). Łańcut – Zamek Lubomirskich. Pozyskano z https://atlasrezydencji.pl/lancut-zamek-lubomirskich/

przeworsk.um.gov.pl (2021, 7 grudnia). Historia miasta. Pozyskano z https://www.przeworsk.um.gov.pl/historia

muzeum.przeworsk.pl (2021, 7 grudnia). Pałac Lubomirskich. Pozyskano z https://muzeum.przeworsk.pl/aktualnosci/palac-lubomirskich/

zamek-lancut.pl (2021, 7 grudnia). Zamek. Pozyskano z https://www.zamek-lancut.pl/zamek muzeum.przeworsk.pl (2021, 8 grudnia).

Pożarnictwo. Pozyskano z https://muzeum.przeworsk.pl/etnografia/

muzeum.home.pl (2021, 8 grudnia). Historia. Pozyskano z http://muzeum.home.pl/muzeum/pl/O_Muzeum

zamek-lancut.pl (2021, 8 grudnia). Godziny otwarcia i ceny biletów. Pozyskano z https://www.zamek-lancut.pl/godziny-otwarcia

muzeum.przeworsk.pl (2021, 8 grudnia). Dni i godziny zwiedzania. Ceny biletów. Pozyskano z https://muzeum.przeworsk.pl/zwiedzanie/godziny-zwiedzania-i-ceny-biletow/

muzeum.przeworsk.pl (2021, 8 grudnia). Regulamin zwiedzania. Pozyskano z https://muzeum.przeworsk.pl/zwiedzanie/regulamin-zwiedzania/

zamek-lancut.pl (2021, 9 grudnia). Aktualności. Pozyskano z https://www.zamek-lancut.pl/aktualnosci

osmo.pl (2022, 4 kwietnia). Zamek w Łańcucie. Magnacka rezydencja pełna przepychu. Pozyskano z https://www.osmol.pl/zamek-w-lancucie/

seniorka-z-plecakiem.pl (2022, 4 kwietnia). Zamek w Łańcucie – Najpiękniejsza rezydencja w Polsce. Pozyskano z https://seniorka-z-plecakiem.pl/zamek-w-lancucie/

polskapogodzinach.pl (2022, 4 kwietnia). Zamek w Łańcucie- najsłynniejsza podkarpacka rezydencja. Pozyskano z https://polskapogodzinach.pl/zamek-lancut-atrakcje/

wyjazdologia.pl (2022, 4 kwietnia). Łańcut – zwiedzanie zamku magnatów w kapciach. Pozyskano z https://wyjazdologia.pl/blizej/lancut-zwiedzanie-zamku-magnatow-w-kapciach/

tripadvisor.com (2022, 5 kwietnia). Lańcut Castle. Pozyskano z https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g1956003-d286035-Reviews-Lancut_Castle-Lancut_Subcarpathian_Province_Southern_Poland.html

tripadvisor.com (2022, 5 kwietnia). Muzeum w Przeworsku Zespół Pałacowo-Parkowy. Pozyskano z https://www.tripadvisor.com/Attraction_Review-g274781-d16813435-Reviews-Muzeum_w_Przeworsku_Zespol_Palacowo_Parkowy-Przeworsk_Subcarpathian_Province_Sou.html

pedeka.pl (2022, 5 kwietnia). Zwiedzanie zamku w Łańcucie, jednego z najpiękniejszych. Pozyskano z https://pedeka.pl/zwiedzanie-zamku-lancucie/

kamperemposwiecie.pl (2022, 5 kwietnia). Zamek w Łańcucie – prawdziwa magnacka rezydencja. Pozyskano z https://www.kamperemposwiecie.pl/2020/08/24/zamek-w-lancucie/

nickt.pl (2022, 5 kwietnia). Przeworsk. Muzeum historii miasta i regionu oraz zespół pałacowo-parkowy pałac Lubomirskich. Pozyskano z https://nickt.pl/przeworsk-muzeum-historii/

dzieje.pl (2022, 7 kwietnia). Łaźnie Rzymskie w Łańcucie można znowu zwiedzać w Muzeum-Zamku. Pozyskano z https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/laznie-rzymskie-w-lancucie-mozna-znowu-zwiedzac-w-muzeum-zamku

facebook.com (2022, 7 kwietnia). Muzeum-Zamek w Łańcucie. Rekomendacje i oceny. Pozyskano z https://www.facebook.com/mzlancut/reviews/?ref=page_internal

muzeum.przeworsk.pl (2022, 10 grudnia). Dziedzictwo przeworskich bożogrobców. Nowa wystawa czasowa. Pozyskano z https://muzeum.przeworsk.pl/aktualnosci/dziedzictwo-przeworskich-bozogrobcow-nowa-wystawa-czasowa/

Notka biograficzna o autorze: Dominika Miara, studentka III roku Turystyki i rekreacji na studiach I stopnia na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie, Instytut Geografii. Zainteresowania naukowe autorki to krajoznawstwo w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem miast, a także tematyka zamków z naciskiem na zamki w Polsce, zwłaszcza w województwie podkarpackim.

Biographical note of author: Dominika Miara, third-year student of Tourism and recreation on first-cycle degree studies at the Pedagogical University of Krakow, Institute of

Geography. Academic interests of the author are touring in Poland with particular emphasis on cities, as well as the subject of castles in Poland, especially in Podkarpackie Voivodeship.

ORCID: 0000-0003-4673-7780

e-mail: dominika.miara5@gmail.com

Spis treści / Contents

Dawid Abramowicz
Edukacja geograficzna jako przestrzeń partycypacji 3
Geographical education as a space of participation

Kinga Bargieł
Zdalne nauczanie geografii: ewaluacja założeń, metod i środków 20
Remote teaching of Geography: evaluating assumptions, methods and means

Agnieszka Świętek, Kamila Brusik
Kultura islamu w kształceniu geograficznym w Polsce
jako egzemplifikacja koncepcji „geografii ciszy" 36
The Islam culture in geography education in Poland as an exemplification
of the concept of "the geography of silence"

Piotr Cybul
Przygotowanie przyszłych nauczycieli geografii i historii do realizacji
krajoznawstwa w szkołach podstawowych i ponadpodstawowych 58
Preparation of future geography and history teachers for the implementation
of heritage tourism *(krajoznawstwo)* in primary and high school

Mirosław Wójtowicz, Aleksandra Skwarek
Proces urbanizacji Meksyku w latach 1950–2020 70
The process of urbanization of Mexico in the years 1950–2020

Marcela Virginia Santana Juárez
Mexico Distribution of COVID-19 in Mexico and obesity comorbidities 95

Monika Machowska
Historia i teraźniejszość „stolicy amerykańskiej bezdomności".
Skid Row w Los Angeles 111
The Past and Present of "Homeless capital of America". Skid Row, Los Angeles

Magdalena Kwiek
Plogging – ekotrend w rekreacji w opinii studentów 125
Plogging – an ecotrend in recreation in the opinion of students

Jakub Pypeć
Turystyka sentymentalna Polonii chicagowskiej w Małopolsce
i na Podkarpaciu 139
Sentimental tourism of the Polish minority of Chicago Area
in Lessser Poland and Subcarpathian Region

Nędza Aleksandra, Matlingiewicz Szymon
Ocena atrakcyjności turystycznej wybranych miejscowości nadmorskich w Polsce 155
Evaluation of tourist attractiveness of selected coastal towns in Poland

Sedlak Agata
Atrakcyjność turystyczna jeziora Como 171
Tourist attractiveness on the example of Lake Como

Dominika Miara
Rezydencje arystokratyczne w województwie podkarpackim na przykładzie Zamku w Łańcucie i Pałacu w Przeworsku 191
Aristocratic Residences in the Subcarpathian Voivodeship – Examples of the Castle in Łańcut and the Palace in Przeworsk